

17
2

Петко Славейков

КЪРВАВА ПЕСЕН

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредицата
„БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“ излиза
благодарение на любезното
спомоществателство на
**МИНИСТЕРСТВО
НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА**
и
**НАЦИОНАЛЕН ДВОРЕЦ
НА КУЛТУРАТА**

1000 екземпляра от всяко заглавие
са предназначени
за библиотеките в България.

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ МОН

ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

КЪРВАВА ПЕСЕН

Поредицата „Българска класика“
е под общата редакция
на **ИВАН ГРАНИТСКИ**
и **ПАНКО АНЧЕВ**

Издателство
•ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ•
София, 2004

C220598

886,7-1

П 886,7-1
C42ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ
2012

2006003999

НБ "Пенчо Славейков"
Варна

№ 3999 2006

На корицата: детайли от картини
на художниците Владимир Димитров-
Майстора и Иван Милев

© Андрей Андреев, съставителство, 2004

© Петър Добрев, художник, 2004

© Издателство „Захарий Стоянов“, 2004

ISBN 954-739-582-3

ПРОЛОГ

Дете невръстно оц, на майчини си скути,
аз слушах приказки и песни за нечути
борби и теглила и тъмни съдбини
на моя роден край, от първи още дни,
незнайно по каква незнайна висша воля,
обречен на сълзи и кървава неволя.
Наяве и насън тогава, рој до рој
картини, образи и блянове безброй
пред моя поглед плах метежно се тълпяха
и като зла мора душата ми гнетяха...
Ако до днес живея там в тихий роден към
другарин мой връстник, все негли някой път
ще си припомня той, подир изри, събрани
на Павлов лъг или край Юдини гирани,
тез чудни приказки и песни как съм аз
разправял... как се ний заканяхме тогаз,
че всички заедно, когато отрастеме
за родния си край борба ще поведеме
и ще го отървем от робското тегло...
И няма на света да има вече зло,
Тъй като ний – да, ний! – с оръжие в ръката,
ще го премахнеме навеки от земята.

Детински златни дни, къде хвъркнахте вий?...
Бял снежен кътърец над челото се вий;
от други помисли душата ми гнетена,
чуждее се от вас и няма, и смутена.
И сал понякога, като от есенн лъх

отбрулений листец откъсва се въздъх
из дълбините на сърцето ми самотно,
и рве се той към вас, изчезвайки сиротно.
На миналите дни, тъй дивни, повестта
невидима ръка изтри из паметта
и повест кървава написа там отново –
на нови времена апокалипсно слово.

Но все е спазена в душата ми една
тъжовна песен от ония времена –
мост на въздишките над проломи висящ –
и тя ме от брегът на дните настоящи
на миналото към далечний тъмен бряг
пренася – песента за гордия юнак,
когото стигна смърт там горе на Балкана
от лютия куршум в сърцето с люта рана...
Като възшебна реч, таз песен ми отвива
от тия чудни дни завесата мъглива!
Сърцето с прежний жар метежно пак тупти.
Балкана виждам аз – в шеметни висоти
изтъпват връх до връх, и дивни и замайни
и негли някакви тям поверени тайни
да скрият, те чела обвили са в мъгли
възможности над тях там царствени орли,
се към усойте с устрелен поглед вият
и дебят плахите кошутци, що се крият
низ дебри и гори – в които досега
не е пробила път човешката нога,
нито ръка топор за придобив извила
и свята девственост кощунски накърнила.
Под гъстия заслон на буйния храсталак,
невидими вълни и вековечий мрак
шумят, премятат се, една се друга гонят
и с горските листа тайнствено ромонят
свещения завет на своите дълбини,

свещен за минали, свещен за бъдни дни
един той само чут во тая пустош строга –
говорещ на света за волята на бога.
И безметежния вековен горски сън
нарядко сепвал е воинствен само сън
нарядко сепвал е воинствен само звън,
звънът на мечове кръвнишки, рев победен,
молби, проклетия и вик, и стон последен
Юнака паднал там в Балкана виждам аз;
той жив ми в паметта изстъпва всеки час,
когато песента си спомням на незнайний
певец – и думите, и прости и омайни,
в забрава скръбна ми душата унесат:
„Когато падне нощ и ясни затрептят
звезди на тъмния безкраен свод небесен,
и стария Балкан запей хайдушка песен...“
О, стария Балкан, аз зная как той пей
и за какво. И днес душата ми купней –
да можех миг поне пак да го чуя! Славил
бих пак живота аз отново и забравил
бих всичко, що ми е вгорчивяло света –
гори и онова, с което оруста
в гнева на своята любов ме е дарила
и с туй най делнични несгоди възвисила.
Аз помня първи път кога таз песен чух –
и в изненада как тя сепна моя слух,
за болки чужди как сърцето ми събуди,
та то се в себе си самичко взре в почуги.
То беше в дебрите таинствени, врагът
където с меч си от тихий бащин към
ни бе подгонил – там, де гроба на юнака
показа майка ми, заглъхнал в храсталака
в трева и буренак... И него, с песента,
до днеска нищо не изтри из паметта,
макар че неведнъж сърцето ми се свида

от песни като таз, пред гробове такива.

Детински златни дни, вам сетний мой привет!
Далечно бъдаще, мечтано в розов цвят
погаз – сега и то се в минало обърна, –
то цъфна о време, и о време посърна
но не и напуста... То бяха слави дни,
макар на ужаси, макар на кръвнини
и запустение! – До днеска са следите
неизличени оц: в полята и горите
полъхне ли ветреца, той с кървав гъх лъхти;
белеят се без гроб разнесени кости
по голи равнини, усои и долини;
сред пепелищата, и грозни и пустинни,
срутени зидове се дигат тук и там
и сякаш укър към небо хвърлят ням,
че им е дало то такъва дял световен –
над пустоши да са те паметник тъжовен.

Нараства други род, за други съдбини...
Забрава спуска се над миналите дни; –
Тъй както ги до днес певеца живи спазва
в душата си, за тях и пей, и ви приказва.

Песен първа

НА ЗАСЕДАНИЕ

Вечер в Каменград. – Съседи. – Какво се върши в града. –
Младен у Дойчинови в пруста. – Потона. – По стените. –
Два реда хора, два разни разговора. – Дивисил. – Белина поч-
ва. – Дойчин в Цариград. – Дивисил предвещава съдбата на
Каменград. – Каменградският Плутарх. – От Гюргево до
олимп. – Хъшлак. – Българите в Бялград и превземането
на крепостта. – Войводата идва. – Сприха реч. – Дневният
ред на заседанието. – Младеновата реч за народа. – Гняв
на Войводата и свада с Младена. – По него време.

Изстъпва в далнини намръщених Бунай;
на снежния му връх, над преспите, сияй
вечерна слънчева позлата. Ей отмина
заг тъмните гори, подмамен към чужбина,
приветний ясен ден по знайния си път;
и облачета рои подире му летят,
изгиви пролетни сирачета, съзети
сега чак, бързишком надварят се – наети
да го настигнат. Тих и благ ветреца пове;
полето глъхне. Тук и там се отзове
самотно сепнат ек, или отзвук от песен –
и чезне някъде в дрезгавини унесен...
Язгача морен кон пои на речний брод...
Работник закъснял ускорва муген ход,
загрижен за дома, където го отдавно
очакват... Затрептя вечерницата, бавно
възлязла в небесата... Из Каменград блести
сам-тамо огнец плах – и сякаше вести,
че още все радят там грижните стопани,

а негли заедно, че с гостени отбрани
на личен празник е събрана челядта.

По глухи улици отдавна е нощта
отсенки метнала и сякаше се будно
ослушва в стъпките на скитниците, мудно
сегиз-тогиз що препречват кръстопът.
Понякога се счуи, в затънтен някой към
невнятен ромон от сподавени говори,
или прошумоли чевръст вървеж през двори
и скрипнат излеком открехнати врати...
Ей през тъмната се на стъгата вести
отсянка мъжка в миг – и бързо там отсрещ
премина. С омисъл не скритом ли по нещо
тоз нощеходник е потръгнал насаме?
Ей на разпътица отново се таме
вести, застана миг – и бързо взе посока
наясно. А отвъд, под стряхата широка
на ниска къщица, на заслон две жени
стояха – отдалеч там с поглед в тъмнини
следещи сянката, додето зад извица
да се затули тя нататък. Мълчаливо
спогледаха се те, и след минута пак
подзеха разговор, поволно в нощний мрак
размахвайки ръце.

„Тъй тъй ти казвам, Ралко,
дошло ми е дотук... Одеве щехме смалко
там с моя хубостник очи да издерем.
Навирил син глава – зарязал е съвсем
и работи, и дом. Къде ще му е края,
кой знае. Чего бре, му викам: теб ли тая
не ще биля да знай... и генем и нощя
фишеци прави.“ –

„Ех, не се коси, невясто; –
я моя Дивисил... Не свърта го на място
от месеци насам! – тук другата подзе. –
И цялата рода е турил на нозе –
и аз на старини не мога да почина...
А по баща си пък и тримата ми сина...
Мъже, що се рекло – та те ли пък назад
от другите? Не е туй само в нашия град;
навред, що се рекло... Уж бехме есенеска
отсекли да годим Деяна, а и днеска
така си все стои, замръзна, ден за ден...
„Ех, – каже Дивисил, – годен е и Младен –
па виж, че... Друга е сега на ред изгора:
Деян ще да геи каквото всички хора.“

– „Тъй, Ралко, тъй. Това и моя хубостник
все пее. Господ знай какъв ще е постиг...
Превърна се света! – пак първата подхвана. –
На пътя от пазар ме срещат отзарана
Матейчини, сами ходили по купеж –
хе, викам аз, това годеж и все годеж
не ще е! За кога ще бъде сватба, Вело?
Какво ти е Младен? А тя, виж, поглед свела
и се усмихва... „Ех, и неи го ще ред –
отвърща, – може пък че друга по-напред,
отвърща, – може пък че друга по-напред,
та нашата тогаз... на време по-честито,
И смеря ме с очи така ъ, дяволито,
Като че аз не знам надека бие тя...
Тъй, тъй ти казвам аз – превърнал се света:
Мъжете нейсе, то... ами пък и жените!
Младен разбърка тук на огъня главните –
И ей го на, кой знай къде отиба пак.“

Пропяха повторно петлите в нощний мрак,

Сроени в небеса, редееха, гаснях
звездици, като че в нечакана уплаха
от ясни месечка, надникнал издалеч...
А не довършваха жените все пак реч –
„тъй, тъй“, обади се едната и подкара,
по нея другата, „що се рекло“ в превара
подметне приказка и нямат думи край.
Понякога така се жица размотай
на стъкнатия стан: стопанката чевръсто
се приведе да я подхване, с два пръста
полека залови – а ето изведнъж
из вътъкът, и ей и друга – и додето
с тях да се справи тя, несетно се времето
изнизва.

А Младен – опазиха добре
старешките очи че беше той – запре
пред тъмните врати на дом самотен, в мрака
издигнат глух и пуст, и излеком потрака
там по уречен знак. Открехна се завчас
високата врата, и гърлест мъжки глас
посрещна новий гост.

За нея вечер звани,
завари в пруста той отдавна сбрани
другари, около приветний домакин.
И само липсваше Войводата егин,
селата през гене излязъл да споходи.
И чакаха го те от час на час да ходи. –
Младен се настани при масата посред,
където току тъй се виждаха, без ред,
компаси и книжа, и карти навалени.
Прекъснати за миг, отново подловени
екнаха препирни. Но в общий разговор
не се намеси той и рядко тъмен взор

обръщаше към тях, случайно само слово
дозел – послуша се, и залови отново
книжката. Но не би за дълго и това.
Извърнал на ръка подплесната глава,
той към потонът се унесено загледа:
за пръв път в пъстрата и стройна разпорега
съзря той смисъл – в туй, което е дълбал
с длетото си резач и с четката въртял
зографин, докато изтъкнат ред картини
по воля може би на щегри домакини,
Там с варакосани изпъкнали бразди,
потонът е кръстом на четири връсти
сделен. И всяка връст, с бои особни, има
особен изглед: пролет, лято, есен, зима...

– Поле се зеленей над вратията, отпрег,
обсипано с цветя: кокиче, гороцвет,
жълт смин, червен божур, зимбили и лалета;
а татък, гето се привършва полето,
се вижда нисък плет от някой полузар –
разтирил стаго, млад усамотен овчар,
подплеснат на кривак, с цафара медна свире,
и дългий му перчем по вятъра се шири,
по вятъра, що вей в цвят буен дървеса...

– Разтварят се отвъд пък други небеса:
ей слънцето посред, на пладне спряло, грее –
пшеничен златен клас в полето се желтее;
жътварки, на постап прекършили снага,
чевръсто сърпове повели са в ръка,
а спретнат драгоман вий с вителя вързопи –
и в угледни кръстци нарастват тежки снопи.
Зад тях се равен път нататък криволи,
по него мудно се извиват ред коли,
отвозвайки плодът към равните хармани...

– Оттамо изведнъж се, с облаци застлани,
есенни небеса тъмнеят в далнини:
лозари весели – мъже, моме, жени –
с широки кошници, понесени на рамо,
към поставът вървят; покачения тамо
на процепа аргат поема от ръце
поднесеня плод с улебнато лице,
подметнал, види се, при туй шеговна дума.
А гоини волове, разпрегнати край грума,
помахвайки с опаш, споконо си пасат.
На кичестия орех, заг синура отвъд,
възрастнати деца по клони се съзират.

– Оттук, заг среднята презграда, се простират
вериги планини в тайнствен полумрак
и ширят се безкрай поля, повити в сняг.
И селце, скътано помежду две долчини,
нататък се видней – ниските кумини
на стълбове се виждат прозрачно-синкав чад...
Сред тая сетня връст е кръг продълговат
отмерен – вътре в особена картина
на гости сбрана е там весела дружина.
Трапеза на вито е в стаята посред
извита – и сегят, тъй както му е ред,
пред нея: попът, кум, кума и стари свати,
по нух и целий род... Там две калини млади
поднасят гозби; сам, на челото с червен
перник, обхожда ги напетий младожен,
и с бълвица в ръка честити гости кани...
А права там стои во свилени премени,
неотсрамената невяста, с вит и свит
над челото венец, и с було лик прикрит.
Напъват се свирци там в къта отстранени –
и зяпат ги деца, край тях накуп стълпени...

А целият потон, изкусно тъй сдѣлен
на четири врѣсти, с венец е обграден
наоколо, венец от ветки позлатени –
гафина и чемшир... Там дѣто са словени
разделните бразди – там на самата сред –
разцепена виси примамливо на глед
червена, кървава узункюприйска диня:
по зарѣките от самата домакия
изгялана е тъй и там наред е тя
наместена. И кой не бе ѝ мисълта
досетил? – както е тя сочна и наляна,
да се налива тъй коляно по коляно
и зреј за съдбини честити дом и род;
и както семките на тоя сладък плод,
да се множат така и челяди, на бога
по воля – за живот во богат и слога.

Несетно погледу Младен изви в захлас
към източния кът, де в нисък коностас
кандилце трепка пред свещената икона,
со гранки палмови обвита, от Сиона
от самий домакин на ранни млагини
донесени... Оттам по белите стени
картини, стегнати все в рамки позлатени,
се вият дълъг низ, изкусно наредени –
три на самата сред: могъщия цар Асен
до трона прав стои и поглед вдъхновен
отправил в небеса – като че да ги пита
во подвигът му смел дали съдба честита
го чака?... Ето там великия Симеон...
с дружина отборна, на буйнозрибен кон
възседнал, в Цариград тържествено навлиза,
понесъл ключове, насреща му излиза
из порти Николай Мистик и сам Роман
Лаканен. Над стени там горе е насбран

народ и вперил е в войтелини очи –
един при тях, отпред, разправя им и сочи
с ръка: той някога, навярно, ще е бил
в плен и онези там, в които взор е впил,
добре познава... Ей и трета пък отляво:
под сенчест матор гъб е сгнал величаво
Крум. Из гората се войници надалеч
събират – два от тях поднасят му на меч
отсечената в бой глава на Нукифора.

От миг на миг по-жив и волен разговора
ехти в широки пруст. Два свещеника едвам
посред на масата светулкат, в ясни плам
на буйния оджак възмогат, замъждели –
тъй като в небеса звездици закъснели –
мъждят, иззад гори щом месец засияй.
Как моя буен плам си охолно играй
по тъмните стени с отхвърлените сянки!
Като че вятър лих с широколистни гранки!
Ту свий и сблъсква ги, ту метне, разнесе,
чак до потонът ги нагоре отнесе,
и ги разхвърля там по старите отбрани
тарелки и таби и лъснати сахани,
като огърици нанизани надлъж
върху полиците – превий ги изведнъж
и превърти оттам и снуши чак до пода,
и се шегува с тях тъй както му е сгода.

А тези, чиито отсенки буйний плам
размята, в двоен ред събрани бяха там.
Край огънят, отпред, по-старите седяха:
Марин Белина, Раг Рагойков, зван и Влаха,
затуй че някога по Влашко нейде бил;
а по средата им сам гядо Дивисил,
комуто челягта полвина село прави!

Седмдесет годин на плещите си здрави
той носи; три роди човешки преживял,
три сина сокола в земята закопал
и още се на три и рагва и гордее.
Сърцето младо е, макар да се белее
косата като сняг. И неговата реч –
спокойна, ясна, бе прочута надалеч
по свят! Не всякога обича да говори
той, но пък затова, когато реч отвори,
не думи сякаше из старчески уста
се ронят, а цветя на мир и на света
утеха – с мъдростта на опит оросени,
и бистри ставаха душите най-смутени.
От младини не бе той хващал ни една
от книгите, на ум во днешни времена
що учат хората; и библията само
четеше. Някога превий глава над рамо
и почне – и таквиз разправя! Напокон
Белина стареца нарече фармасон
за тия; тъй си го и хорицата прости
зовяха досега – а още, че през пости
той не държеше пост, макар на вяра твърд.
И богомолник бе и благ, и милосърд,
и в струване добро не знаеше почивка.
В несгоди и беди не падаше усмивка
под рунтавий мустак от старчески уста
и поглед ясен; но заг тая яснота
и заг усмивката на устните му свиту
като че ли слова неказани и скрити
понявга трепваха... на нещо тайно знак?
Те само трепваха и скриваха се пак...

Отгясно стареца самичкият стопанин
бе сгнал, първенец почтен, Дойчин Диманин,
с калъпен морав фес, до вежди схлупен чак,

подхапал връхчеца на левия си мустак
и дългия синджир на златний си часовник
увирайки на пръст. Като добър къщовник,
самичък рядко той отваряше уста,
и не пребиваше на гостите речта.

Но и за него пък наваксваше Белина.
Започнал беше той, и вече пред стотина
предмета претърчал, в Елада ходил чак,
към прежний разговор да свърне смогна пак
отново, и така захвана да разправя:
– „То тъй е. Умному и мало довелява,
що има стара реч. Но нейсе. То се знай,
че всичко на света си има своя край!
От памтивек до днес и опит, и наука
доказуват това... Дълбока е поука
на елинский мъдрец в безценните слова:
Достойний мъж не се познава по това
какво започва, но от де и как започва –
дали по правий път кормилото насочва,
или току така подкара я насвос...
Изуй цървулите – и през морето бос:
че всичко е късмет!... Какво, например, стана
с ония дето все минаваха Балкана?
Язык и туй за туй! Не му е път оттам,
през Дунава отвъд, от Влашко – а отсам,
където ѝ гняздото.. В неграта на народа
ори и сей, и трай – хелбетя до ще сгода
да цъфне и узрей... Дочакал тоз колай,
запретвай сърпът – ряз! и на ти тебе край!“
При тези думи той ръката си издигна,
скриви я като сърп, с едно око подмигна
и рязна в въздуха... Без малко тоя мах
поджънал би носът на сгърчения Влах.
да се не беше той отдръпнал мигновено –

и само буен смях ръката му пожена.
Усмихна се и сам Белина. В Каменград
отколе дойде той, учен граматик млад,
учител се цени и вече оттогава
каменогражданин си е и до днес остава.
Навреме смогна той кумин да задими,
навреме, както му е ред, се задоми,
навреме нагласи световната нагласа.
Едничко не можеш навреме да сколаса –
гечица, радост и отмяна в старостта,
но... божа воля то над тези е неща!
Сега живее си самотно той, заровен
в книжа, и събирач на старини грижовен,
все току пълни с тях тефтер подир тефтер,
от гръцки образци почерпвайки пример;
по гръцки пак пример (макар да не достигва
тоз чак до гревността) мустаца той подстризва
и смърка емфие. При туй и обичай
той имаше, съвсем по гръцки – тъй без край
да грънка, отведнъж каквото е запляскал...
Белина в Каменград зовяха Старий гаскал.

– „Това че е така – погзе на сгода реч
след туй стопанина, – с гене е знайно веч...
Когато ходихме с покойний поп Обрейка
во Цариград, веднъж при гяда ви Славейка
гостувахме. Таман черковния въпрос
по него време се започваше, таквоз,
да се избистря. Прр! През Дунава прелетя
отсам Хаджията с юнашката си чета.
Кого де срещнеш, все за нея хората,
по вестниците все за нея се вести:
там станал бой, а там до крак ги уж избили,
ама до крак!... А там отново се вестили...
Какви, какви не щеш... На думата си пак

да гойда. Надвечер, кажи го ти, по мрак
 наминахме у тях. Широка гола стая,
 и две свещи горят. Окото ми се смая
 от първи път: книжа, книжа – и пак книжа:
 да кажа хиляди – не ще да е лъжа!
 С една реч – мрак! В мрака ума ти да се слише.
 А сам край масата се той приел и пише,
 замислен нещо си, унесен. Час и два,
 кажи го, ние там се бавихме. Това
 и онова така от гума, та на гума,
 било за в работа, било саде за глума –
 и го Хаджията гоидохме напак...
 А всяка гума – на! не гума – милион...
 Ний само запяхме с покойний поп Обрейка...
 – Не там е гъдела – тъй дядо ви Славейко
 започна: – много ний ще има да търпим!
 Да се отнайнапред черковно уредим,
 па с божя воля... То от гърци като хване,
 на гърци няма я докрай да си остане!
 Школьото се влече подир черковний пеш,
 а през школьото му е правия вървеж:
 кога народът се духовно окопоти,
 ще знай на чело сам свобода да накити...
 И тая, санким, то не трябва ний от ум
 да я изпуцаме, не, не! – но излека, без шум
 да се подкарва тя без много да се грънка
 да си върви – и то отвътре, не отвънка...
 Хаджията ли бил, или пък друг юнак,
 отвън ли гоиде – зла съдба ще има пак.
 И вие знаете, че приказка си има –
 калето не отвън, отвътре се превзема!“ –

Самодоволен, че речта си тъй разви
 и свърши, погледни към сбраните изви,
 изгледа ги и пак, по други път, отново

да свърне смери той към първото си слово,
 като чевръсто сви от синий си пакет
 цигара. Ала го превари моя рег
 сам дядо Дивисил, мустаци пооправи,
 посви с гласа и тъй продума:

„Думи прави!

И Левски казваше преди години сам –
 отвътре! Тъй върви от Благовец насам.
 Тъй трябва да върви... В туй само смисъл има,
 в таз смисъл и успех – доколкото го взима
 умът ми, ако ще да няма и съвсем,
 все е от полза пак. Ний трябва да гадем
 на делото сами насоката най-прека.
 Туй всичко що за нас прелита отдалеко –
 да идва и веднъж, и два, и двайсет пъти,
 от него нищо пак не ще да се измъти...
 Едни ли идваха и мряха в таз земя
 юнашка смърт; – но кой, кажи ми, проумя
 защо и за какво те мряха? Чужд остана
 на подвизите им народа. Сал Балкана
 чу и видя, и той егничък ги разбра –
 и кости им свети на отпочив прибра
 в неграта си... Светци на обичта безумна
 към бащиния край! Борбата те безшумно
 тук трябваше да я подхванат по-напред –
 да я подготвят тук, полека и по рег,
 тъй както тука е, на мястото, най-сгода.
 Да казват чувам аз, че упорит народа
 бил. Вярно, упорит е той и твърдоглав.
 Не пречи нищо туй – по неговия нрав
 когато се върви и действува. Най-сладка
 на орех костелив е втвърдналата ядка –
 зависи ореха кой как ще го строчи.
 Веднъж да разбере, веднъж да се реши,

тогаз ще видите що българина значи!
 Какво е връщане не знай, кога закрачи
 напред, и крачи той през огън и вода...
 А туй, що казвате – че щяло до беда
 да дойде – без беда не става нищо тука;
 беда е първото начало на сполука.
 На сума работи до днеска на глава
 сме ний излизали, аз вярвам и в това –
 от ударна ръка се дело не изплясва,
 и с делото юнак за подвизи израства!
 Такива работи, кат нашта, ази знам
 не само тук да са вървели тъй, и там,
 където са били – имало е и сълзи;
 най-вече дето е вървяло с крачки бързи
 към не от по-напреж съзнана ясно цел.
 Не бързайте. В пет дни не можеме предел
 ний лесно предели на робство петвековно...
 Сърце ми, моето сърце старешко, ковно
 предчувствие гнети, като железен млат:
 ще се превърне в прах цветущий Каменграг!
 Да бъде волята господня! Тя, която
 над всичко бди, ще бди над нашто дело свято.
 Ний няма от беди какво да се боим;
 гимът на нашите жилища – жертвен гим
 ще е пред светия олтар на свободата:
 това ми шепне мен сърцето в радост свята –
 не ме е лъгало до днеска то...“

„Амин,

на тая харна реч! – самия домакин
 се тук обади, пак наканен да подхване. –
 Начало да гадем, та веч каквото стане!“

– „Да – тука подлови Белина, – то се знай!
 Началото добро – добър довозда край.

А сякаш всичко е дошло пък и на сгода:
 Речта ми, санким, е за нашия Войвода.
 Осанка, поглед, хол и горд юнашки вид,
 в Елада да е бил – същински Леонид!
 Не знам дали е бил и той, кат наший сприха
 не споменува туй Плутархос. Кам да биха
 и другите така, не пагвахме назад
 от елините ний; а наший Каменграг
 би гръмнал по света, глава би всички свили:
 на нови времена и нови Термопили!...

Да, пример ще е той през бъдащите дни –
 за юношите, па и не за тях едни –
 за всички! Житие аз вече съм скроил,
 по тънко всичко съм пресметнал, наредил,
 но, то се знае, все ще трябва да се чака –
 когато се развей во Каменграг байрака,
 тогава белким ред ще дойде и за край
 на житието... Да, а трябва да се знай
 какво е мислено, говорено, кроено
 и вършено; това на книга наредено,
 осмислено – светът история зове:
 от нея всичките велики умове
 са черпели примѐр и твърдата си воля
 калили, както гнес, тъй също и отколе.
 Да, тъй е то. А ей да ви разправя аз
 такъв един примѐр, що надали от вас
 го някой знае.“

Тук той другите озърна,
 опъна джаж емфе и гумата завърна
 отново: „Лани се събрали на съвет
 во Гюргево, тамошният потаен комитет –
 известният под името централний –
 мъже все опитни и момци идеални...“

Разискват плана те напреко и надлъж,
там както му е ред и трябва. Изведнъж –
хоп! – в стаята при тях се вмъква полицаи:
„Какви сте?“ – пита той, – и никои, от замая,
ни хък, ни гък. А ей, смърлушен в тъмний към
таме Войводата изстъпя – за вратът
допипва го и – бух! – навънка из вратата.
А после, там, отвън, посочва му с ръката:
„Туй, домнул, виждаш ли? То казва се врата,
туй мандаго, – а тук са сбрани господа:
при господа се то през просо тъй не плещи, –
потропай тук изпървом... Щюу булгареци?“
Ахейците така я сгрефили веднъж
при Троя; та дори най-личния им мъж,
Агамемнон – и той! И всякой взел да гледа: –
оцапахме я! Тук обаче Диомеда
сам Зевс подучил... Е, та то се вече знай...
Изчезнал, яко гум, горкия полицаи.“

Каменоградският Плутарх я тъй поведе,
така се замота, загрънка и заплете,
че другите се там спогледаха в уплах;
а пък на среща му безцеремонний Влах,
не смогнал да надвий на грямка опачина,
тъй кралимарковски широко се прозина,
че малко остана да го налага той...
След Диомеда се помъкна тъмен рои
херои: Менелай, Минетий Мирмидонски,
Аякс и някой си Сарпедо Илионски
златодоспехия божествен Ахилес,
Алцибиад – що сам на верния си пес
отрязъл опашът – по него сонм богини
и богове, от връх олимпийските вършини,
и бозна още кой... Отдавна тишина
бе около му там. А в древни времена

веднъж залетял, се оратора забрави
и нямаше ниет речта си да остави:
като гняздото над някой крив кумин
възправен щъркел бял мъсьрски паладин,
кога заклепе – спре, озърне се и зине
и ей заклепе пак, като че който мине –
минава, за да чуи каквото пляска той...

Така заплеснат сам в несвесний говор свой,
Белина не съзре, самите му другари,
че го не слушаха отдавна веч. Немари
за тъмните слова на стареца бърбурв,
те бяха вслушани во разговора жив
подзет отвъд – таме от другите събрани –
и жив, и подловен со думи по-разбрани.
Там бяха сегнали по-младите на връст,
по-отбрани мъже, извити околвръст:
най-видният от тях – векил Вълкан Гошана,
Сокола, Чер Чемер и Дейо Делибана,
Захариий Влайко, Ворчо, Дрина и Върбан
от Стрелча, а при тях стоеше и Първан,
по прозвище Хъшлак, с дебел резец на чело
и вежди свъсени. Кой знай в какво си дело
замесен някога, той бащина си праг
напуснал, в чужбина завян, немил-недраг
се скитал бозна де и, чак подир години
завърнат, заживял при свои и роднини –
и с прозвище Хъшлак наречен за това.
За него из града се носеше мътва,
че с Панайота е тършувал по Балкана,
и не току веднъж, че таз на чело рана
оттам я носи той... Белина само знай
за тия работи подробно, но ги тай
в дебел и нов тефтер по тънко изредени
и на кориците тъй с надпис означени:

„Пространно житие на Ружина Първан,
Хъшлака иначе по прякор назован,
во Каменград роден на приисет и девето...“
От час на час през реч прекъсван, на сърцето
с яг беше подловил намръщени Хъшлак:

– „И казвал съм ви аз, и казвам ето пак –
мен тая работа не ми е май за вяра;
не само во една съм ази врял попара
и знам на сладкото горчивия лизет...
За бунт, за кръвнина сме сторили ниет
не липсват дори и карти, и компаси –
(при тези думи той презрително глава си
към масата изви – и всичко е наред:
плю, плю! – за уроки – кат тиквата на плет?
А тиквата на плет – едун кривак ѝ стига:
Бух! – на ти тиквеник... На думи и на книга
ний опашът на жив вълчага мерим, хей,
и само господ знай каква ще ни огрей...
Тоз, що за свобода милее не на дума,
не търси път с компас през планинската шума,
нито я кара той през куп за грош така,
ний както... Той не е поканен на млъка,
на сватба, на зефет – а на хоро хайдушко,
където нож играй и пей излянка пушка.

Все сметки чувам аз днес, вчера онзи ден,
все планове. И в тях не ми харесва мен –
вий на голямо все я карате! Вземете
примѐр от другите, по-опитни: правете
като шпаньолите... самси Наполеон –
той! – в чудо се видя и, знайте, напokon
как стана. И за нас най-вече туй приляга:
на чѐти – вся къде и никъде... веднага
и тук, и там, и там – внезапно... пожарѝ,

бий, блъскай! Чергата да пламне да гори
отвред. Тъй с малкото голямото се върши.
Когато на гъбът се клонето окърши –
по-лесно пада. Нас, на времето, в Белград
току ни тълчеха все стактике у рат,
фортификации и сума бош-лафлъци –
а практиката бе на турците у рѐце.
и боят брачата го ядоха насвос.
Добри са работи, но искам аз, таквоз,
да кажа, че – не са за нази те! Ни ази,
ни ти, ни той не сме за тия – и да пази
бог, ако мислите, че нашият народ
с такива тактики ще мине онзи брод,
пред който се е спрял. Да, чѐти, чѐти, чѐти –
а мирния народ, вий него оставете,
той нека си стои – той нека заг гърба
опора нам да е в великата борба, –
нам помощ, на врагът при всяка сгода спънка
Бил който и да бил, каквото и да дрънка –
не искам и да знам. Единственият план
за работа с успех е тоя – начертан
от Левски, начертан и завещан на нази.
В борбата цял народ да хласнете? Да пази
бог! За това не е настанал още час.
Народът? Цял народ? Добре го зная аз:
от памтивека той привел е над орало
врат, на робията обръзнал от начало –
и работи таквиз, каквито вам се щат,
не са за него. Вий по крив вървите път,
по път на жертвите за онзи, гето вее!
Аз виждам пак, че кръв нахалос ще се лее.“

„Пророк – я виж! – обади се, извит
към говориящия, Сокола, и сърдит
прибави соннато: – Тя тая си е стара.

Да се намери пък и кой да я повтаря!
Народният човек с народа се глуми..."

– „Соколе мой, назад словата си вземи! –
отвърна първий пак: – Това не е превара,
което гугам аз. Май твърде много вярва
вий давате на тез поклони и хвалби,
що пред Войводата принасят тук с торби!
Ех, да ги цункам аз таквиз самун-гушмани,
умът им – врък-шоврък: под женските сукмани!
И виждам съм ги аз, и знам ги: гимне гим –
уди, та ги гони! Не ще да удържим
и първий напън с тях.“ Застанал край стената,
подви нозе сега, подпре се на едната
ръка и седна той, и смери надалеч
с очи, а после тъй отново почна реч,
като зави мустак: „И срам, и поразия!
Такава, санкум, я оцапах в Сърбия
на времето... Седим там в някоя мехна –
нахълтат брачата, – мустак на кръвнина –
и вик, и копрене, като петли по ярка,
и нямат брой ни край песни за Крали Марка...
Раковски, бог да го прости, ще да посвий
с глава, па каже: „Ех, не гледайте ги вий.
юнаци всички са, ей тука – вина ради.“
А дядо Илю се по дългата поглади,
па махне тъй с ръка... И виж, че напакон
така се и сбъднѐ. На турски гарнизон
кога нападнѐхме во Бялград – от стотина,
с нас дето тръгнаха, едвам ли два-тримина
куршум опърли. Зер, не беше то шега.
Зад тъмните стени на крепостта врага,
ех, майка стара – нѐ: не пляска сръбски, с гуми.
а с непрекъсната градушка от куршуми.
Пам-пам-пам! Гърр! – се чуѐ от дясната страна,

и гим, като мъгла по Стара планина,
се вие. А така отвъде и отляво.
А по средата ний, заложен наздрави,
мълчим и се таим. Ни шум, нито мълва...
Сал дядо Илю понадникне там с глава,
отдръпне се и – сст! – изшитка с пръст на устни:
на тия работи той майстор е изкусни –
и гъделът му знай... Та искам да река –
стоим, таим се, заседнали така
и чакаме... И ей, в миг с пръсти той изсвири,
замахна с ятаган – и цял го роѐ сподури
през рова: пляс, плюс, бух! Аллах! И вик, и вой...
Юруш – на крепостта – това се вика бой!
Докле да мигне миг – ний бяхме горе вече...
Два-три миросал бях по тиквите – изпречи
четвърти муцуна манафска и за миг,
докле да видя аз, той в рамото ми щик –
хрыз!... Свят се завъртя в очите ми и блясна!
И възнак полетях – в тила ме нещо сврасна...

Бре, майка стара, сам извърщам аз очи
и гледам – бамбашка такава ѐ личи:
ни гръм, ни вик... Ехе, каква ли ще е тая?
си мисля... Гледам го: висока, дълга стая,
настлана со легла нагълж по двоен рег.
„Наздрави! – вика ми отгясно млад съсед,
като мамул увит в бандажи и парцали: –
Живейш ли още?... Ех, та дека да сме знали...“
Но тук загаде се, на свита начелѐ
княх Михаил – запре при всякое легло,
запитва всякого и ядно вежди мръщи –
че чува отговор отвред еднѐ и съци:
„Какъв си?“ – Българин! „А ти, сокол-юнак,
отде си?“ – Българин! – и тоз отвърща пак.
Тук, там – и дойде рег съседа ми да пита.

А чувам аз един от неговата свита
да казва: „На гърди е с осем рани той,
че първи с нож в ръка налетя в люти бой!“
Самичък Михаил на гръд обляна с кърви
му тури кръст: „А ти, от соколите първи,
какъв си?“ – Българин! – и тоя изрева...
Ядовно Михаил назад изви глава
и с огнени очи наоколо обшари:
„И тук ли липсват пак моите кокошари?!“
Отнейде си едвам обади се един,
едничък сърбин сал; едничък майчин син...

Отново Михаил: „А твое име?“ – Гавра! –
Избухна като топ отвсѣде смях и гавра
и князът с свитата не се видя бия
кога огра навън и де се запиля...
А тя каква била? – Когато прогърмяло
в града пред кулата, по ридът побеляло
от кринолини, тъй покрито изведнъж,
като от гъби след есенски топъл гъжд.
Юнаци! Толкова юнацината чини!
Прищъпнали снаги со женски кринолини,
на-на! опридали къде Топчигере...”

– „Я виж! А по-напред си гърлото гере,
че българина бил не знам каква нерода! –
обади се сега Стоимен Ружин Брода: –
Сама се замота лисицата в капана!“

„Дръж! Зере виж, че пак гаджосала в Балкана!
Не ми е дума мен за тия, що в торба
са турили глава и с турчина борба
им е душа и свят – а тези ми юнаци,
що по кюшетата опъват сал мустаци,
в полето знаещи, че се плъсти трева,

в гората ходили – но само за гърва!...
Но ще ви видим, де, и вас, не е далеко –
да димне само дим! Тук в стаята се леко
и евтино таквиз продават...”

С тез слова

подзе се изведнъж нечакана мътва
и препирни. На две полвини разделени,
спокойни най-напреж, а после разярени,
едни се други те отрупваха с укор –
и почнатия тих изпървом разговор
от миг на миг след туй по-люх и буен става,
и сля се най-подир той в неразбрана врява
чак вънка тъмнеца далеко и в нощта...
Тоз викне сепнато, а онзи през глъчта
ръце размахва – реч да подлови се мъчи
обиден трети там, ей дигна се, изпъчи
гърди и за протест се бие в тях с юмрук;
отвъд се дигне смях; а там подзел напук,
приятно други пък кикоти се и сгуша.
И никой никого през врявата не слуша.
Един замислено сред общата мътва
спокойно Дивисил седеше, от слова
несвесни и съвсем почти че незасегнат.
Там до първаза на камината облегнат,
изглеждаше го той усмихнат под мустак,
и зина сам веднъж и замълча се пак –
че дума паметна в глъч не намери врѣда.
Не пръв път слуша той подигнат за небрега
шум на младоците – и слуша, и нехай,
че знае хъзът им, и знае колко трай.

А тъкмо него час, несетено, през входа
застана горд и строг очакваный Войвода,
на сабя черенът пристиснал во ръка,

а отподире му надничаха мрака
юнаци – отбора от неговата чета,
со грозно зинали мечкарски шишенета...
И екна в стаята сърдитият му глас:
– „Туй само липсваше! Какъв е тоя бяс?
Или се мислите, че вече сте в Балкана?“
Кой както бе се спрял, така си и остана...
„На стража!“ – викна пак Войводата, извит
към сбраните отзад, и с поглед ядовит
изглежда гругите и сърчено отметна
наметка от плещи... От буйний пламък светна
пристегнатият на кръст аджемски лют ханджар –
юнаку погръка в беги най-скъп гругар –
и гва револвера, през рамо окачени,
от двете му страни... Безмълвни и смутени
спогледаха се там стоещите за миг –
и погледа му горд и смръкнатия лик,
те гъхаха и гняв, и някаква закана...
Пристъпи пъргав той, край масата застана
и прогърмя: „Добър потаен комитет!
А да не сте се пък събрали на зефет?
Главата, види се, на плещи ви годява...“
И без да чака той ни дума, ни оправа,
пристъпи ядно пак и гаде знак с глава
Младену. Насаме потихом след това
си нещо шепнеха те гвама тамо в къта...

Отново всякоя се на мястото си скъта
и говор шепотом поведоха. Егвам
отделна думица се счуваше сам-там.
Но не за дълго бе и тая тиха сгода,
че някакво писмо ядовният Войвода
разтворил, смачка го, изви го, извъртя –
и хвърли в огъня, където запламтя
завчас и бързо се на пепел то обърна...

И пак сега се той към сбраните извърна: –
„Все думи, думи... Тоз отпреде ти стърчи
и се потрива, друг замазва ти очи
все с философии и баби деветини.
За мързеливите – ха, с хиляди причини
за мързел. А отвън писмо подир писмо
прехвъркват... „Види се, до лято, на само
ще гизгате байрак!“ – От Враца пишат вчера,
а гнес от Сливен пък; „На сладка са вечеря
по Стара планина юнаците – оттам
юнашки поздраву изпращат те и вам!“
Юнашки поздраву! Намерили юнаци...
Докле не станат тук пет хиляди чекмаци,
не ще се заиграй хоро на турски гроб.
На черната земя ще си остане роб
все българина пак – и гол, и бос ще проси,
и ще човърка все черковните въпроси...
Борци! А искат все на готово кравай...
Таз залюляла, таз ще ни и закопай!“

Укор върху укор се сипеха безчетни
върху събраните, и думи неприветни
като светкавици се мятаха връз тях.
Но вече минал бе изпръвният уплах;
небето почваше изново да се ведри,
и тук-там ясен луч, предвестник благощегри,
измежду облаци промъкнат, затрептя –
спокойна дума от войводските уста...
Понякога така чевръстите зигари,
макар клепалото отгавна да удари
за работа, в ръце уж взели сечива,
подхванат разговор – полека се слова
в глъч заплетат, глъчта превърнат и на врява,
годето най-подир заломоти разправа
и хората сбере на пътя тичешком –

да гледат с врява как се зуда зиг и дом.
А първомайсторът, нанякъде отлъчен,
нечакано пред тях с укор застане злъчен,
и сепнуват се те – ни дума, ни мътва;
залавят се за миг за своите сечива,
и работа купи, и двойно наспорява.
По опит знаят те: най-буен гняв престава
и най-ядовна реч добър добива край,
за който премълчи навреме и претрай;
самичък майсторът отпосле пак, доволен,
ще я подкара там на разговор поволен.

Сам пред камината присегнал бе допрян
Войводата сега. От пламъка огрян,
бе образът му тих, спокоен, благ и богър:
но както по-напред, во погледа му модър,
тайнствен някакъв и горд сияе плам...
И ето че така той заговори сам:
– „Най-после, все едно, дали това са верни
известия, или тъй само преднамерни
желания, таквиз, каквито ни се щат.
Сега ли само аз ги чувам първи път!
Ще видиме и тях; ще видиме словата
на дело, в кръв и плът. Тогаз! ... Това е свята
борба, що на мездан юнашки ще делим
ний с кръвния си враг – и връх ще удържим;
не е то вече сън, ни дума, ни превара!
Успех е само там, където има вяра
и воля – а не са те само в таз гуша,
с надежди само аз сърце си не теша,
когато казвам, че време приближава. . .
Ей го възкръсний ден не много оц остава;
клашника си зелен е метнал на плещи
Балкана – че и той готов е, ни вести...
Но днес е други час! А друг час – друго слово.

Какво ни липсува, що имаме готово,
вий знаете сами. Отново в Цариград
е за оръжие изпратено. . . Назад
не ще останем ний от другите. Писмата
и куриерите, които от страната
пристигат всеки ден, говорят все едно –
говорят, че навред посяното зърно
израсло е и плод такъв обилен дало,
какъвто и насън не се е привидяло
на никого от нас: налива се и зрей
класът на нивата народна и ни грей
с надеждата света за жътва изобилна.
И слабата ръка го вчера, днес е силна –
да, с правдата на туй, което вложи в нас
сам господ, с волята на който гоиде час
да грабнем сърпа ний и жънем класовете
на своя труг. . . Навред са сбирани съвети –
не зарад общото и знайното, че то
решено е – а туй на всякое местъ
що има свое си и трябва се отделно
решенье. Час не е за брътвене безцелно –
народа е готов и чака само знак!
Ще се явят безчет юнаци под байрак,
и днес, когато е подготвено делото
така, остава да обмислиме, каквото
е нужно засега и е сега на ред.
Мъже сте, давайте по мъжки тук съвет!...“

„Съвет! – обади се пръв Дефо Делибана: –
Какъв съвет ви взел! Ей дека е Балкана! –
Развивайте байрак и аз съм с първи пръв.
Отдавна моя нож е жаген зарад кръв.“
– „Балкана и без теб го знаем“ – ядовито
прекъсна го Младен и поглед упорито
взря към Войводата. На масата с ръка

облегнат, стана той и продължи така:
 „Та онзи ден... Нима и днес ще се подкара
 пак онзи деншното? Това е изневяра!
 Не отредихме ний тазвечерний съвет
 за туй, което ти, Войводо, по-напред
 говори – а да се размисли как да стане
 и де ще можеме да свикаме събрание,
 на там да се реши от всички: що и как...
 Ще се явят безчет юнаци под байрак,
 ти казваш... Смятана е вкъщи тая смятка –
 доколко право, то все още е загадка,
 то още се не знай... Изпитал съм го сам,
 видял съм го с очи, и мога да ви дам
 пряк отговор: това, което се решава
 от нази, сбрани тук, сал нази задължава.
 Вий знайте, българин когато занехай,
 какво е! Знаете какъв постигна край
 старозагорското въстание... Сбрани
 водачите, така и онака да стане
 решавахме – е зер, юнаци под байрак
 безчет ще се явят – доволно само знак
 да се даде! – И знак се даде, но мърцина...
 И под байрака се явихме неколцина,
 които вземахме решение отнапред
 за други, мислейки, че всичко е наред
 и ясно, както се в книжата отбелязва –
 и както някому се ревне да разказва...
 Вий знайте, българин когато занехай,
 какво е. Но в това нехайство той си знай,
 че прав е. Кой е тоз, що с своето решение
 му се напращува? За неговото мнение
 веднъж от понапред дали е попитал той?
 Благат е тоз народ, шо има разум свой
 и се на чуждия в измами не поддава!
 Народните дела изискват и управа

народна. Казвал съм и казвам пак: не нам
 да заповядва той, тоз, който ще въстава –
 и нека затова самичък си решава...

Нам ревне се, твърдим ний често: гойде час!
 А тъй ли е? Това народний само глас
 призван е да реши – и нека той решава.
 Ти казваш: общото решено е... И права
 е дума. Но и тук да чуем – може той
 и за това, отде да знаем, поглед свой
 да има – трябва ний да чуем що говори.
 Зовеме ли го ний с тирана да се бори,
 редът му е в съвет да има дума пръв –
 че той ще потвърди, каквото каже,
 с кръв и сълзи. Ако зла го иначе съдбина
 сполетя, тоз народ довека ще проклена
 нас, наште имена – че силом към беди
 сме го повели ний. Що е било преди,
 то на предишните за сметка да остане.
 За шум ли само ний ще гизаме въстание?
 Тогаз е лесно – два гърмежа... да се чуи –
 и хайде нагости в Румъния след туй...
 Аз мисля ето що: да найдем начин сгоден,
 и нека се сберат на общ събор народен
 избрани пратници от всякой комитет –
 та общото дело от общия съвет
 така да се реши... Народът ще въстава
 и нека за това самичък той решава.“
 А го Младена спрял, Войводата сега
 се в погледа му взря и тежка му ръка
 отпусна в сръчен мах на неговото рамо
 и ядовито го прекъсна: „Туй ли само!
 Ха-ха! А нямаш ли, мой драги, ти наум
 и друго? Знам го, знам... И нека тъй да бъде!
 Ще свикам общ събор и нека той отсъди...

Вий мислите, от вас че нещо аз тая,
че моето лице е генем с тая боя,
а нощем с друга? Аз на кришмиш не играя
и, както някои измежду вас, не лая
на месеца... Какво народът сам желяй,
ще видим. Всичко туй ще трябва вече край
да вземе.“

Сръчно се извърна той и глухо
отново стъпките му твърди се зачуха
из глъхналия пруст. С приведена глава
седяха сбраните и никому слова
не идваха наум да каже в тая сгода –
и ту Младена те, ту гневния Войвода,
недоумявайки, споглеждаха в уплах.
Защо бе всичко туй, оставаше за тях
загадка, докато Войводата отново
застана посред тях и пак завърна слово:
„Ще видиш кой е кум и кой е сват от нас!
Гласът народен е глас божи – тоя глас
ще да реши дали съм в право да налагам
аз своята воля и... Или ще се подлагам
за мост на други... Туй ще ви омръзне май!
В такива работи тоз, който врял е, знай
какъв е изходът – нехари и похаби
където поведат, там, дето много баби
се бъркат, ражда се нерода напакон.
Да бъде. Ази сам по целия район
ще пиша – нека туй по вашето да стане!
Ще видим! Днешното последно заседание
затварям.“

– „И добре ще сториш! – мълчалив
до него миг стоял и в разговора жив
невмесен, изведнъж Сокола се обади: –

Един на другото очите с думи вади...
Решено! И така, аз мисля най-добре.“
И към Младена се тъй някак си той взре
особно, кивна му, чевръсто мигом стана,
и заговори му, като през кръст го хвана
и с него заедно излезе. Бяха те
другари, не от гнес и вчера: от дете
Сокола знаеше Младена, сдругарени
отпосле юноши, и всичките промени
в живота заедно делили след това –
откак военното училище в Москва
напуснаха.

– „Все тъй нетърпелив и сприха
като барут! – така започна той изтихо:
Два остри камъка – и пушат искри. Ти,
от тебе първи път не чувам тез слова...
Знам! Ти пред мене се за туй недей запъва.
Търпен – спасен. Потрай. Ще видиме тепърва...
Зарана ази пак отивам. . . Слушай мен –
да бъде между вас въпросът изравнен,
недей му преко тъй в очите всичко тика:
ти в тия работи гръж малко политика.
Да, да!... Не бързай тук, додето дойда, трай –
ще видим...“ В разговор все тъй, към горний край,
нататък бързайки, другарите завиха.
А с болка на душа, след препирнята лиха,
един се подир друг разидоха оттам
сбраните, из път разделен, всякой сам
и всякой на душа со скрита тежка мъка.
Ей наближава ден, а разпрага негъга
погяда делото... С какво ли най-накрай
ще ни изварди тя и ненадейно смай?

Таквиз събрания и сдѣвори потайни
навсѣе ставаха по всичките окрайни
на Българско. Тогаз кръстосваха наврег
в села и градове апостоли безчет
и слово божие вестяха на народа –
заветно слово за избава и свобода.
И от чертозите на заможний, та чак
и до колибата на сетния сирак
туй слово срещаха душите в жажда свята,
при пролет както се посрещат от земята
лучите слънчеви... Скиталец непознат
появва мерне се по село или град –
мълва го тутакси по дирите спрехури
и дълго се след туй от млади и от стари
предава шепнешком. Превръща се херой
скиталеца: така и онака уж той
бил казал някому – война ще се отвори,
че с полумесеца щял кръста да се бори,
и то за сетен път, на смърт или живот...
И ще възкръснел пак един умрял народ...
И всякой таз мълва в сърцето с трепет живи
ловеше. Тъй кога над изкласили ниви
вечерника повеи и с тъмния си шум
задишли класове, орача, спрян на глум,
се вслушва, чувайки предчувствие честито;
та и дома, ноще, тоз шум все упорито
му се причува пак и сепва го от сън,
и през прозореца надниква той, навън
ослушай, поглед впил в небето озвездено.

А често, гръмка реч подзели, вдъхновено
свещениците от черковния амбон
тълкуваха зарад поробений Сион
и близкий ген, денят на кървава разплата,
когато би ще с меч изгонен супостата.

И верящий народ с приведена глава
се вслушваше во тез пророчески слова,
и мудно стъпваше, след отпуска черковен,
към дома – първи път, през гнета петвековен
во храма божии чул желана сладка реч:
– Бъдете гдѣтови! Часът не е далеч...

И нам се пада дял да сме изкупна жертва
на бъдни дни... Блажен, от прозаяние мъртво
тоз, който в словото господне оживей,
тоз, който правдата в сърцето си взлелей,
че в този свят смъртта изкупува живота...
Кръвта на божий син проляна на Голгота,
кръвта на хиляди борци за светлина
говори: братия, дерзайте – в кръвника
изгрява слънцето на бъдащност честита!
О, чудни времена! Брожение неприкрито
от него въздухът бе сякаш заразен.
В мечти и помисли за бъдащия ген,
бе настоящия забравел... Веч настана
и цветна пролет; ей наметна сам Балкана
зелена долама; работни гради дни
дойдоха, ала се нарядко в равнини
орачът охолол вестяваше с орало
и, като никога, бе глухо, запустяло
по пътища, преди тъй шумни в пролетта.
Вместо по стъгдите, потайно по къция
на сбор работници с търговци се беряха
и други сметки там по други ред държаха;
и често пъти тъй до късно прязнощ чак
те престояваха. Край буйния оджак
разправяше се там за дните неотдавна,
за паметни дела на труженици славни,
нежалили живот за своя роден край –
тез, на които се тъжовний гроб не знай,
или пък за онез, които, по чужбина

бездомни скитници, разсипваха мърцина
и сили, и живот – едни в Диарбекир,
в Жан г' Акър други, там довеку божий мир
от преизподнята на тъмните зандани
да гледат, през окна в земята прокопани.

Каменоградският войвода бе един
от тия ратници. От няколко годин,
ту в Влашко зиме хъш, нехайник за прехрана,
ту лете зъл хайдут низ дебри по Балкана,
той своя пламен дух в борбите бе калил,
мечти за друг живот в сърцето си таил...
И дойде чакан ген – избраник от избрани,
той мина Дунава с великото призвание
на вожд народен... Сам навъсде беше той,
ни генем, ни ноше умора и покой
не знаещ... И сега, когато в полунощи
се разотидоха съзваниците, той още
безсънно в пруста се разхождаше и сам
диктуваше писма, при слабий свещен плам
на своите писари – и ту наг тях възпращен
застане, вгледа се, ту пак си ходът бабен
подземе. –

Сън дълбок бе морната земя
унесъл. В хладний лъх на нощната тъма
шумът си влигаше Балкана, вечно буген
понесъл тайната света на своя чуден
блян, там на висини към ясните звезди
а подир него се на мътните води
на Луда Яна вий безумно буйний ропот,
като да заглуши вълшебния му шопот...
Спи Каменград. Навред е мрак и тишина.
И само някъде, като из срутина,
се екомт привлече, или пък безответно

пролае татък псе в просъница. Несетно
загаснаха свеци в Дойчиновия пруст:
в дрезгавината се тайнствен, глух и пуст
тъмней високий дом. Широките си стряхи
като крила прострял над нощни сенки плахи,
и самотията под стълбения свог
отйеква стъпките от мерний бабен хог
на бодрий страж, завит в клашника си широки –
ту там се мерно той под зидове високи,
ту застои се пак на каменния двор,
на пушката опрян, и вперя орлов взор
в небесни висини, където в път уречен
потихом месечко към чужди край далечен,
усмихнат, е повел звездици плах керван;
и дълго в него той се възлежда замечтан,
на устни стиснати со негомълно слово –
и мудно мерен хог подзема пак изново.

Песен втора

НА ОБОРИЩЕ

Легендата на Балкана. – На двора у поп Матееви. – Вела. – В пролетната нощ. – Дружината на път. – Из светата библия на дните. – Балканът. – Тилилейски усой. – Сараите на змея. – Съборът на Оборище. – Първа реч на Войводата. – Неразбория. – Брагестил за помощи отвън. – Поп Матей против Сърбия и Русия. – Втора реч на Войводата. – Младен поема дума против него. – Врява и свада. – Сбогом! – Сокола. – Подписват пълномощията. – Младен отстраняват. – Той се връща към Каменграг. – Съборът се разтуря. – Стар спомен за Оборище.

С навъсено челò, загърнат в плащ мъглив,
възправя се далеч Балкана горделив,
в хайдушкия си блян унесен и забравен,
като че воин стар на стража там поставен
над младо войнство, в безкрайни далчини
разтурено на стан.

От пръвни още дни
сърцето ми е той омайвал и унисъл;
и днес ме носи пак към него волна мисъл
далеч от чуждий край, от чужди брегове...
Не роден ли ме глас отново там зове
и шепне на душа детински блян чаровен,
на миналите дни во тъмний склеп заровен,
забравен – и за час възбленуван пак сега?
Или по бащин край надвластница тъга,
с несгодите в сърце измъчено сдружена,
и в тоя горди лик тайнствено влътена,
въстава – за да ме отново пак замай?

Сърце ми черни дни и дни честити знай,
пользано подир невредите световни.
Една ли загуба е то с съзиди отровни
оплаквало? Веднъж ли гордо в радостта
възнасяло е то в безумен химн света
и най-високия световен дар – живота?
Орисницата зла, по свой каприз и сгода,
ме е отласвала от тоз към онзи бряг,
самотен, отчужден, за никого неграз,
днес тука, утре там неволник да се скитам
и от промяна пак в промяна да налитам,
без отдих, без закур... Но в тия тъжни дни
на пагубен въртеж, едн се съхрани
все същ, ненакърнен от никакви промени,
величественият лик на гордите балкани,
на моята душа там во Света светих.
И както стръвен вълк, или пък вевер лух,
когато се кушум в месата му забие,
лети с несвесен бяг в усое да се скрие
и търси биле там, за своите рани лек –
така и аз летя към онзи край далек,
со който от дете сърце ми е сродено:
и горд, и дивен химн това сърце ранено
омайва, милува – и властно то се рве
при снежноглавите шеметни върхове,
що греят на възбог в тържественост върховна...
Това е песен за промяната световна,
която отпредвек Балканът тъмен пей. –
Ей пада ведра нощ; вълшебно месец грей
и плаха гмеж звезди обсипват свог небесен –
като че тъмний текст на тая дивна песен
пред моя смаян взор се открие завчас –
и явствени слова зачух тогава аз.
А в пролетната нощ, горите и полята
ослушваха се в тях, като в легенда свята.

– „Тъй както облаци по моите върхове,
минуваха един по други векове,
ту мудро, ту в беса на прихотливост лиха –
и сепваха ме те за миг от дрямка тиха.
Неволен зрител на преходни съдбини
аз колчем стрелвах глед – из тъмни далчини
ту жертвения плам съзирах да догаря,
ту чувах песента поволна на овчаря,
низ дебри някъде зареян по стада...
Под някой клонест гъб, с разрошена брада
гадател виждах аз и чувах го прилуки
световни да вещай – несгоди, я сполуки –
посред стареите, събрани на съвет. –

Летяха векове; менят се вихрен рег
дни – светлина и мрак – и тъй от паметивека...

И виждах пълчища към чужбина далека,
кой знае от каква ползгвани мечта,
отивайки... Дома остала челядта,
во жалби зарад тях генете си проклана.
И гледах ги назад да идват от чужбина –
от хиляди един... Юнашките дела
възпяваха певци – но смръщени чела
не разведряваха хвалебни, дивни песни...
И рядко жертвен чад, към дълбини небесни
на стълпи да се вий, опази моя глед. –

Летяха векове; менят се вихрен рег
дни – светлина и мрак – и тъй от паметивека...

До моя сепнат слух достига само ека
от мечове. И щом да метнех поглед аз
през вихри-облаци, размествяни зачас,
съзирах, настървен как с пияна на устата,

като на кръвен враг, се хвърля брат на брата
и остро копие ръката на синът
насочва во несвяс към бащината гръд.
И падат труп на труп и в кръвите си тънат –
за някакъв си бог, на гърбен кръст разпънат...
В села и градове се пустошта всели...
А в моите храпуни и нещерни скали
възгъмжаха тъмен рой пустинници-аскети,
презиращи света, от някакви завети
подсторени – за друг живот, отвъд света,
живот непосладен от земна суета –
духовни постници, от всичко отчуждени,
и само от смъртта на подвиг вдъхновени!
При мен – а чужд им бе самият мой привет!

Летяха векове; менят се вихрен рег
дни – светлина и мрак – и тъй от паметивека

Ей непозната сган нахълта отдалеко
и никои я не спре в злокобния ѝ път.
И скоро целий край подложи си вратът –
от своята собствена постигнат проклетия –
под чуждия хомот, за смърт и за робия.
Полята росни гим пожарен замъгли.
По моите висини разнасяха орли
разрфани мяса, а голу през мъглите,
аз виждах труп до труп на колове набити,
с изюдени от стон и гърчене лица...
И чувах писък на кърмачета деца,
от майчини гърди изтръгнати. – А гракът
на гарвани далеч зловещо татък в мракът
ехтеше, дето се наг грозни съсипии
те виеха – и там, отдето в висини
се гизаха и смрад от лешове и пări
от локви кръв, като от жертвени олтари.

Не спряха векове шеметния си хог...
Но края, дето бе мъртвилото животно,
отминаха го те, тъй както пътник скърша
от прекий път, съзрял там повалена мърша.“

Замлъкна тъмний глас в неznайни далнини,
и само еком глух в надзвездни висини,
като въздишка, се болезнено пронесе...
Но ей че буден рой от сенки се възнесе,
из зебри, и усой, потънали во мрак;
и други глас сега слова подхвана пак –
и вслушаха се в тях, като в легенда свята,
сред пролетната нощ, горите и полята:

„Бащице, стар Балкан, жестоко съдиш ти!
Вековний грях и срам на нашите бащи,
сълзите майчини – най-скъпа земна жертва –
не ги л' изкупила? Една ли само мъртва
робия виждаш ти през низ от векове?
От робско мляко ли сме ние синове
вкърмѐни? Рабски дух ли нази ни отхрани?
Виж, взри се в нашта гръд, покрита с люти рани,
и ако мож, сметни безбройния ни брой –
по твоите върхове и зебри и усой
найдоха сладка смърт на робите чедата...
Не всуе с нашта кръв поена е земята –
изгре зорницата на бъдащите дни
из нея. Бащински ти поглед обърни.
към Среднята гора, царица на горите,
чуи звън от мечове, чуи песен на песните
летят дружини по дружини там на път –
летим и ний сами към онзи славен кът,
където сетен път отсъждам съдба свята
юнашките сърца от наште живи братя...“

Замлъкна гордий глас в неznайни далнини.
И само еком глух в надзвездни висини
като въздишка се болезнено пронесе...
И своя поглед горд Балканът стар унесе
на сенките подир метежний волен рой –
и в блян пророчески челѝ наведе той.

Грей на юнаците, ти месечинко грага!
Полеето минали, извиха те веднага
по лъкатушния планински стръмен път.
Припрените коне се кършат и пръхтят,
по воля мятатъки разкошните си гриви –
като че с младите яздачи горделиви,
като че с охолни е охолно и тям.
Юнаци млади млад Войвода води сам
и, сякаш по орел орлета рой, се трупат
наоколо му те; на воля волно тупат
юнашките сърца, и смях, и буйна реч
в заглъхналата нощ отъекват се далеч.
Между това, Младен при своята изгора
се още бавеше в грага. Сами на двора
се бяха спрели те, до ниския стобор
под сянката, и тих, поволен разговор
повели. Трети път те сбогом за раздяла
си вземаха, а пък, все в него поглед взряла
и сложила ръка на рамото му, тя
го спираше.

„Тъмней – промълви той, – нощта
и чака ме другар. Прощавай, свидно дете!
Довиждане.... Беда че щяла да ме слете?! –
От малък спътници били са ви беги...“

– „Нима е също днес, що е било преди?“

Нима сърце ти днес по-инак не говори –
Младене!“

„Към това лъжа не ме подстори,
ни скрита някаква и недостойна цел...
На моята любов нима ще се предел
постави – и какво ще да дели в душа ми?
Тя дойде не да ме от пътя ми отмаму,
а с мене заедно да тръгне в моя път...“
И той притисна я на своята млада гръд,
и думи галени потихом в мрачината
се заромониха. – В зори, през бедрината,
когато утринник тополи залюлей
високо в небеса възмогнатите върши –
сбере ги заедно и милва ги, и кърши,
и те прегърнати с треперещи листа
си излеком мълвят... за свидна ли мечта,
или несвършени нощешни разговори –
кой знай!

Обади се отнейде и повтори
по-близо ясен зов и стъпки отдалеч
се чува... Сетен стиск – невнятна сетня реч,
и плаха сянка се из тъмната градина
изви, прошумоля и скри. Младен отмина
нагоре, дето го присрещна наред път,
другар, оставен там да чака. По брегът
на Луга Яна те нататък се извиха,
и ето ги че пак отново се вестиха
в полето, яхнали на вихрени коне.
Завеси спуснати от прозорец отне,
разтвори го, и там застана мълком Вела –
и на ръка така челото си принела
стоя до късно тя, загледана в нощта,
като че галена от някаква мечта –

и както сутрина над облаци надвластно
изстъпва слънцето от миг на миг по-ясно,
така в душата ѝ, по-ясно миг от миг,
изстъпва гордият и свиден негов лик,
докато надделя най-после неусетно
над всичко и един остана всеприветно
да грей. Пред нейния далеч унесен глед
минаваха един по други пътстър рег
мечти и радости самотно преживени –
и как нечакано се всичко измени...
Изстъпи из реда наминалите дни
денят, за първи път когато той с другари
на гости дойде тук, на нейний татко стари
на празника... Сърце в замая как примре,
со сребърний поднос когато тя се спре
пред него – чашата подигнал за наздраве,
как тъмен поглед той нечаквано изправи
към нея, та едвам подноса из ръце
тя не изпусна... Как, извърнал в миг лице,
баща ѝ отстрана я с гневен поглед смери –
как майка след това самотна я намери
во пруста... Милвайки челото ѝ с ръка –
дали не сетила сърдечна ѝ тъга? –
както ѝ думата... Сърцето пази още
тез грижни думи. Рой безсънни, дълги нощи
една по друга се изнизваха – и все
по него мисъл я неволно унесе,
а погледа му мил, и свиден, и приветен
с такава обич грей. –

Заг тъмния заплетен
заслон от гърбеса, надзре от висини
самотний месечко и белите стени
на къщицата в миг усмихнато огрея –
а на разтворения прозорец там и нея,

все тъй унесена, на устни с пръст допрян...
 Възправен в небеса, намръщени Балкан
 като видение се в далнини тъмнее;
 заглъхналата нощ тайнствено немее,
 и само кликът на невидими в нощта
 ята от жерави, вестци на пролетта,
 сегиз-тогиз се счуи – и сякаше отвеян
 се нейде унесе, за да се ненадеян
 пак счуе, като скрип от пътнишки коли.
 Полъхне ветреца тих и тъмно шумоли
 градинските листа и нейде се отвее,
 залюшнал и така сама да се люлее
 оставил вейка тук, а татък някой лист
 извърнал опаком, безмълвен и лучист
 на месечинката да трепка и се мятта.
 И чак до късна нощ, загледана в тъмната,
 замислено стоя там Вела, в самота
 към преживяното с гальовница мечта
 пренесена.

А веч гругарите отдавна
 настигнал, навъзбръг Младен вървеше бавно,
 кон за юзда, повел. През валог пътя сви;
 по него с тропот глух дружината изви
 нататък, дето ги, през криволици тъмни
 залутан, пътят сам отвеждаше, по стръмни
 преваля и бърда – и ту с възпиран ход
 провираха се те през гъстолистий свог
 на буките, едни през други сплели грани,
 ту скупом някъде по завални поляни
 на месечина, в миг вестяваха се пак –
 кат нощни духове примамени из мрак
 на придебни места, и кънваха простори,
 събудени от смях и буйни разговори...
 Пустинната гора тъмней от миг на миг,

и на водачите презгракналият вик
 се счува сам-там, ту глухо, ту високо
 извит – на пътници залутана насока
 подавайки. От тях мнозина първи път
 отблизо виждаха Балкана – от градът
 на него гледали до гнеска възхитени,
 загърнат зиме в сняг, а лете со зелени
 премени, – как е той могъщи рамена
 изпречил и извил, като че ли стена
 чак кой знай до кои предели неогледни
 нали отвъде тях са царства заповедни
 на волност, на честит живот световен там...
 Младежкото сърце, на идеали храм,
 то всякога мечта на вяра ще обърне!

Тоз, който би за миг поускал да разгърне
 светата библия на миналите дни,
 в която вписани са злите съдбини
 на моя роден край, ще найде назовани
 на всяка страница там гордите балкани.
 Споделяли са те с тегловния народ
 беги и тържества, и в мъчният му живот –
 такъв уречен от орисница свирена –
 едни са му били утеха и подкрепа:
 ту като с ромона на горските листа
 са уталожвали в сърцето му скръбта,
 ту пък подгъвайки от болки унесвестни
 упадналият му дух с хайдушките си песни
 Народе-Прометей, великия твой брат,
 в кавказките гори пред векове разпнат,
 е нямал радостта да види споделени
 бедите си от тях, и на гърди язвени
 да сети техния врачовен, ведър лъх; –
 наместо отзив благ, на тежкий му въздъх
 те от вършините, възможнати в небето,

изпращали орли да му рват сърцето!
И нямал зарад тях освен проклетъя той...
А вслушай се в гласа из дебри и усой
що иде – българин, во песни най-отбрани.
възпява своите побратими-балкани!

Нагмощний Люботрън, вироглав Ай-Гудик
и върлий Мусаллах – виѝ, чийто горди лик
изстъпва в небеса тѝй дивен и омаен:
стоите вие там подобно символ таен,
поставен от творца на земните тъми
духа на гения да мамѝ и томи
со смисъла си скрит... Ах, негли са влѝтени
в вас гордите мечти и мисли вдѝхновени,
сърцето българско, коѝто в блян лелей! –

Виж как ги слънцето с зари най-първи греѝ
и гали, сякаше и нему да е мило,
че се е туй сърце чак тамо възвисило
с тях!... Вейне утрен лѝх, и мудният керван
бухлати облаци, по върхове на стан
кондисал прязнощи, застяга се, наканен
за път. Еѝ облак чер, грижовен драгоманин
водач, издига се полека на възбог
и сякаше оттам простори с поглед строг
измеря, тежкия керван докле се справи,
отде най-сгода е на път да го управи; –
измери, кивна им и трѝгна най-напред.
А подир него те извиха бабен след...
За миг небесна твърд, като че огледало,
се синна – и сега на нея би съзряло
опазливо око Балкана отразен
вълшебно хубав, чист, тѝй както в първий ден
на мирозданъето.

Едно остава само –
недовъзможнато, неотразено тамо
пустинно-глухите затѝнтени усой.
И слънцето само, когато диска свой
на пладне спре, и то, в усилия безплодни,
не смогва вечний мрак на тая произподни
балкански с своите лучи да осветли.
И вихър горд врѝз тях когато навали,
гървесни върхове едвам превил, той свиба
и връзва се назад, видял, че да пробива
път през гѝстаците е само хабимощ.
В тях никое око геният от тъмна нощ
не може отличи. Народѝт тях ги Змейски
свърталища зове, или пѝк Тилилейски
усои... Тамо се мѝхати канари
провалят, тъмна паст разчекват нещери,
из своите чрева изригващи злобонѝе
и мраз: – безпомощно на сведените клоне
от техниѝ гѝх трептят увяхнали листа;
и само укѝт на заврениѝ в пустошта
слепок се нейде счуѝ и глѝхне пак, сподавен
из буйниѝ буренак, чак в висини възправен
и скопчил своите жиловлачни реси,
от самогивските разрешени коси,
що се от рамена гървесни там отгоре
пробличат. Околовръст, туй тъмно пустогоре
обзели, гѝнери се хралупни регат,
изгнили, сгърчени от влага и от смраг,
прокажени рѝце прострели – сухи грани –
и сякаш вещици, за нощен коб събрани,
един кѝм други те привели са глава
и си нашепнуват таинствени слова,
фосфорни погледи, вторачили в тъмите...
Тез тъмни пустоши са страшни за самите
най-диви зверове. Ако се някоѝ път

стръвница или вълк търдява заблудят –
 като подгъмнати от нещо, в бяг несвесен
 те хукват с рев и вой; такъва звяр унесен
 виж, че се озовал чак в село или град
 посреди божи ден, където, гост нерад,
 върху му с викове и стар, и млад се струпат,
 кой с к'вото доловил, и тамо го притупат...
 Всевластний цар на тез усои, Огнян Змей,
 в сараи мряморни вдън пещери живеи
 безчетния си рой светкавични дружини,
 Там зад тинтявени и чемерик рудини,
 от син-зелен мермер сарайските стени
 се гизгат в облачни зловещи висини –
 с первази от сребро и злато обковани.
 Отпреди, преди портите, два сфинкса изваяни
 бгят, в тъпи погледи со за мъртвяла скръб;
 зад тях, на портика под тежестта, са гръб
 превили смръщени, месисти великани,
 преграбчили в ръка чепати боздугани.
 И целия сарай опасали отвред,
 по тъмните стени се вият троен ред
 прозорци – и на тях, на всякой, вмяморени
 девойки отструи, през рамо заловени,
 со занемяла реч на зимнали уста...
 Така и в приказки и песни по света
 за тез таинствени сараи се разправя –
 от син-зелен мермер зад жълтата тинтява.

Невидим и нечуи от никого, живеи
 в сараите си там всевластник Огнян змей,
 и само бурята когато в бяс разклаи
 земята, заедно с дружини си крилати
 той вихром се извий кръз черните мъгли,
 изврял сред дворите сарайски, животворен
 поток, и който пий от него, в миг отворен

е нему смисълът на всичките неща.
 Запазени са в тез сараи, от света
 на скрито, семките на билки най-отбрани
 от самогивите в потайна доба брани.
 И всяка пролет, щом повеи долнякът благ,
 щом по вършините затае зимний сняг,
 щом стоплената гръд на рудините равни
 задиша пари, и от юг вериги бавни
 извият жерави – при първите зори,
 тез скрити семена издън от пещери
 изнасят пак на свят самите самогиви
 и ги разсяват по ливади мочурливи,
 по своите падала и хорища... Взгъмжът
 тогава тез места от хора – бхтят път,
 бог знае чак отде, недъгави и хили,
 на ръце носени, или с последни сили
 сами дотърпени дотамо. Тях една
 надежда ги крепи: когато семена
 врачовни вилите низ въздуха разсеят,
 над тях да паднат – и недъзи им разбеят...
 Лежат те тамо в мраз и киша, и мъгли –
 и не един недъг надежда изцели...

Усамотено блян бленували отвика
 нестрясани до днес от глас на човека,
 в почуда сепнати от своя вещи сън,
 усоите сега се вслушаха: – издън
 далечните гори те шум таинствен счука
 и топот непознат, като че буря глухо
 от невиделица да иде срещу тях.
 И те съгледници, во признощен уплах,
 разпратиха забчас, дано да проумеят
 какъв е, откъде е тоя шум. Ей змеят
 поведе първи ред – на буйния поток
 в вълните гурнат, той се ту от скок на скок,

през тъмни пропасти и шеметни превали
 замаята бясно, ту притихнал се загали
 о китни брегове и вслушва се, ту пак
 се втурне во несвяс и буди ноцний мрак
 с рева си... Уморен, и да се върне вече
 наканен, спря се той, но трясна надалече
 вик и разля се ек; – полека той се сви,
 между клисурите се дебнишком изви
 и в миг промъкна се в провал усамотени.
 Широко бряг от бряг са тамо разделени,
 и сякаш някоя изкуствена ръка
 поляна кръгла е отгясно во брега
 вдълбала. Тъкмо сред поляната, два брата
 два бука – клони са разперили, и двата
 като събудени от дълговечен сън –
 от странни разговор и глух окръжен звън
 на прязнощ надошли тъдез юнаци млади.

Повява утрен лъх. В гъстаи се обади
 скрит дивий кос; – зора на изток се зори...
 От дрямка сепнати, зашепнаха гори
 и тихом дъбу дъб, бук буки заразправя
 що е през сън дозел. Низ тъмната дъбрава
 по росната трева несетно се разстла
 от невиделица припъплала мъгла
 и клони мъхави се гизна да пристели
 тя с бели плащници. По клади загаснели
 запепелената жарава още тлей;
 мъглявий кръг над тях недвижимо светлей,
 без блясък. В тъмнини, предсетил час разсъмен,
 жребец процвили. Глух, еднообразно тъмен,
 някъде потокът бръз ечи...
 А ей и чалове планински се в лучи
 на ранната зора възйеха в небесата,
 кат древни царие с короната си злата.

С зори просторите и шум, и глъч за миг
 изпълни. Саблен звън; – тук счуи се емнат вик,
 там отзив... Хора се низ падината сбират...
 През гъстий шубралак там други се провират
 към бързия поток... Конете на водопой
 отпатък водят... Над ронливия завои,
 там на поляната, во китний бряг вдълбана,
 отдавна вече е дружина шумна сбрана
 и чува се оттам най-буйна глъч и смях...
 Широко буките са клонища над тях
 разперили; и ред сковани сръчно пейки
 се вият в полукръг, с зелени крехки вейки
 застлани. Маса е стъкмена там посрег
 и върху нея са поставени наред
 евангелие, кръст и сабя... Навалява
 отвсякъде народ... Заглъхна в миг и врява,
 и глъч. – Свещеници подзеа с муген глас
 молебен. И като пшеничен златен клас
 люлян, събраната дружина непрекъсно
 привеждаше чела со знамение кръстно.

Слова тържествени с глух тътен пустошта
 отйеква. Трясна гръм – навъзбог пропищя
 куршумът – тихият молебен се прекъсна.
 Ей друг, ей трети гръм. И шумно се разпръсна
 дружината, и кой където свари ред
 се настани: кой прав, кой сегнал. Тям посрег
 Войводата сега изстъпа – в тишината
 екнаха пламенни и горди думи:

– „Братя,
 земята, радвала честития живот
 на нашите деди, днес с робски кървав пот
 поена – радват ѝ се нашите тиранни!
 И робът, врат превил, покорно тях ги храни –

за нови теглила, за нови все беди.
 Като че ли сърце не носи той в гърди,
 а камък – камък гроб, во който са зарити
 сал рабски чувства! Той блънува за честити,
 свободни дни и без за нещо да радей,
 зове към бога и на бога се надей,
 че той ще го спаси от злата му тегоба...
 Бог всякога е глух за жалбите на роба,
 когато той търпи, въздиша и желяй,
 а сам не дига пръст за нищо и нехай
 за своите нужди. В гнет са истина разбрали
 бащите ни и нам в слова са я предали:
 помогнеш ли си сам, помогна ще и бог!
 Борци, проникнати от тоя свят и строг
 завет, посочиха на бъдещето хода –
 и паметта за тях в сърцето си народа
 ще пази, докато пребъде век, и с тях
 ще се гордей. Смъртта те срещнаха без страх,
 смърт за свобода, смърт възвишена и свята!
 Хаджи Димитър, Левски, Кънчев, Караджата,
 со своя подвиг те възчудиха света;
 те, като ляствици дошли пред пролетта,
 ней жертва станаха – честита нейна жертва!...

На пролет от реки се твърди лег разкъртва
 и живи рукват те в свободния си път.
 На грозний робски гнет разкъртен е легът –
 вий забравете го, тъй както и реките
 забравят своя лег, притискал त्याм гърдите
 и сдавял техния гръх... Тоз, който се назад
 озърта, ако ще в нозете си крилат
 да бъде, няма той до нищо да дохвъркне –
 тоз, който спомена на миналото мъкне,
 кат просяк своята орфана торба,
 той няма за какво на по-добра съдба

да се надей – до гроб ще влачи той все нея.
 „Но ний сме слаб народ!“ На мене ми гоея
 таз стара песен все и денем, и ноше
 да слушам да се пей. Един народ расте
 сам с идеалите, с задачите, що взема
 на своите плещи, и с тях се той възвиема
 до подвизи, зарад каквито вчера сам
 не се е смятал за кагърен. Ето вам
 и пример: с векове народът ни мърцина
 живя в душевен мрак, и ражда се, и гина
 со скотове скот. Кое го възроди?
 Кое заспаля мощ в юначните гърди
 събуди? В подвизи кое го днеска воду?
 Водачът всемогъщ за мъртвите народи –
 светият идеал!

Бе слово – стана днес
 то живо дело веч... И нямат брой онез,
 с оръжие в ръка що чакат ден уречен –
 това е цял народ! И той не е далечен –
 възкръсний ден – стоим ний вече на прагът!
 Ще смей ли пак за нас да каже днес врагът: –
 мъртвец народ, народ за своята чест достоен!?
 Като в зори мъгла от някой гол усоен,
 тъй от душата ни, откърмена в тегла,
 е вече пръсната вековната мъгла
 на робството. Нума, душите отървани,
 все още ще стоят ръцете оковани?...
 Ей, жив е нашия бог! И той от висини
 ще види бъдните честити, ясни дни
 на родний край, огрян от слънце на свобода!“

„Бунт! Бунт!“ – подобно гръм разцепи небосвода
 отвъсде бурен вик, и дълго низ гори
 кънтя немълкно той по хълми, канару

и тъмни зебри... „Бунт“ – се счуеше далече,
„Бунт!“ – отзовеше се от татък нейде ека, –
„Бунт! Бунт“ – оттук се счуи, а сякаш е ответ
обади се завчас отвъд и друг, поздет
внезапно, – екомът един ги с други сбори
и с тях се унесе далеч из пустогоре...

Прекуснат тъй през реч, кръстоса и подпре
Войводата ръце на сабя, горд се спре
и, поглед устремил към буйното събрание,
отново дигна глас: „Решено е – ще стане
на своя ред и то. Редът е да решим
тук друго – не едно, не две, – и отредим:
кой, де, какво и как. Размисляйте, решете
и казвайте – това, което щат ръцете
да вършат, нека го навреме отсече
умът. Не пак за нас с укор да се рече:
на българин умът дохожда отподиря,
когато му вратът извият под секира...

Недейте мисли вий, че лесно на глава
се в тия работи излиза. Онова,
което други са опитали, за нази
да бъде пример то – ред трябва да се пази:
успехът е в реда, това го всякой знай.
Където цял народ въстава, опак край,
е близо – ако се не осмели навреме
един и делото в ръцете си не вземе,
и да го с време той отбие в онзи път,
където никога не ще го отведат
мнозината, макар да биха се наели...
Аз вярвам, че сами и вие сте гозели –
затуй сам казах го пред вази – против мен,
заг моя гръб, какво се брътви всякой ден,
дори и тук сега: че ази нещо тая,

че недостойно аз си с делото играя –
за бозна що си... Знам на всичкото това
де коренът е скрит, и тъмната мъгла
тук с тез измислици кой и защо я храни...
Повтарям го пред вас, пред всички тука сбрани,
че делото ще се изкара до желан
край, ако сал един, днес тук от вас избран,
поставите да оди и да реди. Че води
в неволи всякой път световен, че несгоди
при всяка работа се има на светът,
вий знайте; с хиляди са те по моя път,
по който ний вървим: – когато се не чака
бедата, тя тогаз на порти ще потрака.
Щом яките юзди и в яка са ръка,
най-сприхавият кон – и той върви така,
ездача както го завръща и управля –
и най-опасний път се без беда минава.
Аз знам, че против мен мнозина за това
ще дигнат врява. Тез особно, на слова
и с философии, които си човъркат
ума! Високот те, там в облаците, хвъркат.
Общочовечески идеи все въртят
в устата си и тях тук искат да решат,
на българския гръб... Идеино все, логично,
и главно всичко туй да бъде поетично:
да може тъй да се, тъй някак нагласи
на песен... песента народа ще спаси!
На друга е страна тук нашият ум унесен –
ний на свободата днес кървавата песен
гласим в ръката ни перото – острият меч,
и с него пишем ний! И няма място реч
несвясна в песента на лютите куршуми!

Аз казвам правдата тук на живота. Глуми
не брътвя, ни твърдя, ни с задня цел слова

увъртам. Задня цел! Тоз, който е глава
прежалил за народ – милее за народа,
и неговата цел е смърт или свобода!“

Последните слова сред мъртва тишина
заглъхнаха. Но ей полека отстрана
че глух се ропот счу: – и смръщено изгледа
наоколо си той, а сред чело му бледо
изпъкнала завчас, подобна на пияв,
се тъмна жила сви. Опрян на сабя, прав,
безмълвно той стоя, и неведнъж мнозина
опазиха за миг през устни му да мина
усмивка странна... В реч, а и кога да спре,
крадливо погледи той към Младена взре
навъсен. Погледи и усмихът му сетний
опазил и разбрал, прехапа устни бледни
и гизна се Младен.

Сега се проясни
за него всичко туй, което преди дни
в душа му бугеше догадки само смътни. –
Тъй скитник закъснял в гората по безпътни
превали лута се в дълбокий нощен мрак,
ту в двоумение запре, ту тръгне пак
и взира се гано нанейде забележи
упътни знаци... В миг светкавица прореже
небесна твърд – и спре той сепнат: осветли
тя, дето тъкмо той отива, и скали,
и грозна пропаст... Туй, що беше тъмно схвана
през гневните слова сега Младен и стана
с ответна горда реч...

Но гърлест глас Боян
от Бъта бе извил – и Бошко от Бързан
по него – и, един на други да надсили,

кой знае докога те биха продължили
все тъй, ако не бе изстъпил Брагестил
и на двамината да свика. Ръст извил
като топола, тоз изпратеник баташки
бе стар и побелял, а все пак вид юнашки
запазил. Спусната до пояс чак брага
погладу той, и тъй: – „Това да е беда! –
започна: – Лесно се, Войводи, готъкмява
такова; стига то, то само да гоява
на делото... Това, което, според мен,
по важи, то е за уречения ген –
кога е той? – Че виж излезе бъркотия...
Вий знаете сами, че вести от Сърбия
се има повторно: на прага е война...
Аз мисля, по-добре от наша е страна
да се потрай.“

„Ехе, на дека го обърна“ –
обади се егин: – по него ей завърна
и други отстрана: – „Трай, бабо, за кравай!
И бае ти Стоян такива знай да бай!“ –
„Трай, трай – когато ти не стиска! – тук и трети
подзе: – Нали се спи на турчина в ръцете
като на мек памук!“ И глъч, и смях, и вик...

А продължи така, прекъснат сал за миг,
пак Брагестил: „Така все повече отърва.
Да се не тюхкаме отпосле и тепърва
да мислиме. И мен... с едина вече крак
съм в гроба, казва се... и мен ми е мерак
по-скоро да река: Амин, Христос възкресе!
Са амин се някога и дяволът понесе
към пропастта. Една България и две
да са готови – не, и три! – и во главе
на едного или на дваисет воеводи,

пак – го желаното все няма да се доде.
 Аз казвам: чакайте Сърбия да припре
 отвъд; тогаз оттук – че виж как се пере,
 та турчин ли?!... И туй недейте ви забравя:
 кой както му се ще, така да си разправя,
 а турчинът не е ни слаб, нито изгнил;
 и други той е бил, и други е надвил,
 не се ли притече да им помогне някой...
 Самичък ли си ти, опявай го и врякай...”

„Не врякай! – сонна се тук гнявно поп Матей,
 прав скокнал: – Който трай, тоз, който сам не
 смей,

ще бъде роб до гроб. . . То лесно тъй се грънка,
 че някой ще да се за наша чест отвънка
 застъпи. Кой ли пък за чуждото милей?
 Тежко му, който се на чуждо слънце грей!
 Туй да го знаете... Тоз, който ще въстава,
 той нека само се на себе си надява.
 Ни сестра Сърбия, ни дядо ти Иван
 за нази нявга щат почеса глан о глан –
 туй да го знаете. . . Защо сал разговори?
 Че щяла Сърбия война уж да отвори...
 Да, ще отвори тя, но тъй саде на лаф!
 Отец Паусия, що казува, е прав:
 „Това ти е народ в дела и мисли гребен,
 между народите народ най-непотребен!“
 На божий свят му е такава ориста...
 Залудо също е така и мисълта,
 че дядо ти Иван чуй нашия писък кански.
 На времето самси и Дибич Забалкански
 е казал: „Българи, недейте гига шум,
 налягайте си го... та сам да ви на ум
 не уча – пата-кют! – с нагайката по шия,
 и ще я видите ви Матушка Русия

по пладня.“ Ето ви едничка, като сто! –
 Не е тя фурната за вашето тесто!
 Това е казал той, това пък аз ще кажа,
 и не току-така, очи сал да замажа
 на някого си: Ний сами да си държим,
 па... Кривия комин, и той направо дим
 изкарва.“

– „Беки тъй! Уста са прави – гуми
 изкарват криви! Ти недей подмята с глуми
 тоз-онзи! Реч кажи за в работа!“ Първан
 Загора, плъгински изпратник, несдържан
 му думата преби.

Мнозина, с неопазни,
 изострени слова, тъй поп Матей разгразни,
 без да му идваше за гразнене наум, –
 и ето че подзет, изпървом тихо, шум
 се неочаквано на врява преобърна.
 Самичък поп Матей, недоумен, извърна
 очи към сбраните – от буйната мъгла
 ни дума не разбрал и само сви с глава,
 възчуден... Тъй дете, от някоя камара
 събрани камъни, се метне на дувара,
 а отподире му, като по таен знак,
 се урне струпаний високо камънак –
 а то, извърнато, пръст между устни гуди,
 и дълго гледа го и чудом му се чуди...
 Престранен попец бе светиня му, на виг
 и по сърце. Кален в живота, упорит,
 от тез, шо има реч – замеряни с мотица
 през гроб, – той беше си изострил тъй езика,
 че здраве му кажи, и по-добре недей
 опитва! В Каменград и днеска поп Матей
 се прякоросува отец Матей Казака –
 че бил на младост при Садък паша, поляка,
 в казашкия алай. Светувал свят, видял

що е за виждане, а сетне се приbral при свои в Каменград; подвива под венчило глава, запоя се, но черното носило не смазва и до днес юначната душа. Самоуправствува, подобно на паша, той вред по своята широка енория и на миряните, наместо псалтикия, разправя повече за агарянският цар. По навик носи той под расото ханджар дори и досега... Другарин най-доверен на Левски – святият апостол изневерен когато падна сам в ръцете на врага, и той, от Общия посочен, веднага с окови на нозе в София бе откаран; подир година чак след в ужаси прекаран живот по затвори, с оскубана брада се върна дома той. Но тази го беда не стресна. Верен син застъпник на народа, преди на Левски, днес на гордия Войвода каменноградски той другар е най-любим. Макар и стар, и хил, а плам неугасим все още пак гори в недъгавото тело, и на Войводата и словом, и на дело той ясна е ръка. Животът беговит не засени со страх духа му упорит, нито му чувствата неволи измениха. – Той все си е такъв припрян на реч и сприха, и зарад припирния пръв дава пей. Дозел сега, че тоя смут и глъч се е подгел за него, устни свил, изви се към другари и зина с гнявна реч...

Но тука го пребару от неговата реч и от глъчта Младен, безсмислената глъч, разгразнен, разгнебен

и сприх: – „И види се че тук да се делякат са някои дошли. Така ще се протакат и часове, и дни, а няма нищо пак да свършим. Нямаме ний нужда от ортак тук в нашта работа. Тежко ни, ако ние, вместо на себе си, на тие и оние се възнадяваме. На своя мъка плод кола е, сладка е на кой да е народ свободата. Това не сме ли ний готови да сторим, знайте, че за мъки само нови ще да въставаме. А твърдо вярвам аз, че сила имаме, че ний сами на нас ще си помогнем, без отвън да ни се бъркат и раните ни с пръст отровен да човъркат...

Ала не станах аз пред вази за това да ви разпавям. Не!... Подземам аз слова против Войводата – пред него тук изправен, другар до вчера, враг от днеска. Той поставен е вожд на делото, а ето към изход го тласка нежелан, и съдбоносен хог му дава... Та защо се бърхтим геноношно, щом като тъй, с едно, да кажем, пълномощно ще можем делото до край да изведем? И то до край честит! Изглеждаха съвсем невинни думите на нашия Войвода, и може би ще са на много по угода, на много и отвън, и тука между нас. Това да е било?! Да го дадем тогаз – и свършено! ... Добра, чудесна изненада. И жал ми е, че мен горчица чест се пада, от неговите тъй изхитрени слова да махна булото и всичко онова, що се таи за тях, наябе да изскочи. С туй, с пълномощното – Войводата посочи

самичък, — иска се в една ръка властта да бъде хваната — и да завързва тя, и да отвързва тя съдбите на народа; и тъкмо тоз народ, когото за свобода ний призоваваме с тирана на борба и му говорим все, че охолна съдба го чака в бъдаще — не както днеска тая. На пълномощното е своеволие края! От своеволствата на нашите деди бял ден не е видял народът и преди — на всяка страница това ни все говори историята... все измами и раздори и кръвнини. Защо? Че жадните за власт народни вожди са народи от напаст в напасти тласкали за своята изгода — и той живял е роб, лял кръви за свобода... И винаги е бил во робство родний край!... Ни сам Войводата, това го всякой знай, друг път, ни другите апостоли такова са проповядвали... То въдица е нова! Бъхти се, отърви поробеният народ от стар, а го вмъкни отново в друг хомот!... И кой от вази тук не знае, че делата народни не вървят тъй както колелата по равен път, макар тъй да се иска нам. Ще има трудности — та именно се там народний, истински народен вожд познава; не за народа си капани да поставя, а има ли таквиз — да разбурми и тях. Тоз, що от волята народна само в страх живеи, той, само той ще се домогва нея в железен обръч да обвърже... Поп Матей е тук, попитайте що Левски е твърдял: „С народа за народ! Тоз, който би посмеля да тури своя кеф над неговата воля,

народу не добро желае — а неволя!“ Велик е поривът, свещена мисълта за делото — дори да бъде тя мечта: не тя ли волята към подвига подстори? Сами ний, вождите, народът да се бори зовеме — и сами ний порива му свят с кощунствена ръка подлагаме под млат... Та ний? Самите ний!?... От турските султани ще го отърваме — а нови ли тирани ще му натрапваме на слинавия врат? Че онзи турчин бил, а този наши брат — нам толкова по-зле.“

И скокна тука, кипнал върху Младена сам Войводата, пресипнал от гняв, към черена на сабията с ръка посегнал. Но, беда дозели, веднага наскочиха отвред събраните — Младена един, Войводата пък други в цеп сгъстена обстъпиха. И шум, и буйна реч, и вик из тъмния Балкан се отъехтя за миг... Сам-там отделен звук, отделна дума само се ясно отзвучи — и дигнати над рамо размахват се ръце. Завчас на две страни разтурени, с укор започнаха едни към други да се там взаимно прекоросват, и остриите слова по-остри да кръстосват — докле, зашеметен от буйния раздор, на две се партии народният събор разцепи. Отстрана застанали, мнозина се плахо взираха в шумещата дружина; и тамо Брагестил, от час на час лице извъръщайки, пред тях разправяше, ръце размахал. Надалеч в гората разпилени там други, врявата дозели, запъхтени

се стичат. И дори ония, долу там
които готвеха, и те сами насам
в миг претърчаха, кой с каквото бе в ръката –
тъй и оставили огньовете край реката,
и в менците над тях чорбата да кипи,
и агнета на шиш, – та кой ще ти търпи,
шега ли е? За миг се всичко сби в грамада –
вик, крясък... сякаше душите бяс облада.
И само поп Матей, с ниет да примири
и двете партии, без да се умори,
при тез и при онез от час на час минава,
и тези, и онез навиква, убеждава; –
по неговия пример и Бойчо от Бързан
между стълпените се шура. Озобан
там го Войводата, Стоимен Детелина
Пойбренеца уста като батлан раззина,
но Владо от Попинци изви ръка в замаха
и ги запуши. Вик и свади... Тоя плах
се брани; онзи там прехапал устни
и хванал ножа си, готов е да се спусне
върху му... Неведнъж подлавя реч и сам
Войводата, но се в глъчта гласът едвам
зачу, и никога го не схвана що говори –
и само врявата кълтеше из простори.

И дълго блъскотня и глъч, и вик такъв
се продължи – кой знай най-сетне край какъв
би взели, поп Матей ръце да не издигна
и знае, да не бе той като топ изригнал
що му гържеше глас, – и глъчна шумний сбор.
Макар че ни едн, след върлия раздор,
не схвана ясно що Матей Казака викна,
но гърлестият му глас в сърцата им проникна
тъй неочаквано – и сепна ги така,
че се пресече в миг, като че от ръка

вълашебна, и викът, и врявата несвясна.
И само отстрани нататък не угасна
все още ропотът, макар сдържан и тих –
и в тъмни погледи гореше пламък лих,
готов да поджежи пак разпята отново,
Миг схвана и подзе Войводата тъй слово:

„Другари, братя! Вий, от първия още ден,
които тръгнахте с мен заедно и с мен
вървахте досега – хиляда пъти ази
ще бъдех по-честит, да бяхте ме тогази,
при първа среща ош, предали на врага
в кръвнишките ръце, – отколкото сега
на подозрения и на нечути глуми
да съм изложен... Те, те вещи са на гуми
и негли делото с тях по щат уреди –
и щат предварди вас и него от беги...
Ако е рекъл бог, на време по-честито
ний ще се срещнем пак, там на поле открито.
Прощавайте! Оттук далеч е моят път –
където по-добре от гуми се ценят
делата... Сбогом!“

Без другари да погледне,
пристъпи сърчно той на коня да се метне –
приготвен отстрана, припрян юзда заял,
с копита бълхтейки земята и развял
разкошна грива. Миг – и скупом навалиха
към него всички там и път му заградиха
отвсякъде. Така из положи си тих
излязъл, изведнъж се види вепър лих
от вълча глутница нечакано сполен –
възпре се и възвий и поглед искрометен
озърне околост, на тях на смелостта
възчуден; ала те, озъбили уста,
налитат с рев и лай... Тъй с шум и вик нечути

обстъпиха сега Войводата – за скути,
за ръце вчепкани едни, а за юзда
пък други коня му словили, през реда
сгъстен го гърпаха... И ето че, завърнат
на мястото си пак, и горд и блед, извърнат
към тях, Войводата подзе с треперещ глас:
„Не пускате ме вий? Добре! Ала тогаз
и туй, що ази ви предлагах, приемете.
Не искам аз на реч – на подпис! Подпишете –
вий вярва дайте ми и ази да ви дам!
Решавайте. Едно желая аз да знам:
дали ний все ще си играем на ореси,
или...“

Но тука се, бръз, запъхтян, намеси
Сокола, тъкмо що пристигнал, и едва
там на Войводата последните слова
гочул, но не разбрал защо туй всичко става.
От изненадата на тази му поява,
в миг всичко се смълча.

„И аз да кажа реч.

Потрайте! Вести аз ви нося отдалеч.
Тях чуите по-напред, че може би ще трябва...
И не на думите – че мойта реч е слаба –
такова... Тъкмо аз сега от Цариград
се връщам... Счепка ме, на Галата, Мураг
ефенди – цял се ден отпосле с мене влачи,
и казва: „Видел съм добро от вас, иначе
пред теб дори не бих отворил и уста –
това, що правите, направо в пропастта
ви влачи... Видел съм доброто ви, желая
доброто ви, и туй, което ази зная
да знаехте, не би тъй вирнали глава.
Кога во Каменград си идеш, ти това

им кажи: Све то знай Мураг како се прави
по вас и за това градом ви он остави.
Не зарад себе си, за вази бе го страх. –
Аз, каже, лебот ви съм ял, добро видях –
и сърце ме боли за туй, що ви се готви...
Ни камук няма да остане от градом ви...“

– „Предателство!“ – за миг Стоимен изрева.
„Предателство!“ – изви и други там... „Това
що значи?“ – поп Матей изблещен се обади –
и вик, и глъч... За миг одевешните свади
забравиха. Младен и поп Матей, дори
Войводата, и той, като че да смири
гнева си, настрана се мълчалив стъписа –
нечаканата вест дали и него слуса?
„Но чакайте! Това...“ – Сокола почна пак,
и с дигната ръка да мълкнат даде знак –
„Това и онова запитва той, разправя,
и плясна най-подир: защо се още бавя,
и колко пушки съм прикупил досега!...“
Той всичко знай – и де, и колко, и кога –
той всичко знай... Твърди и в Цариград, че знаят,
но че мълчат, дори че всичко туй желаят
„Еднож, па тъй до крак – за вечно да се знай
и памти – ето към какъв отива край:
Еднож, и тъй до крак – в рачуна туй им влиза.“
И броеница той от факти заизниза
един по други – там и там, и тоз и тоз –
дори по Влашко чак... и не едно таквоз
що знаем тайно ний, е знайно на Мурада...
„И много здраве там носи во Каменграда
на всички декато за тоя товатур
са вирнали глава... – вам други е мюдюр
завчера пратен, там аз няма да се върна...“
И плещи, синеца – а мен ми се превърна

душата. С пушките оставих Рагоил да се разправя сам – не съм ни ял, ни пил, не видел свят, докле до тука да пристигна, и само в Пловдив се...”

„Предателство!“ – изригна отново поп Матей, не могъл да дотраи Сокола думата да дорече докрай, а подир него друг и трети ревна в миг – и се преплетоха един през други вик: „Бунт!“ и „Предателство!“ – и ехото ги сбори и се замята с тях далеч из пустогоре. Но тук Войводата изстъпа: „Почна пак! Предателство! И виж пак врява: кой? и как? Какво „че видели“, „че казали“, „че знаят“... Та нека! Псета ли ще слушам как те лаят! Те вършат своето – а нашето си ний. До време тайната от хората се крий! Предателство! И то с божата воля става – кого ли вече днес то може да смуцава, когато всичко е готово? Нека знай! – И ние знаем тук какво по целий край се готви. Знаеме и всички що се чушне... Нима дотолкова сте вие малодушни? Та нека! Готвят се. Нима пък ние спим?... На ваший зов, отсам дойдохме да редим – дванадесет борци апостоли. Готово немалко сварихме, а не и малко ново се оттогаз, сами вий знайте, дотъмки. Писмата тука са, четете и сами ще видите и де, и как отсам Балкана, а също и отвъд: дванадесет вукана са грозно зинали, отворили гърла. Нощите чуваха словата ни – гела ще чуят дните. Рев вулканен ще разтръсне

земя и небеса, и робът ще възкръсне... Но не забравяйте, което би напред въпрос – поставям го отново пак на ред: ще ли поднишете вий мойто пълномощно – или...”

„Кой! Кой не ще!“ – извика Вълчо Бошно от Стрелча. – „Всички щем!“ – подхвана поп Матей. – „Да каже кой не ще! Да видим кой ще смей!“ – избухна Стойко Ръж, изпратеник петрички... И екнаха в захлас отвсъде: „Всички! Всички!“ – стотина гласове – и навалиха с вик отвред към масата...

Изстъпа, бледен лик извърнал тук Младен – но дума без да сvari да каже, изведнъж самите му другари го сдърпаха назад, от нова свада в страх – и татък силом той биде от сами тях отведен.

– Врявата все още там кънтеше, около масата натрупана гъмжеше навалицата все, като че с подновен хъз пак за свада, а по витий път Младен се вече спускаше из тъмната долина, но не обърна се дори, а тъй отмина нататък, кон повел за свилена юзда. Завръщаше се той самичък към града, другарите си в гняв изхокал и отпъдил, в намръщена гуша кой знае що отсърдил и за какво решен, с приведена глава вървеше мълком той. Заглъхна и мълва, изчезнаха таме и огньовете буйни во пропастта. Едвам понявга шумноструйний поток обади се от бързей и се пак

в миг притаи, като на някого си знак да подаде, да го предварди от неверна превара. Глухо се в мълчанието черно откъкват стъпките на коня. От брега ронлив понякога, от спрешната нога отпратен, камък се претъркули унесен надолу... Закъснял и чак сега надвесен зад срещни върхове, огре от небеса и метна месецът над сънни гървеса сребристия си плащ – по ниските поленки в гората го простре и запреплита сенки върху му, сенките на трепетни листа. От пръв сън сепната, гората затрептя, зашепна. В нощний мрак сам, насаме оставен, далеч от врявата, Младен вървеше с бабен ход по извития и стръмен горски път, а тъмна буря гняв се в младата му гръд събираше и гмеж от мисли се рояха в ума му: пръсвани, те в миг се пак беряха – тъй както, привечер на слънце, пъргав рои мушици вият се пред пътника и той замахне ли с ръка – те повече налитат, и като мрежа се пред погледа му сплитат; та и когато чак под сянка се закрий, досадливият рой пред него пак се вий и дълго в пътя го на мира не оставя...

И спираше се той замаян, и в забрава замахваше с ръка, като пред някой враг невидим, а след миг повличаше се пак полека, на гърди замислено оборил глава. И всичко, що не беше договорил там на събора, с яг избличваше сега в ума му. Морници по цялата снага го сепваха. Но в миг го някаква умора

налегнеше, като насъне тежка мѐра – и струваше му се, че сдобен някой глас там нейде си зове за помощ, глъхне в час и пак извика, – той се вслуша да го схване, като зашеметен сред пътя там застане, и го напъне вик за отзив, но замре в безсилни му гърди; – и поглед внито взре той татък надалеч унесено в тъмната. И неведнъж така, с поджегнат яг в душата, възвива стъпки той да уде пак назад...

Зора се сивваше, когато в Каменграг той влезе, за юзда сам водещ морна коня. Мъгли се сбираха далеч на небосклона и шапка облачна, обточена по край со слънчова тъсма, нахлупваше Бунай... А тъкмо него час съборът се разтури, уречени дела завършил. През клисури, през дебри глъхнали се пръснаха безрег по свой път всякой. Глъч и виковете отврегорите цепеха, нататък в далнината заглъхвайки... Ей пак потокът тишината изпълни с буйний шум на пенни си вълни; повеял ветреца, от усойни гълбини понесъл поздравя към китните поляни. В гъстежа шубрачен, затулен между грани, подсвирна дивий кос; през клони пролетѝ понявга катрица, запре се и слухти, озъртайки се към притъпкани равнища – подуши острий дим, що още над огнища напуснати се вий, и плаха бяга пак. Орли, примамени от стръвен мирис, с грак едва дочут от вис, се вият мощнокрили,

в мрака на дебрите пронизен поглед впили...
Отново в себе си се вслуша пустошта;
а тез, които ѝ за миг самотността
смутиха, дома се завърнаха – те първи
готови за борба! – за да изкупят с кърви
от миналите дни на робството срамът,
вестители свети на сетний страшен съд,
неумолимий съд отсъден от съдбата.

Оборище! В светий венец на имената,
венец, България що кити и докрай
ще кити – блясъка, от тебе що сияй,
тям той и само той величие придава.
Без тебе бързо би световната забрава
обеззначила тях – кат бисерний гердан
комуто липсува ялмазът, нескочан
добре и някъде изгубен... В дни отгавни
живели са тъгез, в гъстаците гъбравни,
жреци пустинници. Таинственият им храм
е бил под старите свещени буки, там
възйети царствено сред равната поляна,
прегърнати, един на другото ослана...
И в книги спазени от предвековни дни
белязано е тук, че хорски съдебни
жреци са гаткали – по бяга лъкатушен
на пенния поток, или пък от подслушан
в потайна доба шум на тъмните листа,
таинствен разговор повели там в нощта:
и слушал земний син през тях гласът небесен,
пред жертвения олтар в мечтания унесен
склонил глава. Дали гадател вгъхновен
погаз ще е дозел, че съдбоносен ген
ще гоиде някога и тук, над изличени
слеги на тоя храм, за сетен път решени
ще бъдат съдбите на цял един народ –

че през реки от кръв той ще подири брод
и взор обезумял от господата отвърнал,
сам в ужас може би веригите прегърнал,
живот ще повлече отново пак в тъми!...

На кръстопъти ход съдбата преломи –
и литна, небеса току-що разведгрени
тя с костелива длан злобещо да засени.

Песен трета

КАМЕНГРАД

82

ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

Каменград. – Сбор на Света Петка. – Нашите познайници на сбора. – Хъшлака води средногорския Мъдрител. – Мъдрителя за народа. – В Диарбекир – Страница из тефтери на съдбата. – Светият гроб на гробовете. – Горчин и Дрина се вмесват. – Разговорът взема opak край. – Пехливани. – Поп Матей и Дивисил при Младена. – Придумване. – Паралел между Войводата и Младена. – Младен за Войводата. – Дивисилите думи от сърце. – Младен доизказва недореченото на Оборище. – Поп Матей ядосан. – Късни пътници.

Там, в онзи дивен кът, където Луда Яна,
от средногорските клисури отървана,
към равнините се затиря с порив млад,
цъфти и хубавей прочутият Каменград.

Завидна, рядка чест е имал той отколя.
Когато родний край под робската неволя
въздишал и кънал тегловните си гни,
за слава минала, за волни съдбини
унесен в блянове – свободни и честити
каменоградци под султанската защита
живели. И не смял иноплемец враг
незван, неканен да престъпи техний праг,
да слезе на конак при тяхното огнище,
ни враня си кон в наоколно землище
на паша да отбий... Но екне ли тръба,
та правоверните извика за борба –
под своите пряпорци се струпвали тогава
каменоградците, наравно бойна слава

те редом с гордий си властител да делят
и чуждото добро да трябва и пленят...
Во летописите на Бугим и Виена,
и на Унгария, накръз опустошена,
е отбелязано: вред, вълчийт калпак
където се вестял, глъхвали в буренак,
подобно гробища еврейски, по години
села и градове, полета и долини...

Но с нови времена и нов настанал рег.
Каменоградците, дома и по гурбет,
сами на себе си надежда и ослана,
залягат с мирен труд за своята прехрана,
и над огнища им е божий благослов.
И в братска задруга и слога, и любов,
оседнали, сега спокойно те живеят...
Напети къщици се угледно белеят
и радват погледа там с охолний си виг;
като кован гердан се вие зиг до зиг,
градини сенчести и равни бели двори
опасвайки, далеч до тъмното предгорие,
на Луда Яна по ронливий нисък бряг.
Под стрехи плочени прозорци с изглед драг
изничат, сякаше поставени на стража,
да чакат гост из път кога ще се покаже,
та още отдалеч да му вестят вестта –
че зарад него са отворени врата,
че домакините, с приветлива усмивка
са му приготвили трапеза и почивка.
И гости всеки ден прихождат в Каменград.
Че в средногорский край най-шумен и богат
пазар се сбира тук – и селяни стопани
за него отдалеч се стичат и граждани;
на него всички си потреби за дома
купуват. През града надлъж, като тъсма,

83

КЪРВАВА ПЕСЕН

дюгени се редят. И работата спорно
 под ударни ръце насмогва. Неуморно
 там заедно радят и мъже и жени –
 от ранна утрина до късни тъмнини,
 совалка тук грънчи, там чуковете тракат
 тук щавят кожи, там пашкулите разтакат –
 и весел говор вред при веселия друг
 не сяква... През гори и през поля прочут
 е Каменград: навред по шумни панаири
 най-вече стоката тъдявашна се гури,
 стои на първи ред и горньо се цену.
 Каменоградците на четири страни
 разнесли са по свят завидната му слава,
 вън от пределите на турската държава,
 чак до Саксония, Масър и до Шираз.
 На лухи прагеди войнствения бяс
 го с други пориви смениха времената,
 но все е спазен пак в сърцето на чедата
 юначний, гордий дух на миналите дни.
 Под вежди рунтави, като на висини
 нависнал облак чер, се поглед мъленосен
 премята: изстъп смел и ход напет, поносен,
 издават сръчността на пъргава снага;
 а свития юмрук на жилеста ръка
 и най-корабий лоб приплюснал би на пита –
 комуто е късмет изпагвал да опита
 тоз чутовен юмрук, ще помни и ще знай,
 докато бъде жив. По околния край
 най-много тоз късмет родопските помаци
 са имали – безчет подпукнали синяци,
 по тяхната лебент отхранена снага,
 това би всекому открили веднага –
 синяците, що им и тровят и разяждат
 душата, и като че с възлени подклаждат
 и тъй от вярата подкладена вражда.

Зора зори. В зори, на тумби из града
 излизат нанавън по китните полени
 каменоградците во празнични премени –
 мъже, жени, деца. С подкрехнат на чело
 калпак, мустачките завили на витло,
 там надпреварят се скарясани ергени;
 а възрастни мъже и старците, в чохени
 шалвари до земя, посред по равний път
 полека, в разговор унесени, вървят...
 Сам-там прищъпнати се панталони мернат
 и ален фес, като отнякъде запернат
 случайно, измежду калпаци червеней...
 А както призори разсвет небесен грей,
 тъй грее женска гръд, отрупана с гердани:
 и рокли, стегнати со сърмени колани,
 на дупли спадат; на колан затъкнат пош,
 обвиснал, се белей. Чохяний чер контош,
 с лисичина обшит, обтяга се о кръста.
 Разчесана на път, коса дели се гъста
 над белите лица, като на вран крило,
 отсянка хвърлила над бялото чело,
 едвам пристегната с шамия луписканска.
 От бедри образи вей свежина балканска
 спокойна, охолна и милва, и ласкай.
 А в тъмните очи, като че в някой край
 вълшебен, погледи преплитат се замайни,
 и сякаш искат те да изповядат тайни,
 в душевни дълбини закрити от света –
 тях негли някому румяните уста
 би подзагатнали с усмивка мимолетна,
 но никога и с реч... По равнината цветна
 се гонят надалеч разтирени деца.
 Как греят пълните божурени лица!
 Подхвърлят тук, а там подлавят виком тонка;
 на изпреварване прескачат татък конка –

тез с барабар нозе, ония с турнат бяг;
 хе татък пък едно, подхвърлило калпак,
 огъва се, ръце погъело, да го хване –
 придябва друго в миг, през рамо го прехване,
 отритне го и с смях отбягва настрани...
 Ей върволицата полека стръмнини
 погъема – дето са, на върха, и граждани,
 и селяни с зори на празник насъбрани.

Отколя някога на света Петка храм
 било на тоя връх. И пазело се там,
 от нейната ръка уж, прешлен чудотворен,
 увит во платънце чохяно и затворен
 в кутийка сребърна. Днес зарад тоя храм
 в селата околни и в Каменград, едвам
 у стари хора е запазен тъмен спомен...
 От кърджалиите подпален, вероломен
 пожар следите му свети е изличил,
 и само тесният олтар къде е бил
 съзира се сега, и камъка престолен,
 децата бабки де изравят. Шумен сбор,
 на някогашния широк черковен двор,
 на пролет сбира се, според обичай стари...
 Подир молебствие, весден пицят цафари
 и гайди, и зурли, и тъпани бумтят;
 весден сборяните се шумно веселят –
 и сякаш веселби не щат се нивга свърши.
 Ей вито се хоро и тук и тамо кърши;
 преплитат се нозе с нозе и надалек
 от тропота чевръст се чува спрешнат ек.
 Шумят и мятат се надуплени фустани;
 като божур цъфтят лица, и през засмяни
 уста, ред зъби се кат маргарит лъцят;
 ергенски погледи прехласнато блестят,
 изпод калпачета до вежди накривени...

И вий се пъстрий низ, моми с момци словени,
 ту кротко залюлян пристъпва, ту счести
 отмерни разкрачи и вихром полети
 напред, където го млад хороводник води,
 размятал ален пош. Наравно с него ходи,
 под мишца гайда сврял, орфаний гайдар –
 по него тътри се изпъчен тъпанар
 и буха тъпана що му е сила мъжка,
 от опакото в такт пришибвайки с шубръчка.
 Ей хороводник пръв се пуца заморен:
 изстъпва друг, и той замята пош червен –
 подвиква, крак през крак преплита и се кърши,
 и витото хоро, подобно горско върше,
 от вихри веяно, далеч разгърне рег,
 извърне, свий, извий и полети напред.

Окол хорото е най-буйна глъч и врява.
 Сергии разпрострял, евреинът продава
 тук своите пръстени, мониста, обеци
 и огледалца – куп девойки и момци
 пред него трупат се: отпреде им разставя
 той стоката и с хъз за нещо им разправя,
 подмигва, маха им с разперени ръце,
 изюдил лунаво пипонесто лице...
 До него габровец, со бозеви потури,
 на голата земя е брустове, костури,
 гаванки, ножчета и свирки навалил,
 и сякаш да го е там някой насадил
 да мъти, от место не се дори поклаща,
 а купувачите посреща и изпраща
 сал с „заповядайте“, „земете си“ и сам
 си нещо в скутите човърка... По-натам
 млад бакърджия е бакрачи и сахани
 изпънал да лъцят на слънце. Замотани
 юлари и въжа отвъде е настлал

прегърбен мутафчи и с клекналий загжал
до него нещо си разправя се полека...

Цял ред сергии се нататък надалеко
повличат, и гъмжи навалица край тях,
като мравуняци на припек. Глъч и смях
отвсякъде ехти, отвсякъде припира.
Тук с табла на глава, в тълпата се пробира
чер симитчия – там кърчази со шербет
понесъл, други се промъква пък напред,
тук край децата се увъртат халваджии,
там, що им глас гържи, гърланят бозаджии...
И вик, и блъскотня. А в ведри небеса
запряно, слънцето се като че в гласа
на шумната тълпа ослушва и засмени
лучи по техните великденски премени
преплита: претрепти по пъстрите бои
и блесне – татък се на подплес открои,
като на някой змей на гъвката ръбата
гърбина... Змей! Дори опашката чепата
се вижда – тамо ге на връх се ридът вий:
преметне, сниши се, за миг егин се свий,
а ето я че пак на възбог се протегне,
като че небеса да иска да посегне –
това са люлките, където се роят
деца, като пчели, когато им медът
привечер пчеловъд из кошери събира,
А куп до куп, далеч нататък по баира,
кат по нивя кръстци, сборяните сегят,
до сложени пред тях трапези, и пицят
там гайди, там зурли. Ей по-отвъд, унесен
млад песнопоец е подхванал жална песен
и татък надалеч се кръшният му глас
извива. В песента заслушани, в захлас
егин е на ръка подпрял чело грижливо,

друг подловил мустак с два пръста го увива,
а трети сепнат глед ту нейде отведе,
ту шепотом се към съседи приведе –
а вий се песента изтихом подловена,
и думи, ек на скръб в душата спотаена,
ту сякаш спрепнати от нещо зачестят,
замиятат се, ту пак се тихо повлекат
изниско, дали не тъй нещо да прикрият? –
и се отново пак подхванати извият,
като вечерен шум, кога ветреца повеи:
„Юнашка, майко, за юнака не жалеи –
над него грижен бди побацим стар. Балкана,
орел с крилата си му сени люта рана,
и жива вода с клъв донесъл из усой
той с нея устните хлади на брата свой...“
О, дивна песен, ти кому ли си незнайна!
А все те слушат пак юнаците с потайна
наслада и тъга; окрилящ ти с мечти
тям гордото сърце, и ту сърце лети
към бъдащите дни изпълнено с надежди,
без и да ще да знай за тъмните прекежди,
що неотстъпно го, невидими, следят...
Край младия певец ония, що сегят,
отвъсде с погледи следени от сборяни,
са наште давнашни познайници, отбрани
юнаци – а сред тях Войводата е сам.
Но чужди погледи познали би едвам,
под странни накит че юнак познат се крие:
син моралия фес – пискюл се дълъг вие
и, чак над рамо спрял, се пръска на ресни;
чохяний му чепкен, отпред и отстрани
с нашивки от гайтан, изпъкла гръд пристяга;
на ясният му лик играй усмивка блага,
и от уста трепти шеговна, тиха реч...
Към него тъкмо, през тълпата, отдалеч

навъсенний Хъшлак изстъпва горд, излъчен;
 наупоред, върви до него с изстъп сръчен
 приведен нисък мъж, с наметнат на плещи
 орфан сив сюртюк – залюшнат се върти
 около феса му подкрехнат ибришимен
 пискюл, подобно лист, когато вятър зимен
 на гол ошмулен клон го мята и люлей; –
 тук ръб шит-недошит, там пяла дупка зей
 на панталони му подкърпвани с парцали,
 от разношарен цвят – и биволски пустали,
 на прябош хлузнати, му външният каяфет
 завършват... Из града разправят се безчет
 за него всякакви истории – но тайна
 е пак животът му. За истина е знайно
 едно, че нявга той в Атина се учил,
 в панепистимион, но че пропъден бил
 кой знай защо оттам, и оттогаз се скита
 по свят немил-неграз – и смята за честита
 съдбата си, съдба, която на света
 сал на велики се човеци на честта
 уж падала: в беди живота да постигнат
 и с тях над суети световни да се гизнат
 во всичко да прозрат и всичко да презрат...
 Речта му, него сам преди да разберат,
 мнозина в Каменграз на подбив го подбраха
 и прекоросаха Мъдрител сиромаша...
 Той всичко знаеше, самичък непознат
 освен на двоица от целий Каменграз,
 че другареше с тях открай: Марин Белина
 и смръщений Хъшлак. Нито веднъж не зина
 Хъшлака някому да каже от това,
 що беше чул; затуй пък градската мълва
 Белина хранеше до ситост с разправии –
 но малко вярваха на него. Дивотиин
 Белина пръв ли път дърдори!... И така,

макар че знаеха премного, досега
 Мъдрителя си пак за всичките остава
 незнаен, неразбран... Во Каменграз оправа,
 от две годин насам, той градския сахат –
 скрит горе в кулата, високо и на хлад,
 или на припека пред вратнята изтегнат,
 или на моста на пармаците облегат
 и вслушан в ромона на Луда Яна. Дни,
 недели някога минаваха – страни
 от хора, нийде се той из града не мярва,
 а там си в кулата все работа намярва
 и току счуе се из полунощний мрак
 плач на цигулка там, ту глух, ту спрешат пак,
 и плач, и стон в гърди от скърби премалели
 за младост и живот и дни неотмилели,
 макар безрадостни, но все пак мили... Глед
 впил во Войводата, намести се отпреди
 по турски той сега и дума без да чака
 от някого, почна по свойски тъй:

– „Хъшлака

грехът му да бере, че тука ме при вас
 докара. Спомних си за миналото аз,
 и ако дойдох – той го знае – да ви видя,
 то дойдох, че, по мен, за вас ми се посвидя...
 Дошъл си с проповед ти между тоз народ –
 велики ратниче, не е за рабски сброд
 това, което вий и други проповядват.
 Облечени са те и сити – и се радват
 на тоз живот. За тях живот е онова,
 което е за тоз хайванин там, глава
 над плявата привел. Вий може би да мните,
 че кат го вкарате в бела, ще възродите
 духа му? Да е тъй! Измама то е зла –
 това не е народ, когото би тегла,

когото би беди подвели, възродили –
те само повечето биха унизили!
Говедга! Идеал не е за тях храна.
И вий се мамите – такива семена
дошли да сеете в пустинята безводна
на рабските души. Дано пред вас, в несгодна
минута, призракът на вашите дела
сегашни с ням укор не стане – и чела,
с вълшебний ореол на подвизи огрени,
разочарованост не сегне да засени,
тъй както моето... когато озован
се видех сам и аз в Жан д'Акърският занган,
с вериги на нозе.“

Тук в него изненадни
се взряха сбраните... Опърпаний и гладний
Мъдрител, вечно все намръщен и сърдит –
в Жан д'Акър! Що се крий под моя външен вид,
тъй сплашен? Може би то нещо е велико
и страшно преживял – и в ужас е езика
душата свързала!? Сърдит и мълчалив –
сега какво ли го така на говор жив
подстори?... А далеч той тихо се озърна
и, спрял за миг, така отново пак завърна:

„Две зими иззимих в Жан д'Акър. А подир –
на пролет беше то, – оттам в Диарбекур.
До днес от прангите личат ми по нозете
дамги. Откакто ме таз ориса сповете,
и свят, та и живот ми беше отмилял.
Тя беше, думам си, свърши се твоя дял; –
оттук ни дявола не може те изтръгна...
Воня и задуха – на тях сърце обръгна.
Но прангите, звънът на прангите... Насън
ме стряска и до днес все тоя същи звън

и, сякаше мора, за гърлото ме сгавя...
Аз волните си дни не можех да забравя
там в дупката заврян, с катили наедно –
където светлинка през мъничко едно
окно се вмъкваше, – за да се види само
по-ясно и мракът, и жасите. Тамо
разтуха беше ми едничка – цели дни
по затъмените изхлузгани стени
да впивам погледи... изграскани те бяха
с безчетно нагписи. Едни едвам личаха,
а други сякаше от вчера и от днес
току-що писани. Разправяше се в тез
тук во занганите за мъки преживяни;
а тамо, и с игли, и с гвоздеи вдълбани,
цял ред, цял поменук, все славни имена –
и отбелязано до всяко отстрана:
тоз еди-де убит, а онзи на бесило
издъхнал. По-натам – какво е дома мило
оставил жалник груг: тоз майка, тоз деца...
До тях пък някой си към бога в небеса
со псалтикия се обръща неразбрана,
и в псалтикията, за сметка на султана,
изтърсил попръжня, та зграбе му кажи...
Па и тавана чак от нагписи гъмжи...
Четях, пречитвах аз, а нещо ми в душата
подсказва: ето нà, тефтерят на съдбата!
Лъжи душата си с възвишени мечти,
надей се, вярувай, търпи и работи –
а сетне тук ела да си оплакваш дните,
и патилата си да грациш по стените.
Там с другите наред и сам отдавна бях
аз мойто именце изграскал...

Доживях
да бъда пуснат вън най-сетне да живея

на воля – в крепостта. А лесен е от нея
нататък пътят. Тъй тогава мислех аз.
И право. Една нощ, избебнал сгоден час,
незабелязано се из града измъкнах –
и, по апостолски, два месеца се мъкнах,
докато в Цариград да стигна. Първи път
тук, в столицата на султана, на умът –
на всички, като мен безумци, се почудих –
че видях Турция що значи. И си гудих
на омишъл тогаз: навред да обрега
по нашенско – да се с очи си убедя,
дали все още там бълнуват за свобода...
Година цяла тъй все ръщих из народа,
бях в сума градове, обходих и села –
къде не! И навред все същите тегла
аз виждах. Виждах как со същата надежда
към бога, погледу клетника роб възвежда,
а как, во името на същия бог, врагът
беснее и скверни домашния му кът –
и като тъпан му гърбината налага.
Бог люби слабий, но на силния помага.
И, както по-напред, апостоли видях
да проповядват. Чух туй същото от тях,
което знаех, на което знаех края.
Година цяла тъй се лутах аз в замая;
малцина от онез, с които другарях,
с които в прежни дни една съдба делях,
аз между живите заварих – мъртви-живи;
с плах поглед виждах ги и мрачни, мълчаливи –
те още отдалеч избягваха от мен.
Горките, мислеха, че аз съм заразен
все още с шугата на миналото – скъпо
избавени сами от нея. С поглед тъпо
към миналото взрях, с въздишка ублажих
загиналите аз, преминалите в тих

мир гробен. Те пред мен извиха тъмен рег –
аз почнах да броя, но скоро техний чет
изгубих... Гроб до гроб се трупаха в душа ми,
печални жертви на възвишени измами.
Свесът ми се зави – желание ме с бяс
обзе: светия гроб над гробовете аз
да видя... там заспа злочестий – а ония
които будеше, те спят и днес в робия!...
Един ден в София се ази озовах.“
– „На Левски гроба!“ – там намръщения Влах
извика, отстрана досега мълчаливо
седещ, сегиз-тогиз изглеждайки изкриво
Мъдрителя. – „Нума?“ – годаге същия час
и Дрина, но пребил самичък своя глас,
се той наоколо възчудено огледа.

„На Левски гроба! Да“ – подзе пак в своя рега
Мъдрителя: – „Видях... И да не бях видял,
кой знае дали би, като сега, презрял
света и хората с бедите им световни...
На Левски името едвам-едвам се помни,
а пък на неговия заглъхнал гроб растат
татарски тръни... Туй очаква на светът
тоз, който за народ живота си прежали.“

И всички около там бяха се смълчали –
кой взрян нанейде, кой умислено глава
обори. Подваторно последните слова:
„тоз, който за народ живота си прежали!“ –
промълви той, и пак: – „Мърцина смърт! Едва ли
с това на роба се помогна нещо. Той
кога не може сам да си помогне, кой
би могъл друг? Народ за своята чест достоен! –
Народ комуто е душата цирей гноен...
Корана казува: навири ли глава

роб – вири я за нож! И пак подир това прибавя тутакси: че робът няма право, за нищо на света, ни да се възмущава, ни да въстава. Да! И да се добере той до свобода – пак едва ли на добре ще я подкара. Роб родений – бог да чува – той и в свободата пак само ще робува, Свобода, правдини народни! Ази бях во Влашко, в Сърбия и чух, и сам видях, що значат правдини народни и свобода: под власт на своите, не му е на народа по-леко ей оттук, под турския султан! И по-жесток е свой от чуждия тиран. Свобода, правдини... Утешни думи само: за тез, които са в тегло хомотно рамо протрили... Робска е во жилите кръвта! За тях свободата дохожда... со смърта: свобода за раби – тя хигра е зъбата. Така е писано в тефтеря на събата. Защо?“

– „Да си трошат глупаците глава да се запитват! Чуй, с нахалосни слова кой на живота тук задачите решава? Не питай – работи, и в работата дава живота отговор на всякой свой въпрос. Кой, като теб, не би можал така насвос да го опява, след като е сгрефил в дело?“ – извика тук Горчин, високо вирнал чело, в съзнание, че е на място казал реч...

„Хе, от ония дни ний твърде сме далеч! Не разсъждаваме, а действуваме, вече“ – изви глава сега и Дрина, та горече.

– „Аз виждам, знам това. Било то на слова, било на дело, знам. Нима се от това живота... Вие на живота тук насила задачи туряте, и на подпорка гнила строите здание, що утричка над вас, над вашите глави ще да се срине. Глас народен – божи глас! Нито ви е народа народ – ни богът бог... Виї дурите свобода – освободете се от вас си по-напред! Ще да избърши бог и сетния ви след и с топлата ви кръв ще напои земята, която други ще засеят с семената на своите плевели и тръне за живот...“

„Къде си тръгнал ти и цапаш тъй без брод по божето море?... – Отвори си устата пак Дрина: – Виж го ти! Тефтеря на събата – това е то тефтер на слабите, на тез, чиято е душа от рога текнефес, които в работа за нищо ги не бива... И на живота тям я чашата вгорчивя най-малката беда.. Тям вярата за миг невяра ражда“...

„В теб съмненето е вик на слабост! – скъса го Захарий Влайко: – Смятка на пясъка гържи тоз, който си ги батка такива мъдрости, кой знай с какъв ниет... Мъдрителю, не е голям то мурафет да се гърдори тъй. Да псува и отрича е всякога готов тоз, който не обича, ни тачи, ни милей за свои, за народ. За колко е пари кюляфа тям! Без рог човек, без свяс слова.“

А скокнал, като жегнат
от острите слова, за рамото досегнат
на Дрина, гордо се Мъдрителя изви
и зина – но с ръка замахна, вежди сви
и, веч закрачил, гръб към сбраните извърна...
– „Този брат е, вижда се...“ – тепърва се обърна
и сам Войводата: – „Разбурмен е сахат!
По крива пътя е запършил моя брат,
и в Каменград дошъл по кривата пътека...
Тук, не са сахатия му, е скъсан зембелека,
и с философии не ще го той слови...“

„Нашъл си ти кому да казваш“ – се изви
сега Сокола към Хъшлака, смръщен гнявно,
но този някъде очистил бе отгавно,
видял Мъдрителя как почна чепрашик...

А вече слънцето клонеше към заник –
отдето загори, като шпион, полека
бухлато облаче надниква, отдалеко
рат облачна за бой повело може би,
и гледа гали тук тя може се отби
и има ли мегдан къде да се прошета.
Наситени на сбор, надолу низ полето
се спущаха тълпи, отивайки си веч.
А за Мъдрителя и неговата реч
повели разговор и нашите познати
завиха към града.

То бяха чудновати
слова: гушата им той с тях слова смути,
и почна сепната сърце им да тупти,
като че остър бог до него се досегна –
и то се в болка сви. И тежко ги наблегна –
мълчание, така несетно, като нощ

есенна над поля преди да гоиде ош,
мъглата с тежко ги мълчание набляга...
В миг нещо трясна се, изпляска и веднага
спре, и зачу се вик, току под самия хълм
там на поляната – като че трясна гръм
и се отнесе пак нанейде. Насъбрана
тълпа гъмжеше там и врява неразбрана
ехтеше. Свърнал път нататък, впери глед
и сам Войводата. Сред струпана отврег
навалица, борци двамина заловени
там увъртваха – но вече у опрени
с разперени ръце в земята гол помак
се беше впил превит широкоплещ юнак
(известний в Каменград Долнемахленски Търне),
напрегнат на гръба помака да превърне.
Огъват се с зехтин намазани тела
на слънце; едър пот набърчени чела
и черни вратове обръснати облива;
като пиявица, издута се изви
тук жила, мишици там изпъкват на ръце
изпънати... И с яд извързва тоз лице,
а онзи, вежди свил, накървен поглед мята...

Ей гръмна еком пак: превърнат на земята
на гръб, подгье ръце надвитият помак
на победителя, че се предава, знак –
а той изстъпи се, чевръсто в миг изправен,
и горд се около огледа. Обезславен,
и победеният увесен след това
се дигна. Гъстата навалица с мълва
и шум полека се разижда... А бумтияха
все още тълпани на върха и пицияха
зурли – там още все не бе се разпилял
съборът: още все допиват своя дял
мнозина тамо на моравата зелена.

Между това, дошли отгавна при Младена и разположени посред широкият двор под гъстата лоза, в спокоен разговор седяха поп Матей и Дивисил – желани и граги гостени. От шумният сбор прибрани тъй рано, смисъл ги беше тук довел; но с заби калки те от своята прека цел се все отплясваха неволно – ту за сбора, ту що се из града разправя разговора въртяха, като че да бе ги нещо страх, и често все току, от сложенит пред тях стол, към ракията присягвайки. А също смуги ги някак тях, че пред самата къща Сокола срещнаха, а в двора вътре чак изскокна бързишком насреща им Хъшлак – и тъй лукаво се усмихна той... Подмята веднъж и гваж, като случайно, през словата случайни, Дивисил, додето поп Матей най-сетне не стърпя

– „Тя тази ме не грей!

Все празни приказки! Чуй, да ти кажа пряко, защо сме ний дошли. На скарвание всяко помежду хората е сявга краят мир. Било какво било, вий трябва най-подир да не забравяте, че с вашта разправия и неразбраницина към явна съсипия ведете делото, което сте до днес тъй вецо водили. За общий интерес – пооставете се от дертовете частни!“

Но скокна тук Младен: – „Не, отче, не! Несвясни на вятър хвърлени не бяха тез слова, що на Оборище аз казах – и това що казах, днеска го поддържам пак отново:

Ще дойде ден и вий, помнете моето слово, ще видите, че вас за нос ви е повел Войводата; – че той съвсем към друга цел повежда делото в увреда за народа и за желаната от всинца ни свобода!“ Но тук пресече го през дума поп Матей: – „Йок стрижено! Момче, теб гугам аз, недей, едгам обистрена, водата пак размътя. Току-що делото довели сме сред пътя – ти йок, такова... Туй е грях и срамота! И кой го прави, кой? Аз, казва се, баща съм твой, и нека мен е просто да ти кажа: от някое време в теб сякаш сила вража е влязла! Все така, все онака било, тоз крив и онзи крив, навсякъде все зло... Да кажем, че е тъй. Добре. Но с гюрултия нима се някаква постигва управия? Ба! С Левски, бог да го прости, така веднъж се сченкахме. И днес все помня. Ази гръж, мой гръж – и няма край, какво и как да бъде, когато дойде ден и нам ни се отсгди свобода. Ази все налягах: цар, та цар... Народът стаго е и трябва му овчар, да го реди, да знай защо и где го води... А той напираше: Цар? Своите изгоди царете гледат... – Ний сме имали царе; народът и тогаз не е бил по-добре от днес. Защо ми е свобода? За царете? И таз добра! Я виж: ти хората с овците сбарабаряваш. Бог на хората е дал ум – те сами да си оправят своя хал. Царете са добри, но в приказките само – и с добрините си те нека плъзнат тамо! Той гръж и ази гръж, а Ружина Първан (дошел бе с мен и той на Какринския хан,

където бяхме се за среща спогодили там с Левски), отстрана ни гледа и се хили, па току изведнъж: – „Аз за да ви кажа вам, като ви слушам тъй одева нанасам да се делякате, на памет що ми падна: отколя имало два циганина – гладна и жъдна братия, петите им от глад се пукат: – „Ех, сега, подзел едина брат, да има топъл хляб, па бучица и друга и сиренце, таквоз... А? Както сме се тука излегнали така. .. Какво ще кажеш, а?“ Преглътнал другия на сухо слюнка: „Ба! Та то се знай – за кеф би станало попара.“ „Ха, та демек на теб, таз и онази вяра, сал сирене и хляб не стига? Ти, демек...“ „Ц! – онзи на това: нали според човек – таквоз се теб яде, а мене пък такова.“ Така на приказка, тоз слово, онзи слово – че го лобут... Тоз гръж и онзи гръж – пердах го бога! Най-подир един ги сиремах, случайно татъка минавайки, разтърва. „Попара – сирене и топъл хляб“ – тепърва едина се от тях обажда: – „На колаи дали ще видим ний, туй само господ знай – а днеска, види се, че само тъй с лобутя ще си останеме.“ И вашта ура-тута е за попарата на циганина. Хляб виѝ още нямате... Вам, вижда се, че слаб е господът, затуй така... Потрайте, хора!“ И Левски се засмя, и аз. И на раздора се тури край. – А прав, ей прав си е Първан. Ти на Оборище се гърля кат разпран – защо? Знам, знам, потрай... че ти си имал право, не значи още то, че ти си прав. Наздраво, не значи! Ние тук си гърлото дерем,

залягаме как-как народа да сберем, и да му вдъхнеме в светото дело вяра – а на Оборище такава ти попара забърка, и сега тук вкъщи си се сврля и махнал си ръка на туй, що си радял с години. И какъв ний пример ще дагеме на тез, които ще днес-утре поведеме в борбата – един друг когато се така ядем? Ти помисли.“

– „Не съм дигнал ръка нито от делото, нито пък от народа... Но, да прощавате, на някакъв Войвода за кефа, аз не ща да мизам, като псе на лапавица. Знам, той иска вся и все да бъде. Виждам аз какво го него блазни – а виѝ сте седнали, на, с приказници празни, за цигани да си залъгвате ума.“

Тук скочи поп Матей, закашлян от дима на новопалната цигара, и замаха с ръка отпреде му: „Я гледай, сиремаха, какво го жегнало! Тогава друго чуй: любезния за теб и мен народ, за туй, което правите, е казал хората: най-първом риба се вмирисва от главата! Или и туй е лаф – бошлаф? Ти мислиш, ний спим, другите кога говорят. Не се криѝ богил в торба... Къде Войводата замеря ний знаем, виждаме – не сме хемен от вчера... Ала защо, защо подигаш само шум? Ще дойде време, той и сам от тоя ум ще се остави... Не – ? Та ний щем го принудим... Но днес? Сега! Ти сам го виждаш как се труди, заляга, делото да доведе докрай,

какъвто ти и аз, и всякой го желай!
 Дойди на себе си, Младене. Само мъртвий
 е без кусур. До днес ти дал си сума жъртви,
 и тази направи – обиди забрави
 (ако душа ти крий такива), остави
 и разпри настрана. На делото душата
 си ти, и пак ти – той на него е крилата!
 Нито без тебе той, нито без него ти.
 Орелът в небеса кой знай ще ли лети,
 ако крилата му душата не засили:
 крилата може сал дух силен да окрили!
 Един без други вий не можете – без вас
 не може делото! Почакай, до ще час
 за разправиш... Тук без него се не може:
 и ако той от нас се махне, не дай боже;
 тогаз я зарежи – тя беше... Няма кой
 да го замести. Знам, и ази знам, че той
 понякога съвсем през просото я кара,
 и прекалява го; но имат сяпа вяра
 тук в него всички – а това е то, това,
 което липсува на всинца ни. С слова
 ний убеждаваме, разправяме, кроиме,
 а реже само той. С едничкото си име,
 ний що не можем с дни да сторим, той за час
 извършва. Ето на и в Мечка: ти и аз,
 и други как се не напъвахме? – Мърцина!
 И убеждавахме, и псувахме: година
 се мина, не можа все пак да залови
 там корен делото... Той само се яви
 и – беше! Пред Васил в четвъртъка се тамо
 изтърсихме... Къде с усуквания! Само
 една-две думи – на, готово на тава!
 Во черква вечерта се сбраха го глава
 и клетва сториха пред сабята и кръста...
 Това се казува – да си помахаш пръста

и мъртъвците да събудиш за борба.
 Той отреден е от самичката съдба,
 това, което ний не можем, той да може.“

В миг, сякаш сепнат, сам речта си уталожи
 ораторът, брада поглаждайки с ръка.
 Неопитен аргат на сприхав кон така
 понесен, оглавник опъва и извира,
 а пъргавият кон, размятал буйна грива,
 пръхти, стъписва се, възправя се, играй
 поволно и върви, където си желай,
 а не където го аргатинът управля –
 додето сам запре. Озърне се тогава
 язгачът, оглавник опънал, но не знай
 да го подкара ли или така да трай,
 докле сприхавостта на коня се развърне.

„Не ще ни хората“ – тук Дивисил завърна,
 като изтърси от чибучка пепелта
 и гига да допий ракията. В речта
 на поп Матейя той май много не внимава,
 но щом бърбивий поп почна да възхвалява
 Войводата, от страх, че той ще прекали,
 а че и най-подир съвсем ще развали
 това, което те си имаха на ума,
 погзе –

Но тук Младен превари го през дума:
 – „Добре е, отче, туй, що казваш ти, добре.
 Разбирам. Ала мен, мен кой ще разбере?
 Аз виждам ясно той каква игра играе –
 и зорът му що е... Че нему се желае
 да вземе делото всецяло сам в ръце;
 той има само туй най-вече на сърце:
 той да нарежда, той да гига и да слага,

той тук, той там, той врег – където той наляга,
там да върви. И вий му дадохте в ръка
власт за това! Или, или не е така?...

За своите работи народът дотогава
заляга, докато за свои ги съзнава,
докато юкът им сам носи ги на плещи.
А днес? Той отстрана ще гледа и сумти
отпъден – отреден на някакъв войвода,
насила волята да върши... За свобода
ако въстава, той въстава не че аз,
ти, той и някой друг му грънка во захлас
таквиз и онаквиз идеи неразбрани,
а че boleжът на развредените рани;
на туй го нуди. Знай и вярва той това
не що му бяхтим ний в коравата глава,
а що душата му, сърцето му що трови.

Ний ново здание градиме, а основи
му туряме гнилеж – и то ще се срути
при първий вихър... Но защо ли са хорти!
Нали Войводата един ще разпорежда?
Во всичко, казвате, едничката надежда
че той е, делото че само той докрай
ще да изкара?... Но там, сабя де играй
и пей куршум, кому е сигурен живота?
А случи ли се пръв самичкият Войвода
да падне в бой – тогаз? Отново под хомота –
и двойно по-жесток, безпомощний народ
ще да превие врат... Желаш ли свобода
народу, ти не се поставяй над народа –
а с него заедно върви, дели беги,
дели и тържества. Клон от дъба бъди!
Откърши ли те гръм – смъртта ти да не сети
могъщия дъб: един падна от клоновете,

но все са читаби пак другите, и с тях
пред бурите се горд изправя той без страх.
Така разбирам аз и за това се боря.
Мълчах и траях – но пред вази ще разтворя
днес картите си, та“...

Но бързо Дивисил

сега подзе: – „Така, така е, синко мил.
Ти мислиш може би и хубаво, и здраво;
но мене позволи да ти го кажа право –
ти млад си! Откак свят светува, на света
прибрзна всякога била е младостта:
че тя ни хората, нито живота знае
тъй, както трябва – и повече мечтае,
по-малко мисли. Тя, с идеи и мечти,
като тополя се издига в висоти –
но затова пък тъй и слаба сянка сени!
И не пог нея се отбива заморений
от жегата пътник. Аз не първи път сега
те слушам да роптайш, и слушам те с тъга
против Войводата светкавици да мяташ,
като че ли против измамник – а не смяташ,
че като теб и мен е българин и той...
Ако за делото той има възглед свой,
нима това е грях? Грехът е, че и двама
сте вироглави вий и в сянка се измама
безсмислено един вий хвърляте на друг!
За оран впрегнати в един и същи плуг,
по свой кеф всякому се иска да го тегли,
и чупите му сал вий жилавите жегли.
Тежко на нивата, оставена на вас
да я орете! Днес такъва ли е час –
за препирни нима сега е тъкмо сгода?
Да сте се по-напред препирали! Народа
от вази чака днес, на вас се е предал,

а виѝ?—Едина се науцпен вкѝщи сврял,
 кат млада булка по Великден без премяна,
 а друг се разфучал, кат хала во Балкана,
 та и насреѝа му не се стои биле!
 И то заѝо? Еѝ тѝѝ, нахалос, нафиле —
 за онзи, дето вей.... И двамата сте прави.
 Но кой е крив, кога и двама сте с кораби
 глави!... Ти прав си, да, но прав си на слова,
 а, той на дело — прав во всичко оно̀ва,
 ѝо върши. Ето как — заѝо така заѝуден
 ме гледаш, сякаш че току от сѝн сѝбуден? —
 За други времена е твоят идеал —
 за други хора. Туй и ти го би разбрал,
 да ѝеше. Времето каквито идеали
 изтѝкне, само тях едниѝки би можали
 да се надеем да постигнем ний. В тѝма
 народу робството вековно е ума
 изпило, като смок от кравешкото виме
 млекѝто — и какво ний мислим и кроиме
 за бѝдните му дни далечни, той нехай:
 ни мож да разбере, нито пѝк ѝе да знай!
 Жаднее за едно той само — за свобѝда!
 Войводата пѝ знай от теб и мен народа
 и гѝделите му. На мечкенски овчар,
 на буховски орач и бельовски гѝрвар
 той не разправя за презморски идеали,
 които и без туй не биха те разбрали,
 а псува турчина и заповяда тям —
 и тѝѝ в сѝрцата им възбужда гняв и плам
 за отмѝщение на тез, ѝо са им пили
 крѝвта и с татула на робство са поили
 душа им. С заповед е Лазаря из гроб
 Исус извел — така и петвековний роб
 ѝе бѝде за живот изведен из мѝртвило!
 Комутѝо благѝто е на народа мило

той нека по-добре народа проумей:
 от роб за работа тога̀ва се надей,
 кога на работа насила го принудиш.
 Войводата така и прави... Ти се чудиш,
 не си очаквал ти от мен такѝвиз слова? —
 Когато побелей и твоята глава
 помежду бѝлгари, кат моята, тога̀ва
 самичѝк песен ти ѝе да запейш така̀ва.
 Да, като тебе бях и аз на младини!
 Но както пѝтника, по върли стрѝмнини
 възйет на връх висок, оглежда там отгоре
 под себе си далеч разгѝрнати простори
 и вижда кривите пѝтеки, запѝхтян
 през дето е вървял — и ази, озован
 така на върха на живота, с заѝсняла
 тѝга оглеждам се кѝм младостта минѝла,
 кѝм преживените во лутания дни...
 И кѝсно разум ми душата осени. —
 Когато хляб от теб поуска сирѝмаха,
 хляб дай му, а не му залѝсувай стомѝаха
 ти с идеали. Да, соколе мой, потрай;
 да гойде може би и зараг тях колаѝ
 донякога... Сега да поеобѝрнем листа.
 Че всяка работа е хуба̀ва и чиста,
 когато в чисти е рѝце, сам знаш и ти —
 като е тѝѝ, тога̀з ти можеш ли тѝврѝги
 по сѝвест, че не са на нашия Войвода
 рѝцете чисти? Че кѝм пропа̀ст той народа
 желяй да поведе и веч го е повел?
 Не го ли води той все кѝм она̀зи цел,
 която ти и аз, и всички ний желяем?
 Един прѝтиво друг заѝо тога̀з да лаем?
 От теб да разбере доколкѝто можах,
 ти зараг бѝдаѝе най-вече имаш страх —
 да не обѝрне той свободата в увреда

на самия народ. Тъй може сал да гледа
тоз, който днешното не е добре съзнал.
Един блян на сърце сега ни ѝ оживял –
свободата! А що отпосле ще да бъде,
тоз, който доживей до тях дни, нека съди!
Аз твърдо вярвам, че кога един народ
свободата си сам спечели – с нейний плод
ще знай подир това как и какво да прави.
Свободата ти знаш как дума гаскал Слави
от Бъта, млада е невяста: най-напреж,
ти вкъщи гледай как и как да я въведеш –
отпосле тя сама как се урежда къща
ще те научи ... Тук е работата съща –
ще дойде време и за уред, и тогав
за разпри може би ще бъде сгоден час!
Или не е така? Онези, що милеят
за общото добро, те трябва да радеят
загружно, в слога. Туй, що правите вий, гнес
наежени един на други, като пес
на песа – същото и нему казах вчера
и тебе ще да го повторя – изневера
е към народа то, към туй, на що е дал
сърце си. В тъмний сън на робството заснал,
събудихте го вий – дали за да ви гледа
гнева и разпри безумни, за увреда
и вам, и нему?... Да, теб харно поп Матей
ти казваше напред, и ти го проумей
тъй, както трябва: Орел е нашето дело.
Ти си душата, той крилата на орела –
орелът в небеса с крилата си лети,
но на полета му придаваш сила ти!
Един без други вий не можете – без вази
не може делото... Това, що имах ази
да кажа, казах го. Сърцето си открий
за думи от сърце, и нека да забий

то пак отново за народната неволя.“
Задним накръст ръце извил и свил, отколя
насам-натам Младен с приведено чело
кръстосваше. Брада му свиращ на витло,
ту, пак да я развий, заровил в нея пръсти,
следеше поп Матей напрегнато, през гъстий
дим от цигарата, Младена – и извил
към стареца сегиз-тогива с дяволит
бръз усмех киваше. Пред стареца се спира,
и неведнъж, Младен, възчудено се взира
в лика му оживен, но не посмя речта
да му пребий, макар на трепетни уста
едвам да сгържаше избликнала неволно
ответна реч – че той засегна го на болно
и слабо място. Чак когато Дивисил,
завършил дума, спре, в земята поглед впил,
реч подлови Младен чевръста и ядовна:

– „Да, нямам, като теб, аз опитност световна!
Но туй, което знам, да би ти знал това –
из твоите уста по-други би слова
излезли. Та нима вий мислите, че ази
бих гърлото си грал току-така, че нази,
Войводата и мен, сал мнения делят
по делото? Така да беше, на ума
едва ми би дошло да му натяквам, свади
да гизам! Мен се на Оборище не даде
да кажа всичко, що сърцето ми гори,
но има други път, и да бих знал гори,
че в крайност води той – и в крайност ще отида.
Авантюрист! На кол, на въже да го видя.
не ще го съжаля!“

И, смаяни, за миг
се тука втреничиха те в гневния му лик

и двамата, Дивисил и поп Матей – и прави пред него скочиха. Забравил да остави на стола чашата, захласнат, поп Матей не виждаше как се по расото му лей ракията, дори наум, без да му хрумне, у какво да възрази на думите безумни. Сврял в пояса ръка, изправил бе се ням и Дивисил.

„Какво ви стряска, виждам, знам! – все с първия гняв Младен подхвана пак отново: И не мислете вий, че тъй случайно слово се от устата ми отплесна. В онзи ден, когато първи път го слушах как пред мен за своите планове той зина да говори – че за свобода той не мисли да се бори, да дига само бунт, па щото ще тогаз да става... В онзи ден имах наивност аз да мисля, че това той скоро ще забрави, между народа щом започне да борава... Ще дига само бунт... Авантюрист! Дигни бунт и при първия гръм се в Влашко измъкни, и краставици там продавай по мехните... А пък народът? Той да си оплаква дните и нази да кълане – с измама в кръвнини, че сме го тикнали. Когато преди дни се от Оборище отмахнах, ще се стресне, си мислех; може би в душата му да блесне искрица съвест... Не! Той старото все пей. На плановете му покрити да не смей да бърка някой, той добре си я оплете. И вий, от много ум, му дадохте в ръцете власт: всичко той да прави, да реди, и сам по своя кеф, каквото усмърди, не той да му търпи смърдежа, а народа...

Патриотизмът на Тотя Воевода и Панайота... Ха, но тука той греша! Не, брайно, по-напред ти сам помириши камата! Бунт му дай... Тогаз Европа щяла, кат види кръвнини, да се смили за хала на българина! Виж ти сметка, виж ти ум! И на такъв един халосник скудоум вий можете в ръце да давате съдбите народни? Давайте! Но тез ръце пребити ще бъдат, преди с тях той да може да посмей да сегне!“

Тука, веч опомнен, поп Матей за рамото с ръка в миг хвана Дивисила и сдърпа го навън: – „Усойница е свила отровен полож под езика ти. Помни какво и за кого говориш! Остани со здраве! Работа с дертливи, луди хора, аз нямам.“ И отвън, излязъл веч из двора, пред пътните врата, извърна се и пак: – „И да не е посмел да стъпи твоя крак во мойта къща! Знай, ти, изневерник злобен – аз нямам гъщеря за паламник подобен на теб...“

Застанал там сред двора, поразен от острите слова на стареца, Младен за дълго тъй стоя и ням, и неподвижен... А веч излезнали там на мегдана ближен, пред черквата, и тих повели разговор, се спряха старците. Отнийде из прозор не трепва свещ, ни глас отнякъде се счува – загърнат от нощта, заспалий град кротува и сит, и уморен от днешний празник лух, като да е крило над него ангел тих,

разперил. Дървеса безмълвно са привели широко клонища и сенки разпрострели, тъй в нещо сякаш че ослушани – и тях от тихи небеса с безмълвния си смях ги милва месечко и поздравя им шепне от тях – но ни листец, ни тъмна вейка трепне за отзив на привет.

Далеч внезапен шум
се чу и бързо се из закривеният грум
заввижи някаква неясна сянка черна...
Бръз конски тропот – и край старците се мерна
кочия, но докле те сварят да се взрат,
тя сви зад ъгъла отсреща и в мракът
потъна – а и куп низами подир нея
преетрополяха там нататък. Поп Матей
тук сгърпа Дивисил, и бързо в нощний мрак
те литнаха след тях...

И всичко глъхна пак.
И чут бе само туй в безкрайните простори,
сама на себе си що си нощта говори.

Песен четвърта

ПЪРВИ ДЕН

В шемет. – Пролетни призори. – Нападение. – Младен гърми. – В двора на поп Матей. – Войводата почва. – Води ни! – Рани гости. – „На отвъдния бряг“. – Изповед на Младена. – Из града. – При трупа на убития. – Превземането на Конака. – Грах. – Зеленгора. – Реч за първия ден и светия гняв. – На мегданя. – Напред! И все напред! – Поет. – Дивисил, Смил и Белина се счепкват. – Каменоградският Плутарх на работа.

Не мигна нея нощ и шеметен из двора
Младен се луташе самотно. Разговора
на старците, така нечакан бурен край
взел, изненада го и сепна. Без да знай,
без да се сети сам, в гнева си той разтвори
на своите помисли ковчега: наговори
с онуй, което бе избистрено в умът
отдавна, и това, което първи път
сега избликна тъй през чувствата му лухи.
Така, възпрян от яз посред ливади тихи,
поток през вадата се бистроструен лей,
покрай нависнали къпини, сляз и брей,
и воденицата подкарва равношумно,
там долу под брега. Но буря свий – безшумно
вълни се през вълни потирят и летят,
и яз, и брегове прелели, къртят, рват
и влачат, що им се попадне, мътнопенни,
бог знай защо и де...
Отдавна, възмутени,
отидоха си тез, които с благ ниет

при него дойдоха, а без да щат, с поздет
несогодно разговор, съвсем си презградиха
път към сърцето му; – отдавна лъхна с тиха
милювка челото Младену на нощта
прохладний кротък лъх, през цветните листа
градински – а все пак у него не сподави
туй бурята. За миг той сякаше забрави,
и други мисли му обхванаха умът.
А ей на паметта из таен някой кът,
като че облаци на небеса разсъмни,
примъкнат се за миг, едн по други, тъмни
слова и засенят душата му. Той спре,
смутено поглед тън в нощта нанейде взре,
и тръгне пак...

„Така! Те право ми натякват...
За тях е всичко той. От него те очакват
и виждат в него ключ за всичките врати –
вълшебен ключ! Иди, та им разправай ти!
Кому? По вятъра и гняв, и думи прави...
За истината тез кратуни са кораби...
Да ги строша? С какво? Защо ли?“ И възпрян
таме до стълбата и пак в тъмата взрян,
той дълго тъй стоя, като че ли замаян
от вихъра кипец в душата му. Спотаян
заг тоя вихър нов, налетя го сега
рой други размисли – и остра сви тъга
сърцето му. Миг, друг – и всичко му се стори
така безсмислено, безумно: да се бори
и надделей – така безцелно... че и сам
се сепна той и гъх да проведе едвам
можъ, за гърлото от стон неволно сдобен.
И пак отново той под гървесата с бавен
ход тръгна, все така с оборена глава,
извил ръце отзад – и спре се пак, едва

закрачил, като в миг да си припомня нещо.
А мъката му все по-остро, по-злобещо
сърцето свиваше... Съмнението вби
нечакано стрела в душата му е впи
острилото си тя дълбоко, и разтвори
пролука за онуй, което той затвори
на миналите дни заг тъмните врата...

Що дуря ази тук? Аз сам гася свещта,
която бях призван да паля. Дали има
в туй смисъл някакъв, бог знае. Двама-трима
насам го гърпаме, два-трима пък натам,
а онзи, врявата за който става, сам
безсмислено стои и чуди се с умът ни.
Но само той ли е, що има мисли смътни
за... Е, та враг го взел!...“ И в миг из паметта
цял вихър образи и мисли излетя –
и той възчуден се наоколо огледа:
като че давни дни завесата си бледа
откриха и се те едн по друг оттам
извиха... „Откъде? Защо?“ Доде едвам
да се попита той, те в мрака беззаветно
изчезнаха назад, пред други рой несетно
стъписани... На, ей самия му баща,
съсухрен старец, блед, с замряла на уста
молба: – „По крив си път ти, синко мой, ударил.
Родители и дом забравил, занемарил!
Безумна е мечта това, що гониш ти:
а малко ще да знай живота за мечти –
огледай се и виж...“ – „Отде? Защо?“ – И гнявно
отърси той глава, тез образи, отдавно
забравени, дано да ги прокуди пак,
които бозна що из нощний полумрак
привика, и без туй душата му смутена
да давят и гнетят. И заведнъж Младена

обхвана трепет... Ей невръстния му брат
 сред стаята прострян, и други непознат
 до него – зинали две черни грозни рани...
 Случайно наред друм от пътници прибрани,
 донесени дома... Над чедо с пронизлив
 плач бий се майка му, а мрачен, мълчалив,
 впил поглед, отстрана бащата е застанал...
 Роб! Крив ли, прав ли път – на скърби път си хванал
 и на живота твой са спътници беда...
 Баща и майка... Тъй съдбата отреди –
 и нейния удар жесток бе и нечакан.
 Но кой знай гали скръб за мъртвия, оплакан,
 им гните покоси, или за живия син,
 опора останал в живота им един –
 и сам той запилян безвестно на чужбина...
 Той върна се дома; но не презърна сина
 клетница майка веч, ни сневолен баща
 не го посрещна тук на пътните врата –
 глух беше бащин двор, разкъртени прозори,
 в трева и буренак обрасли равни двори...
 И сви пестници той и тръгна бавно пак
 там през градината, в таинствен полумрак,
 където беше се безмълвно спотаила
 нощта, под завета на клоните. Насила
 той стъпваше едвам, като че на плещи
 бог знай какъв товар подгел да го гнети
 към сулата земя. А ето, бавни, глухо
 се стъпките му там по стълбата зачуха
 нагоре: Но и там, и в стаята прибран,
 все пак не превървя безкрайния керван
 мечти и образи, из паметта избили –
 като да бяха се отнякъде строили
 цял орляк гарвани пред бурни небеса –
 и ту зад облак те потънат, на часа
 ту появят се пак и тръпен претреперка

грак. През прозорците огрени той се мерка
 далеч зад полунощ, и вече призори,
 оставил в стаята свещта да догори,
 излезе мълком той, решил да го не сvari
 денят во Каменград – дори без на другари
 да се обади.

В миг неволно той се спре
 отвън на тъмний трем и няма поглед взре
 в насрещний двор... „Кой знай. Те може би и право
 да имат. Може би от мен и вироглаво
 да... И Сокола, нà, дошел от Цариград
 завчера, сам и той обърна се назад;
 той, от когото най очаквах аз поддръжка,
 плете и той сега – че само сила мъжка,
 не истина, светът в ръката си държи!
 И той захитри сам – за него не важи
 това, което е от по-напред говорил...
 Най-твърдият – и той! С когото съм се борил –
 на друга аз скала да зидам искам зиг –
 напусто!“ И подгел глава и с поглед впит
 в нощта, неволно се от шемета си сепна
 той, че в душата му и драг, и ясен трепна
 зад вихри-спомени тъй дълго в нощний мрак
 затулен свидний лик: сега отново пак
 усети близост в миг душата на Младена,
 помежду своите самотна, отчуждена.
 Тъй пътник, из гори залутан, в полумрак
 върви и около нито най-малък знак
 че в небесата е ден слънчев не показва
 и нийде в околний гъстеж не забелязва
 той да се през листа промъква светлинка;
 но ето, при завои, се мерне из мрака
 като видение и после светне цяла
 бреда, на отблеска от слънцето замряла.

И сепнат взре се той.

В тъмата на нощта,
веднъж ли само той очаквал е свещта
на срещний прозорец – уречен знак! Тъмнее
сега високий дом – глух, пуст. Не се виднее
там нищо. Клонища прострели в белоцвят,
като видения от други някой свят,
стоят таинствено безмълвни гървесата,
и принос сякаше минава в небесата –
тъй в ранната зора са тихнали и те.
Чуй! Как на патица отнейде долете,
повтори – близо се и друга ей обади
отвъд; жребец далеч процвили из ливади;
и някой излека, като по таен знак,
прибра под стрехите разведрения мрак,
от нощни рамена отметнат. Изумруден
се мигом въздухът избистри. И възчуден,
и сепнат, чу Младен как избухтя разлян
там голу шум, и пак нанякъде отвян
загълхна: погранил там горе от Балкана,
туй утренник довя шума на Луда Яна
и пак отнесе го со себе си. Едни
тополи върхове во ведри висини
едвам превиваха, и там, по техний трълеп
шум, ясно всякой би досетил лекостъпен
де тихий утренник отмина в своя път.
Прерано сепнати от заветний си кът,
две врани мудно се пренесоха и свиха
нататък: профуча през ведринамата тиха
шум от крилата им и се изгуби глух...
Но близо рязък звук му сепна бодрий слух,
и на градината през утрения шопот
ослушан, счу Младен чевръсти стъпки, тропот
и шум зад ниский зид таме в отвъдний двор

И той зачудено впи татък остър взор,
приведен тихо се промъкна край стената,
и през градината, нечуто в мрачинамата
дошел до ъгъла на каменния зид,
се хепна и възйе... Но поразен от вид
нечакан, дъх запре и смаян тъй застава. –
Широко портите, насреца го сайвана,
разтворени – висок низамин ги е с крак
притиснал и, назад обърнат, дава знак
нататък някому. Пред къщи до самата
врата се трупат рой низами – и в тъмата
опрели гърбове, канатите едни
напъват, други, лост подврели отстрани,
наблягат...

Трясна гръм – и дим, и огън блъвна –
ей пак, ей трети път. И утринта безмълвна
подхвана ги и с тях нататък проехтя.
В ням ужас сврениите при яките врата
наскочиха. И сам на своята засада,
от своя гръм Младен се сепна в изненада;
а веч низамите, ударили на бяг,
в несвяс се пръснаха, пред тъмний къщен праг
в кръв повален другар оставили... Ей светна
гръм из прозореца... Обади се и метна
Младен в отвъдний двор, където вече с вик,
през джаснати врати отвътре, подир миг
се урна рой мъже – събраните во къщи
среднощи на съвет. И най-напред могъщия
ръст на Войводата изстъпи – го прагът
на поваления низамин на трупът
се спрерна... С шум и вик се тамо навалиха
и другите, трупа в почуда обградиха,
с гърч що се мятеше и стенеше пред тях.

С див рев се изведнъж намръщеният Влах
 върху му хвърли, в миг му грехата разкъса
 и в раната му впи устата си. В погнуса
 го срита Дивисил, а буховецът Влаг
 го скепса за врата и гнявно го назад
 отметна. Но уста все пак да впие свари
 намръщеният Влах в кръвта, тъй като стари
 обичай, беше му от вехтия хайдутлук –
 и без да сети сам кога и как, и тук
 в миг нещо към кръвта го тласна. Той в Балкана
 с хайдутни заедно от пора още ранна
 отрасъл, виждал бе самичък неведнъж
 на първия враг в кръвта и най-юначен мъж
 да се кръщава тъй – юнащина да кръсти...
 И от устата си кръвта избърсал с пръсти,
 засрамен и все пак доволен, отстрана
 се той изправи там до бялата стена
 облегнат.

Между туй, Младен и Делибана,
 Дойчин и поп Матей, претърсили сайвана
 и плевнята отвъд, се през широкия двор
 завръщаха назад, надали вик, топор,
 нож, пушка грабнали – каквото който сварил;
 и спряха... Като труп лебент снага стоварил
 настред самия двор, лежеше Борован
 (тоз, дето Чиф-и-тек бе в Каменград зован
 на подбив), за нозе обвързан и ръце
 с въжа, с затъпкани уста, издул лице –
 и не помръдва се, пъхти и тежко диша.
 Над него струпани, тоз гърпа му каиша,
 въжата онзи му прерязва с остър нож,
 а из устата му измъкнал шарен пош,
 Матей разглежда го и някому се кани
 с глава. Пред мъртвия низам отплатък сбрани,

сега се урнаха и другите насам,
 и екна нова глъч. Развързан, но едвам
 на себе си дошел, се на нозе изправи
 и зина и с ръце замаха да разправи
 как го извардили, свалили – но пелтек,
 какъвто беше си от рода Чиф-и-тек,
 така се в думите забързал, запелтечи,
 че пръхнали от смях, и проумели вече
 сами, събраните наоколо му пак
 се пръснаха. За страж поставен в нощния мрак,
 ще има той защо в живота си бездомни
 и тая тъмна нощ и своя хал да помни.

Докле се лутаха и глъчкаха така,
 тоз тука, онзи там, из двора се мрака
 народ събра, един по други неусетно,
 ухилен този тук, а онзи, неприветно
 намръщен; дига глъч, а трети, хе отвъд,
 се гърли – ту извий, ту сниши си гласът
 и току вири пръст и тика към вратата.
 А из градината, където гървесата
 в премяна пролетна от бурен пъстър цвят,
 пояха утрото с бои и аромат,
 там други пръснати се шурат и навеждат
 над рохките лехи и стъпките оглеждат,
 като че бозна що им могат обясни
 те зарад гостите среднощни. Отстрани –
 на старият поп Матей и Вела изподтихо
 разправяше Младен; и снощната си лиха
 закана и сръдня забравил, старият поп
 го мирно слушаше, що ли не на вързоп
 брадата си заплел от свиване с два пръста.

А от минута на минута все по-гъста
 по двора стича се навалица отвъд –

най-шумна, гето бе Войводата посрег
застанал – дивния сега и за познати,
и за ония, що го виждат днес – в позлати
цял, и оръжие, и грехи. Горд блести
смел поглед – горда реч на устни му трепти;
изслушаха речта те смаяни, в забрава.
То беше горда реч за вечно жива слава на
тез, които са обкичили чела
с венец на подвизи, и чиито дела
са на скрижалите на съдбите народни,
со златни писмена написани. Свободни,
които са били в живота и смъртта...
И вдъхновено тъй завърна той речта,
десница с горд замах тържествено издигнал
„И своя идеал чрез техния постигнал,
не е днес робът роб – тоз, който за борба
меч дигна – да реши сам своята съдба.
От прежните борци, което бе мечтано,
днес: виждаме го ний на дело оживяно!...
Ден дойде. Ден велик! От него в бъднини
ще се броят онез свободни, ясни дни,
които слънцето честито ще огрее
зарад честит живот. Че пак ще оживее,
чрез нови подвизи, отново родний край...
Свобода или смърт! Пет века вече трай
и за възкръсен ден народа сѐ очаква,
и в мрак на неживот живота си оплаква.
И ето дойде ден – и с тоя ден живот!
Възкръсна днеска пак един умрял народ.
Напред! Честити са, които падат първи!“

– „Води ни ти напред, Войводо! Нека в кръви
се кръстим за живот. Напред ни ти води!“ –
там през безброй гърла изтласкан из гърди
се емна вик, далеч во утрината тиха

разнасян... Буйна реч откъде подловиха
сега един през друг; но час не бе за реч –
един едвам подзел, прелавя други веч
ръце замахал, а тъй, само за да вика,
там трети зунал е... и сякаше налика
на свада някаква, – и врява, вик и шум
до бога. Не един нахалосен куршум
проряза въздуха и с писък се залута
кой знае де. И сам, Войводата за скута
прихванал, поп Матей надвикваше се пръв.
Кънтеше въздухът там: „Бунт! Свобода! Кръв!
Смърт! Да живеј!“ – нема нито на вик насита,
Ни на презръщане. И, в буйната възхита,
цял рой се урнаха из пътните врата.
И дълго след това по улици ехтя
рев: „На оръжие!“ – и кряскаха несвясни
слова.

Между това, на небосвода ясни
отдавна слънцето отскочило, наврег
обля и дървеса, и зидове с привет,
като че ли и то свободний ден, на слава
и подвизи пръв ден, с лучи да поздравява.
Самичък поп Матей, стопанинът, и той
се гяна някъде, с крикливий пѣстър рой
които из града се татък разпиляха.
Едни с Войводата на двора останѝха
Захарий Влайко, Влаз Батачанина, Влах,
Диманина Дойчин, Младен, дебелый Грах,
що беше тия дни из Анадол пристигнал,
и дядо Дивисил. Реч беше вече сигнал
сега Войводата – през пътните врата
ей гости влязоха, тъй рано сутринта
друг път невиждани на поп Матея в двора.
То бяха царските и комитетски хора,

в съвета не били нощеска: пръв Гошан, Смил Царя и Върбан подире му. Припрян се гизна говор: „Кой? Защо? И как?“ – и слово пребива словото – тоз спира, тоз отново подзема, и не би имало в думи край, сам ако Дивисил, подхванал на колай, високо и така отмерено не гизна глас:

„Доста препирни! Вулканът веч изригна. При дело свършено – нахалос препирни. Гръм трясна – небеса сега ще проясни гнес бурята, що се с години вече кани! Нощеска с препирни, уж на съвет събрани, ний пак се лутахме в словесната мъгла, до делото нито на връхчец на изгла да дойдем – ето нѐ, че дойде то самичко при нази! С онзи труп реши се тукѐ всичко. Реши се, както се решава на света тук всяка работа: напъни ли цвета, без наша воля той самси се разцъфтява! Каквото трябва тук – когато трябва става. От снощи видехме ний, аз и поп Матей, на край началото – когато Казим бей край нази префуча с низамската си свита. И казахме, но кой тук иска да ти нита! Аз виждам божи пръст, в което виш бега съглеждате. Така е всичко си в реда – и става оно̀ва, що трябваше да стане. В зори изгре! Народно̀то въстане Зора в зори изгре! Народно̀то въстане е дело свършено. Поставената бръв над бързия поток на времето, и с кръв размътен и сълзи – потокът я отвлече. И няма връщане назад – и няма вече

да види тоя бряг преминалий отвъд...”

Затихна. Също тъй, когато отнесат мъртвец на гробища и вкъщи се завърнат рог и познайници – ръце безмълвно сгърнат и дума никому не смейва на уста. Но влетя поп Матей през пътните врата с вик, махайки с ръце, джубето си размятал: „Амин! Въврели се в Конака! Кой е смятал, че тез поплювковци... Какво се вие тук все още джавкате – на правдата напук... Поръчах вече аз камбаните да бият...”

– „Защо? Но чакайте! Та нас ще ни избият като говеда!... Как? Та може ли така? Войвото! Та и ти, Младене, – на тлъка да не отивате?“ – подзеха пак отново дошлите отнапред. – „Как беше твойто слово, Младене? Вий сте си изгубили ума! Що правите?...“

Младен изгизна над шума глас и подхвана тъй: „Не е това превара! – Не съм аз изменил на прежната си вяра. И не проляната пред бази тукѐ кръв ме кара... Ако аз издигнах дума пръв и против Войводята, не беше мойта дума и против делото!... Не първи път и сума ще бъдат между нас пак разпри занаяпред. Не е роден Младен, когато дойде ред за дума, да мълчи, ни да отстъпя в дело... Тук, днес, пред всички ви аз изповядвам смело – и вчера, и нощес на друго бях решен – и видях образа на родний край... пред мен, през моята душа премина цял и сепна

там в нея чувства той незнайни... И не трепна,
ръката, дигнала револвера... Това,
зарад което ний кръстосваме слова
и ще кръстосваме о меча меч: решава
това в душата ни тоз, който осветлява
душите и ръка, издигната в копнеж
за дело, хласва той... Реши един гърмеж
две работи – една, която беше в мене,
и другата, до днес която в нерешене
гържеше делото – и може би до край,
каквото никои тук от нази не желай,
довело би Това, което съм говорил:
пак ще се боря аз, тъй както съм се борил –
за него... Но кога се готви върху нас
напасть – не пита се дали е сгоден час,
нито пък дали сме пригответени, се пита!
Ръцете сгърнати – това не е защита,
страх от бедите не спасява от беда!
Превари ни врагът – сега е нам реда
да го превариме... Съратници! Другари!
Достойни за това, което ни завари,
Да бъдем – за деня, во кърви осветен!
Победен ли е той или на пропасть ден –
велик и свят е ден! Това едничко зная; –
и в него е за нас началото на края!
Готви се, но бързи и с малкото готов!
Когато позове животът – първи зов
в юнашкото сърце пръв отзив да намери
И свят успех крила над нази ще разпери.
И гълъг, и свят завет ни вика да вървим
на смърт или живот – и ний ще победим!
Че силата ни е во вярата ни свята –
победно в битвите оръжје на земята...
Пригответили сме ний, каквото сме могли –
и вярата в делото дух смел ще окрили

за подвиг. Може би то малко да се види
на тия, що им се живот за подвиг свиди –
но в малкото личи великата душа!
И казано е: Аз тогоз ще възвиша,
духа си който сам е възвисил чрез вяра!
Бог с нази е, че бог на подвиг ни накара.
Напрег!..."

И спусна се Войводата сега
пръв и Младена той целуна, през снага
прегърнал. Другите подире му. И екна
вик, неразбрана глъч. Широко паст разчекна
Граха с вик да иска реч, но в тая врява кой
чу, и да чуи ти ще!... И целия си рой
в миг с крясъци навън на улицата узна.

Загълхна. Сякаше на устни пръст да турна
и умърлуши се преди минута шумний
двор. Само две гугувки сладкодумни
се надпреваряха да гукат, без да щат
да знаят що ги е подзело, та крещат
и накъде се тъй изметоха из двора
невиждани друг път, и по туй време, хора.
Но ето ги – и те, че пръпнаха – по тях
из бедрината шум претрепка... Ето смях
се чу нанякъде оттамък през дувари,
и се смълча, като прерязан в миг. Две стари
жени надникнаха през пътните врата
в напуснатия двор – протегна се врата
и млад един лебент, но плахо се озърна,
и връцна... Тласна се о вратнята, завърна
и в двора вътре чак затири се дете,
бог знае откъде, бог знае за къде
и дали не така случайно тук се втурна:
ей спре, изправи се, на устни палец турна –

но зиналата паст на мъртвия низам
и погледа му тъп съгледало едвам,
през портите назад то духти изведнъжка...

Из къщи гърлест смях и препирня се мъжка
счу и по стълбите заслязваха Върбан
и Граха, старият Братое и Китан,
а ето най-подир и Райко Самохода –
и всички, слезли там, приклегнаха при входа
пред още топлий труп – донесли куп листа
в ръце, и топнат пръст, кръстосвайки с кръвта
отдолу всякой лист – печат. И мълчаливо
печат подир печат те слагаха, грижливо
готовите листа на голата земя
около себе си отмахвайки – писма,
с кръв подпечатани, с които се народа
привикваше на бой, вестеше се, свобода
че е изгряла веч – великата борба
че е подзета, – сам на своята съдба
че той е господар... А мъртвият труп, разгърнат
пред тях, раззнал паст, бе надалеч извърнат
изцъклен поглед впил; но никому от тях
не идваше наум да го погледне. Грах
един тесака му да откачи протегна
ръка – но гръпна я в миг още щом посегна,
и белите листа, на десния си крак
върху коляното, закръсти с кървав знак.
И глуха тишина — и мъртвина, би казал
човек, владееше, отдето бе излязъл
животът преди миг и с гръм и виковете
полетя живите на подвиг да зове...

А из града, кой знай къде, се разпилени
заряха онез, които възхитени
и с вик, и с гръм оттук излязоха. Един

с Войводата назад остана само Дрин,
и с форма спретнати набързо Смиа и Влаха,
и до ушите чак ухилени. Вървяха
те бавно. В глухата зловеща тишина
гълхнее техний вик – стена го о стена
отблъсне, през дувар отметне го по двори
и тамо спотау; отнейде се отвори
прозорец – рошава глава се подаде,
и бързо гръпне пак. Изпънат, нагаде
вик Смиа – подземе го и Влаха: и отново,
като потиснато, без отзив буйно слово
замре. По виковете и гръм ей проехти –
но никои се на гръм, нито на зов вести
при тях. Сегиз-тогиз далеч се някой мерне
през улиците бръз, и силуети черни
потъват татъка. Измрял е сякаш граг!
И сенки някакви таинствено назад-
напред се щурат там. Като че непознати,
в незнаен някой граг, те бяха чудновати
со своя гърлест вик и пъстро облекло:
чер и висок калпак, подкривнат на чело,
со златен лев отпреди и стрък зелен, забоден
до него – здравец, с дъх и сладък и угоден
на младите сърца, во който са живот
и смърт у простия и верещи народ
осимволени: бял, напет сюртук, обтегнат,
обшит с зелен гайтан, на кръста долу стегнат
со сабя змеица на чер мешин колан.
А над юнаците се дупли кадифян
червен байрак, обшит с ресни от жълто злато;
и двете му лица извезани богато –
отсам е разярен, изправен гордо лев,
като да е на враг раззнал грозно зеб,
и стъпил со нозе на месеца двуроги;
отвъд са думите тържествени и строги –

свобода или смърт... Ни стар, ни някой младе
е виждал някога да ходят в Каменград
подобни хора, вик подобен не е чувал,
ни гръм. Че Каменград ще се е разбунтувал
днес, никому не би дори и на ума
дошло – и всякой се спотайваше дома,
или по работа, нанякъде излязъл
отрано, ни нощес, ни вчерта забелязал
да става нещо тук...

Но ето – гръм е! Чуй!

Там някъде отвъд... Къде? Какво е туй? –
Ей друг... И трепетно юнашките забиха
сърца. По гръмът гръм – и ето зачестиха
из целий град, таме най-чувани отвъд
през Луда Яна. Път по-прав да пресека
се бързо спуснаха юнаците, смутени
до преди миг, сега отново обогрени.
А ето и Горчин, ей Ворчо сам, стъкмен
за бой, насреща им излязоха с зелен
на чело здравец. Чуй! Бучаща, неразбрана
глъч, залпен гръм – тътнеж – навалица насбрана
А ето стичат се и други там отврег.

В миг, като сепнати, един по други ред
отвъсде ревноха черковните камбани –
и клепала след тях, като че разиграни
рой палави деца около стар баща,
се запреваряха – и трепна пустошта,
събудена завчас от своя тих и смътен
сън, и понесе се далеч тържествен тътен,
над пламналий во вик, въстанал вече град.

Около знамето и бледноликий младе
Войвода буйна се дружина бе вече сбрала –

и втурнаха се те наголу като хала.
Во други тамо бе отдавна настанен,
те дето бързаха. Преварил бе Младен –
и каменний конак со своята дружина
обстрелваше: заслон където дваисетина
низами свариха да наидат, същи тез,
които по града се лутаха нощес
и дебнешком на път и кръстопът ловяха
кого де сварят ... Там един през друг пицяха
куршуми – пляскаха о яките стени
и се отмятаха на подплес настрани...

Отвътре скритите мълчаха... Замълчаха
и вѣнка. – Край стени промъкнаха се Влаха,
Китан Загореца, Хъшлака, Владе и Смиц,
понесли брадви. Пръв Загореца, извил,
халоса с брадвата вратата, с лост подпряна
отвътре. И гърмеж, и емнат вик престана,
като по заповед – и само как пращи
дебелата врата бе чул, и как ехти
отвътре в пустий двори удар подир удара.
А брадвите една по друга се в превара
върху ѝ сваляха, додето изскриптя,
на дългите резе увисна, изпращя,
навътре в двора се тя навали и урна –
през нея шумно се навалицата втурна,
таме по стълбата претрополя за миг,
и да троши врати и прозорци се с вик
нахвърля. Изведнъж, тъй както беше бясно
полетяла напред, се урна пак несвясно
назад по стълбите: през джаснати врата,
вдън тъмний коридор, внезапно изехтя
отвътре дружен залп и дим, и огън блъвна –
и с вик из стаята низамите се стръбно
изсипаха навън. Нахалос профуча

нечаканият залп и татък изеча високо пролетял над глъхналите двори. Един и друг куршум, отплеснати в простори, просвириха далеч, а срещните стени пък други тук и там разкъртили – вълни прах от мазилката по тях избиха само. И на Хъшлака там над схъламеното рамо изпуска лют куршум и витий му мустак опърли. Сепнат се намръщени Хъшлак извърна, тъкмо там чаушинът когато, полетял на навън, се беше на вратата изправил – сви, изви и с тежкия топор го сврасна в челото... И чак на равний двор се пръсна мозъкът, отхвъркнал през чардака. Да беше мерил, пак едва ли би Хъшлака можал улучи тъй – и грохна подкосен назад юначният низам. А разярен се втурна в стаята Хъшлака, ей и Влаха, а ето и Кутан – и с брагвите косяха де кой попаднеше. Едина само Смил, и поразен, и ням, се беше тамо свил край бялата стена, когато префучаха низамите навън и в двора полетяха да бягат – и тогаз остана си той пак недвижим. Храбър бе и угледен юнак, но го за първи път гърмежа залпен слиса. Пръв път що е барут юнакът помириса.

През двора между туй ударили на бяг, летяха плахите низами – едни чак високия дувар наети да прескачат: и строполясват се назад и пак се качат, а други – ето го един едвам възйет, и тъкмо горе се изправяше с ниет да скокне – изотзад куршумът го превари

и, както беше се изправил, се стовари той възнак долу. Веч наникъде изход не виждайки, и вред сградени от народ, налитащ върху тях, оръжие хвърлиха – и дигнаха ръце... На стръвната и лиха тълпа, един от тях, настръхнал, се опре, и към налитащия върху му Грах се взре и зъби стиснати изскърца, пушка дигна, изви – дебелый Грах не хъкна и не мигна и грохна по очи, от тежкия кондак, халосан в темето – и десният му крак отзад се дигна, сви и дигнат затрепера...

А вече с брагвата налетя Чер-Чемера и сврасна през ръце низама – в кръста Смил го смушка с ножа си касапски... Както свил той беше пушка пак, за нов удар померил; се възнак сгръмоля, пречупени разперил ръце, превърна се, изблещени изви очи, и пръсти вби и впи и улови пръстта – а вече там върху му навалиха отвред и почнаха над трупа мъртъв лиха разправа: сбъхтаха нещастника, и с див рев го замачкаха с крака... Едничък жив, от настаналата подир това разправа, остана – в дивата гонитба, вик и врява, еднички между тях млад изръстен низам подгонен и в несвяс от ужаса едвам успял да се закрий и свие на Млагена заг плещестия гръб. Ей литна разярена навалица и тук върху му, но, ръце издигнали Млаген възпре едвам, лице извърна, за ръка треперещия хвана и го повеле сам, през буйната насбрана тълпа...

А там отвън бе целият мегдан
от хора почернял, и еком неразбран
бучеше. Блъскотня и вик. Мъже се сбират
там въоръжени, там нещо се препират,
размахвайки ръце, момци. Отвън жени
се врат, промъкват се – и ето там едни
оръжия, чела и гръд юнашка кичат,
оттатъка цветя понесли, други тичат,
към двора тирнати, ала оттамо пак
отпъдени, деца крещят и върволяк
разкъсали, ту тук, ту там се мушкат, тукат,
и сбрани нейде пак, кой знае де, извикат
и рукнат... Отстрани там старци, насаме
застанали, мълчат и гледат... Ей таме,
Тръндафил, иначе наричан Зеленгора,
се при Войводата, разблъскал сума хора,
промъкна и така високо подлови:

– „Войводо, век живот живея аз, уви,
живот, дегите ни какъвто проживяха –
и род отглеждах аз под ниска тиха стряха
но не зарадва ме ни род, нито живот...
И ето съмна ден... Наг клетника нарог
най-сетне слънце за свобода да изгрее.
То значи – имало защо да се живее, –
и Зеленгора днес спокойно ще умре,
видял...“ Дотука, реч недоизрекъл, спре
залупан в рукнали сълзи орача стари;
и сведе той глава, но не можа да сvari
да му десницата целуне – на бинек
изправен, почна реч Войводата. Далек
затихна и тъмнеж, и крясъци, и врява,
като че гаден знак да беше.

„Вечна слава,
Другари-братия, ще кити моя ден –
така започна той и смел, и вдъхновен,
во горделив замах с издигната десница: —
И на далечната свободна върволица
дни – днешний славен ден начало ще даде.
Тоз ден на бъдни дни каквото предаде,
отвъд, зад синура висок на времената,
ще се приказва то, като легенда свята,
из рога в род. И в таз легенда Каменсграг
ще бъде името, което стар и млад
с възторг в душата си навеки ще повтаря.
Той жертвеника е изправен пред олтаря
на родний край; и тук, от него, първи път
свободни ще да се молитви възнесат
там към защитника на робите, към бога.
През дни на тих живот, единствена подмога
бил на бащите ни, на нас ще бъде бог
в борбите крепост – той, величествен и строг
водач в победите за волност и свобода...“

Белина и Дойчин, помислили, че сгога
е тъкмо, и че е Войводата свършил
речта си, викнаха; а подир тях и Смил
нададе вик – отвъд и други подловиха.
Но скоро се смълча. – И пак, с усмивка тиха,
тъй рядко виждана на сприхите уста,
погзе Войводата:

„Живяхме под гнета
на кръволочен враг пет дълги грозни века.
Убили волен дух, убиха и човека
бедите в гъстий мрак на робските души.
За наште погледи небето се сниси –
скръбта го тъй сниси и от скръбта невяра

в живота! Изпитни ни робството докара
и воля висша бе в тез грозни изпитни –
а воля съща е – при нази, в наши дни
да бъде техний край. И с тая воля свята
днес ний на бъдаще отваряме вратата,
през дето всичко то призвано за живот
ще мине. Робството и робски ни имот
и в разум, и в души измъчени остави –
честит е, който го в свободата забрави!
Тъй както уредна стопанка сбрана смет
во къщи не търпи – събраното под гнет
на робство хвърляйте от себе си, метете!
От миналите дни едничко запазете –
светия гняв: гневът на скръбните души!
Дано го радостта у вас не заглуши!
Че тъй е писано: въстанал, ще посегне
роб към потисника, и няма да убегне
гневът тоз, който е душите хранил с гняв!
Светият гняв и в нас опази оня здрав
дух, който вихъра на днешний ден раздуха.
И в родните поля, до днеска дето глухо
и мъртво е било, той робския народ
на битви въззова към слънце и живот.
Светият гняв! Кърма на всяка земна буря –
той всичко ще развей, той всичко ще разтуря,
което нам до днес запречвало е път,
за да излезем там и ние, де вървят
и други, дето сме ний някога вървяли –
към волен свой живот, към свои идеали.
Нима ще служим на чужди все за бръв!
В живота волята последний прави пръв!
Напред! Ще подкрепи бог нашата десница!
И ще пробием ний с меч пътя из тъмница
към въздух, ведрини, свобода и живот!...

И гръмна изведнъж, подзет от цял народ,
отвсъде: „С нас е бог! Води ни ти, Войводо!
Напред! Води ни ти на смърт или свобода!...“

И дълго тоя вик не млъква. Тук едвам
пресякнал, ето пак се някъде оттам
подземе, урне се; ей татък се преметне,
а ето, че разлян до редовете сетни,
се пренесе далеч – и глъхнал уж, за миг
отново емне се засилен двойно вик –
и всичко сякаше потъне там заляно
от него.

Слънцето, отдавна вече спряно,
като че вгледано и то самичко в тях,
се бави и трепти му златний топъл смях
над глъхналия град и таз хилядоглава
тъпна, що от зори с гърмеж и вик, и врява
гъмжеше около високия конак,
там на мегданя. Ей и пладня мина. Пак,
бог знае за кой път, камбани зареваха,
на служба като че тържествена зовяха
народа и без туй на тържество събран –
и служба служеха призван и непризван,
на кървавия бог на земната тревога.
И в служба хвалеци над боговете бога,
те бяха времето забравили, макар
десети път да би сахатя, вече стар
и свикнал времето без грешка да отмеря.

Чуй! Единадесет удари! И вечеря
ще да забравят те, тъй както и обяд.
Свободата смири там всякой жъд и глаг.
Но не нахрани тя еднички сал децата,
и те, тържествено захапали коматя,
подскачаха насам-нататък. На съвет

около младия Войвода, там настрег
междания, сбраха се юнаци най-отбрани,
и дълго с общ съвет къде, какво да стане,
решаваха. Ту глъч се дигне между тях,
ту някому речта пребие буен смях,
ту се издигне строг на гордия Войвода
гласът – и млъкне там, кой знай в каква несгода
вещаещ паметен, но неразумлив мъж.
И тъкмо взетото решение изведнъж
Влад Снопа вписваше, гологлав, строг и блеген,
со пачето перо, наг масата приведен,
на бял хартиен лист. Макар от прежни дни
да бе решавано – но сума празнине
се в тях решения показваха наяве;
и право помена от Бъта гаскал Славе:
какво ще повреди, че имало повтор –
ще го тъй повече запомнят всички хора.
Захожда слънце. Ей решили тоя рег
пак у Дойчинови довечера съвет,
те станаха... От тях се най-напред подгъмна
там първата вълна, и блъска се, и стремна
нататък целий ден бучащото море
от хора – и далеч, додето да озре
би могъл погледът, – вълна вълната тласка
и шири се далеч и по-далеч. Пребляска
там оръжие, там дигнати ръце
се люшнат в въздуха; а отстрани, лице
извърнал, дигне вик там някой и подзето;
го емнат около – и забучи морето
от хора, вече път все към една страна
подзело, и вълна по друга се вълна
натам преливаха, и както из вълните
кораба белокрил изстъпва и се хити –
така сега наг тях сърменогрехий младеж
Войвода, яхнал горд зеления си ат

арабски, начело на буйната дружина,
пред знаменосеца, изстъпи там и мина
напред. Ей младеж певец издигна си гласа,
подзе дружината – и гръмна в небесата:

Напред! И все напред! Към подвизи и слава!
На робство и на гнет последний час настава!
И слънцето изгре – свободни да ни грей!
Тоз, който в бой умре, в смъртта ще оживей!

Напред! И все напред! Да няма пръв и семен!
Сплътени в строен рег към идеал заветен,
към който е лице обърнал цял народ –
и всяко сърце, жаднеещо живот!

Напред! И все напред! Реки от кръв пред нази
и трупове безчет – ний тях щем ги прегазим!
И на желаний бряг ще минеме отвъд –
наг петвековний враг ний носим божий съд!

Напред! И все напред! Десница да не слабне!
Юнашки е завет – победата ще грабне,
когото обичта на подвиг вдъхнови
со меч на смъртта живот да обнови!

Напред! И все напред! Към подвизи и слава!
В сърцата най-напред свободата изгрява!
В сърцата тя изгре – делата да огрей!
Тоз, който в бой умре, той вечно ще живеи!

– „В сърцата най-напред свободата изгрява!“
пошепна Дивисил, сред обичий вик и врява,
най-ясно тез слова от песента дозел;
и бодро стъпвайки, макар глава привл
и на живот, и на години под товара,

той за безчетен път на памет ги повтаря:
милувка майчина на първенче дете –
така погалиха сърце старешко те,
тъй дивно казани словата вдъхновени...
И сбърза той напред, през редове сгъстени.
там, де на младите начело млад юнак
вървеше, под самият развеея горд байрак:
„Юначе, никога не съм аз чул такава,
тъй дивна песен! Да, свободата изгрява
в сърцата най-напред! Ний носим божию съд!
Юначе, твоето сърце е злат съсър,
и златни са слова словата на поета...”

Но посред общият вик и песента подзема
отново там, не чу въстаника – поет
словата хубави на старческият привет,
и махна той с ръка и с буйната гружина,
подзела песента, и той самичък зна
да пей възторжено – и сам на песента
во буйния възторг изгубил смисъла...
И виде Дивисил възторга му, усмихнат
след него тръгна той, в надежда да затихнат,
да спрат – привета си и своите слова
да му изкаже пак; но вирналият глава
поет, во песента и себе си забравил
и свят, що му е мощ гърланеше. Оставил
най-сетне и поет, и песен, Дивисил
се настрана отби там до чешмата, Смил
където беше се на постава изправил,
и той юнаците отдавна сам оставил.

Като змия се вий из улицата там
сгъстеният народ; ей вижда се едвам
отпред Войводата и знамето развяно
до него, и гърми все още буйно пяна

нататък песента; – но ето, че изви
далеч край ъгъла гружината и сви
нататък из града. И песента далече
загълхна подир тях... И тръгнаха полека
назад към дома си и Смил, и Дивисил.
Но дълго и след туй, обръщаше се Смил
вървещата тълпа, и все неизвървяна,
да гледа – как се там, ту пръсната, ту сбрана
на тумби, мъкне тя: или от две страни
по улицата как натрупани жени,
деца по прозорци и порти и дувари
с цветя, кой както веч и во когото свари,
замеря, или пък тъй само пошове
развяват – и крещят детински гласове
и рязко в общият шум прорязани се вбиват.

Едни по други се полека разотиват
тез тук, ония там. И в вечерния тих
звраз счуе се далеч в града нататък лих
вик и загълхне пак – там буйната гружина
все още шествува... Ей запяхтия Белина
настигна двамата другари и се с тях
потътра сам и той:

„Ех, видех, доживях
да видя и това. И нека бог да дава
да видим самият край и неговата слава.
Сам Платон казува: началото е край!
Почни и продължи – и то се вече знай
нататък.“

Тука Смил му думата превари: –
„Свободата ни гнес тъй безнадезин свари,
че...”

„Безнадежен ли! – го сонна Дивисил. – Ти в своята охлювска черупка си се свил, в дюкянчето, и там си времето прозяпал; – ти, брайно, цял живот все глупости си цапал, и ако друго що не знаеш, то мълчи по-харно – и върви в дюкяна си влачи греба за черги... Пфю!“

Спогледа го Белина зачуден, а и Смил уста за нещо зина, но спре, усмихна се – и видел Дивисил, че го олющи, без да ще да знай, извил нататък – сам и той възви и го отмина, не рекъл нищо... Спрян, избърза там Белина и Дивисила пак настигнал, смеешком започна: „Нейсе! То, Смил малко си е тром, но ти пристори го на другия, на Царя. За онзи няма тоз какво да отговаря за глупостите!... Но това не е беда... Чуи как са викнали ония из града, и кой знай докога така ще обикалят из улиците... Да. С какво да се похвалят ще има младите. История кога ще пишат, всичкото, което досега е станало, ще го претупат с две-три гуми-плюгавци хората, делата им за глуми... Започна се от днес историята! Млад и стар – Войводата ти сам чу: Каменград далеч зад синура висок на времената...“

Тук Дивисил: – „Да, да! Най-паче през устата на словогрислоуци!“

„Отгето първи знак се даде първи ден... – не чул Белина пак

подхвана, – волний дух убиха у човека неволи патени пет дълги грозни века – пет века... Робството душите си сниси...“

„Свобода глупавий не ще да възвиши! Бърборко! – Дивисил отново пак му свица: – На истинския мъж това не е прилика, кога му падне чест да види и да чуи дела и подвизи велики – всичко туй да го току-така, нахалос, издървори, Во своята душа той нека ги затвори, и там, в беседа с тях да се вживей – тогава правдата духа му ще огрей...“

Сега, на своя ред, запре се и Белина: – „Бре, невидяло се! Какъв си опачина пък днеска! Виде се, отсупра ще си ти на крив крак стъпил. Пхе! По цели дни сумти, и току изръмжи и сджавка на човека.“ И хванал бравата на портата, полека отви и влезе си (те бяха тъкмо там, дошли до къщата на стареца). А сам нагоре Дивисил отмина в мрачината. Звезди се сипнаха с тих трепет в небесата. И в пролетната нощ, тъй кротка други път, до късно глъч и шум, подзети през денят, не мълкнаха. И чак зад късни полунощи, по път и кръстопът залутани все още, се сенки мяркаха. Но ето тихна врег, и Каменград заспа юнашка съня, след юнашки минат ден... Един не си почина, приведен все така на масата, Белина и с пачето перо в дебелия тефтер редеше ред по ред полека и в отмер, какво е станало, какво е забелязал

сам, или някой друг отсетне му е казал;
а име гоиде ли: Войвода, Дрина, Влаг,
Младен и Зеленгор, Матей и Камензграг,
според цената, сам която той му дава,
с една и с две, дори и с три го подчертава
черти отголу. Миг понякога запре,
остави настрана перото и въвре
во табакерката два пръста и засмърка
емфе, послушай как, отвътре в пруста, хърка
стопанката му. Тъй понявга настрана
перо оставил, той в насрещната стена
се вгледа — дето се ту свие, ту разстила
на лоената свещ отсенен там фитила
и като гъба се разпери в миг издут.
Емфени пръсти свий и в сукнений си скут
обърше, сетне с тях и хване симистира —
осекне сдугтия фитил и, без да спира
за дълго време, пак зарежда рег по рег
какво е днес било и би ще занепрег.

Песен пета

В ЧЕРКВА

Младен на оглед. — Някогашна неизпяна песен. — В черква.
— Майка божия слиза от иконата. — Речта на поп Матей
за България. — Осветяване знамето. — Благословия на хля-
ба. — Мъдрителя и клисарят в черква. — Цар Иван и домо-
чадие. — Тайна вечеря. — Езерото на лега. — Гробовете на
двора. — След трапеза. — Наздравица — „Един и общи вик!“
— Изпращат Войводата. — Назад към града. — Младен и
Вела. — Белина, жена му и Ралка. — Пророкувания.

Зората подрани. Настана втори ден.
Рани и Камензграг, и пак се подновен
загълхналият шум отвсякъде подхвана —
шум и гърмежи. Чуи! Ей първата камбана,
ей друга... И нощта, което умири,
събуди го денят — широко му откри
прегръдките си той и ведролик, и весел,
от тихи небеса на ранина понесъл
над майката земя благ празничен привет.
А вече плъзнали по улици, отвред
се стичаха мъже, жени и неотспали
деца, които със чак в късна нощ погали,
и скорна утрото отново пак навън.
Като да чакали да чуят първи звън,
те бързаха сега, все същи път подзели
нагоре, дето се на храма божий бели
оградните стени издигат — и над тях
сахатя островърх. И ведър утрен смях
се ту оттука счуи, ту някъде се песен
извий и тихне пак: из въздуха пронесен.

и бозна накъде отплеснат, пропищи
куршум: ей конник млад таме претропоти;
ей други – сабията в бедрото му се тресне,
и пушката на гръб прищъпната преблесне...
А ето в строен ред, юнака до юнак,
задава се далеч дружина – горд байрак
понесли – на чела со росни китки вити...
Изстъпват бодро те и горди, и честити,
че тям е паднал дял байрак да отнесат
во храма божий – там, където из градът
народ на множество невидено се стича.
Ей през мегдания там дружината пресича –
изви през тесните черковни порти в миз
и спре. Из дворите насбран народа с вик
се урна срещу тях насам – и шум, и врява.
Тоз тласка се напред, там онзи си проправя
в навалищата път, там трети се провре
едвам, но сблъскан пак, оглежда се и спре
и се отново с яд в тълпата запровира –
като че ли гора се блъска и припира,
когато вихър я заби и вършини
залюшка. И едвам, отпред и отстрану
притискани, си път юнаците пробиха
там в черква. Винаги заглъхнала и тиха,
сега, натъпкана и тя с мракъ народ
бучи – и рядко кой си там пробива ход.
Открай живот, открай Христова свята вяра
днес вижда първи път и черквицата стара
такова тържество под своя нистък свог.
За първи път сега е толкова народ
насбран – и, непобран, разтуря се по двора
и вън по улици. Нито на храм по сбора,
нито на празник друг кога да е напреж,
не се е струпвало, тъй както днеска, гмеж
народ – на празника на празниците святи.

И майка божия, отънала в позлати
и сърма, майката скърбяща, благ привет
с усмивка пращаше на тия, що завет
Христов изпълняха – за други да са жертва,
които за живот възкръсваха из мъртво
небитие – борци, които любовта
на подвиг вдъхнови за висшето в света.
И свидния привет на майката скърбяща
народа чувствуваш, молитви ней изпраща
и от свещеника възгласяни слова
повтаря шепотом, навеждайки глава
с благоговение и поклон към земята.

Не сварил овреме един на служба свята
и ускорил вървеж, се спущаше сега
Младен към Каменград, наголу по брега
на Каменишкий хълм. Обходи и презледа
той всичко – вие, сам дал снощи разпорега,
как работата вред купи... Оттука веч
е виегет дългий ред извити надалеч
окопи, а над тях и покрай тях възйети,
нататък мяркат се рои тъмен силуети
на бедрината. Тук един в замах извил
високо търнокоп – до него друг, превил
снага, лопатата в земята с крах набляга:
ей трети отстрана, като че нещо слага
и дига, ту се свий, ту се изправи пак;
там някой отдалеч, ръка размахал, знак
подава някому, и вик се глух проточи. –
Чуй! Сякаш песен е... Ей татък друг отскочи,
и като стълб се прав изправи застоян.

Но поглед другаде отвърна, и възпрян
на валоба, Младен се застоя унесен –
пред него изгледът на някогашна песен

му смътните слова зашепна в паметта – слова заглъхнали отдавна зад глъчта на дните — и сега, избили пак отново: преваряха се те, едно през друго слово, повели гълъг ред забравени мечти и мисли – оттогаз, в безсънните нощи, когато пишеше той П е с н и за х о м о т а. Недоизпнени те останаха. Живота – на песните му днес той пише другият край... В ръката не перо, а меч е. И чертай днес хладно разума не планове за песни... И все пак зарад тях сърцето често чезне и спомня си ги то: – „Когато пролетта со топлия си гъх примами из гръдта на майката земя, от плуга разорана, посевите...“ И той се вижда пак, пред ранна зора, застанал тъй в полето: в далчини, като сега, вълни се дуплят след вълни по буйнава нивя, вървят и се преливат към ясният небосклон – и сякаше отиват към бога: в росните зори да отнесат те нему богата молитва на трудът. Как всичко бе тогаз тъй хубаво и ясно! И все пак ясен ум се биеше несвясно – че нему гения с усмивка не огре – трудът за песента – и тъмна тя умре, едвам докосната до думите. Съдбата на ратника народ той в Песен на земята поиска да възпей – еднакви две съдби той виждаше во тях, еднакво, и в борби за плод на своя труд, с неволите вживени. Земята тоз народ научи и в промени – да знай да съхрани на своите земни дни единството – все тя в живот-горчивини му болките цели с великото търпение, –

показа му все тя как в мъките свещени – да ражда и кърми животоносний плод на своята душа – и неговия ход насочи в бъднини през времената тъмни. На дни на рожбата ден за живот ще съмне! Така в живота бе, така и в песента той искаше... Нима то само бе мечта? Чуи как се хлебний шум над нивите вълнува! И в тоя шум нима сърцето му не чува гласът на онова, що спотаено зрей за жътва? – жътвата, с която ще живеи тоз, който в днешното не мисли само днешно!... Трудът за песента... дали тъй безуспешно ще бъде и трудът, заради който меч в ръка му е сега? И взре се той далеч, като да види край на онова, което в сърце копней за край... Вълнува се полето, трепти, прелива се подобно изумруд в лучите слънчеви, и надалеч е чут викът на пълпъдък, като варгач поставен там някъде на слог; изви в небото бавен орел и в висини потъна. Сивий път, като ремик прострян, се мълком преко рът прегъва; конник се премярна и изчезна отпатък в нивите...

Край ридът сви и влезна Млаген в града. А все мечтите го и там пак не оставяха – дори и в божий храм той не можа да ги прокуди и забрави. Промъкнат в черкова, той тихо се изправи посред дружината и мълком поглед взре там през кадилний дим в шумещото море от хора. И лица, и погледи засмени – и в нова светлина като че ли огрени...

Нима свободата за ден ги прероди?
 Какво трепти сега в свободните гърди?...
 И сам Войводата го знамето, развито
 възправен – никога не е така открито
 той гледал! Дивисил, Белина и Дойчин –
 как те изглеждат там – и всички го един
 около знамето борците насъбрани!
 Сама та черкова! Светците увенчани –
 те – само гъстата навалица светци,
 за днешно празненство окичени с венци,
 те само смръщено са тъмен поглед впили...
 Светоотстъпници! Не за живот кърмили
 в живота идеал – те сякаш грозен съд
 над сбрания сега народ да изрекат
 се готвят. Другаде намерили оплота,
 светци на вярата, светците на живота –
 как ги изглеждат те, извили поглед строг!
 Дали, служители на друга вяра, бог,
 за тях е всичко туй греховност и невреда?
 Но над юнаците юнашки господ гледа!
 И майка божия, за благослов ръка
 издигнала... и в миг Младену се така
 превърна пред очи, и ясно му се стори,
 че се черковний свод издигна и разтвори
 през тъмния дим – тайнствен се простре
 и с небосвода сля... Той дъх неволно спре –
 и майка божия видя как се надвеси
 там от иконата – и тихо се понесе,
 и благославяйки молитственият народ,
 изви, издигна се и към небесний свод
 потъна... Изведнъж, съсетен, се извърна
 Младен и с ням въпрос се околум озърна
 и вгледа – всичко бе тъй тихо в храма стар!...
 И свършил службата, на тъмния олтар
 на прага поп Матей се спре, издигна кръста

в ръка, благослови навалицата гъста
 и почна:

„Братия! Ний мислехме, че спре
 животът зарад нас, а ето че изгре
 той. Дни на робството не бяха дни безплодни! –
 Морето на скръбта и сълзите народни
 из своите недра живота пак роди.
 Тъй в своята обич ни съдбата отпреди
 сам бог – и обнови той с нея нашата сила:
 да защитим това, което най е мило
 човеку на света – светия бащин кът,
 земята прагедна! Към слава я ведат,
 които в нея са за слава възмъжали!
 Свето е името, свети са идеали,
 то на които е символ. Не само тук
 сърцата радва то с възшебния си звук,
 туй име – името, що носят милиони
 под наши небеса и чужди небосклони.
 Имота ни е то над всеки друг имот,
 живеца съкровен на земния живот
 и днес, и в спомена на миналото време
 Това, което ний България зове!
 За нас най-свидното е сбрано в тая реч:
 луч, слово, помисъл, въздишка, плуг и меч –
 и всичко, корени в земята що е вбило,
 и с ръста си могъщ и нас е възвисило.
 Тя на света ни е едничък наши свят!
 Тя е во зърното, с което благодар
 на бедний труженик расте по ниви златни
 и в чийто хлебен шум са божи гуми внятни.
 Тя в радостний е вик на пролетния грозд.
 Во сладкият сок е тя на есенния грозд,
 прикътан в завета на лозовата шума.
 България, това е най-светата глума

на нашите врази в нечистите уста –
като Христа на кръст, глумена по света!
Това е росний дъх на злациите в полето.

България, това Балканът е, в небето
издигнат песента на песните да пей –
за туй, в душа ни що тъмнее и копней
за светлина. Това е въздухът, що дишем!

И в словото е тя, с което ние пишем
на земния живот во книгата света
делата, що ги е родила любовта,
и правда божия зарад живот кърмила.

България, това е изборът на сила,
купещ в Света светих на нашите души –
когото земна власт не може пресуши.

В струите му тече самата божя воля –
и възпои ни тя туй в робската неволя,
в свободата сега, което ще цъфти.

Трудът на нашите сърца го освети
сам бог – под знамето и в жива братска слога,
и ний да осветим днес волята на бога!....

Бог и България – единство в двойна плът!

Бог и България на клетва ни зоват,
и тая клетва ний пред кръста да дадем –
за нея да живеем, за нея да умрем!“

– „Я виж го, гъртия! Осука издалеч,
а... бога ми, това не бе тъй само реч.

Като кога Матей така да заговори?

Или така ми се на мене само стори,
или... – пошепна тук Войводата, глава

към стария Белин извърнал: – тез слова
съм чувал?“ А Белин усмихнат го спогледа

и смигна: „Туй не е неправа договора:

туй не е негово. Тук има пръст Младен.

Той...

Но зачу се вик, и спре се удивен
и сепнат старецът. Навалят се, натискат
и блъскат се навън: що им е гърло, пискат
притиснати деца отвъд, мъже, жени
развикани се там отбранят отстрани,
а грузи, качени по троновете, прави
гърланият... Искаше Белина да добави,
но сблъскан с другите, повлече се навън
и той. Бучеше там камбанний вече звън
и клепалата се подигре му преварят,
като че ли едно през друго се надварят,
подбрани бозна де. На равний двор посрег
запрели бяха веч юнаците, нарег
там де масата и знамето пред нея
побито. Заедно за служба с поп Матей
цял сонм свещеници набраха се и там –
и дълго поп Матей изтритий требник, сам
и с други заедно, прелистя, преобръща,
и към Белина се дори веднъж обръща,
додето требника захвърли най-подир
и велегласно сам той изгърлани: „Мир
вам!“ И тържествено, и гръмко подловиха
свещениците в миг възгласа и на тиха
молитва свърнали, тъй както си е рег,
занаизреждаха: изтежко най-напред
подхвана поп Матей и, сякаше подмама
подхвърли с думи, в миг подигре му се двама
по двама с думите чевръсто заловят
ту тез свещеници, ту срещу извият
ония, мудно ги възсучат и завърнат –
и пак... А ето че наолаки обвърнат:
те почнат – и от тях подхване поп Матей,
и възглас надалеч се чуй: „Царю царей“,
„Владико господи“ и „паки“ и „щедроту“. –
Един изтънко вий, а други избоботи,

като изпод земя, и нещо зарегу
 през нос, и час по час отмеря на гърди
 кръст... Извие се дим; кадилница претрака...
 И „вонмем!“ – поп Матей започна да протака
 „От Иоанна...“ – и иги дочаквай край!
 Къде би отишло, самичък господ знай,
 ако Войводата не залови за скута
 Матей най-подир и нещо му нечуто
 пошерна... А, извит, самичък гаде знак
 в миг из юнаците изстъпи млад юнак,
 прихвана знамето и го на вис издигна
 и го Войводата застана – залп изригна,
 друг, трети... гръмнаха камбани пак, и вик
 разцепи небеса. Приведе ясен лик
 Войводата и пръв целуна мълком кръста,
 а после знамето... Навалицата гъста
 се урна изведнъж отвсякъде, напре
 и завълнува се, като в вълни море
 към бряг, към знамето: един се друг преварят,
 и в блъскотията един за друг немарят,
 а бързат кой да се примъкне по-напред –
 и с клетва да гаде пред знамето обет,
 обет и на живот и смърт с вразите в битва.
 Неволио поп Матей и треби, и молитва
 прекъснал, зина пак да каже нещо реч;
 но видел врявата, и че едва ли веч
 ще иска някой там да слуша, се извърна
 с яг: „Дявол! Всичко се наопаки превърна!
 Започна както бях стъкмил, а на, не би –
 Хърцоу!“...

Тук през реч Белина го преби: –
 „Не се коси! Върви то вече, както може...
 Народ е то, не е молитва: Свети боже –
 и прочая докрай. Народ е, неразбран!“

Той малко ще да знай, че поп Матей план
 си имал, знамето как да свети, за слава –
 на който му отзад и план, и речи дава...”

Но тук Белина тъй изгледа поп Матей
 и дигна кръст: „Дъртак! На другото ти пей
 таквиз... че като те в главата сврасна с кръста!“
 И връцна се и през навалицата гъста
 изви за в черкова, а подир него там
 свещениците. Тук опомни се и сам
 Белина и, с шега да може да заглагоу
 словата си, литна подире му... Нагаде
 рез и заблъска се навалицата в миг,
 и сблъска го и пак повлече татък с вик
 навън, където сви байрака там развений.

А две старици там, го портата възпрени,
 из свилени сита пшеничени зърна
 разхвърлят. Обичай от вехти времена
 е то. И поп Матей бе за това поръки
 особни дал. Зърна пшеничени, от стръки
 най-отборни, бере най-отборен жътвар
 и ги по Коледа пред божия олтар
 донася – там над тях молитва се отчита
 особна... и сеяч на пролет, за честита
 сеутба, нивата най-първом ще засей
 с тях. Млагоженците кумът под полилей
 посипва с тях зърна, след свършване обряда
 венчален; радостна свекърва двойка млада
 посреща дома с тях, отвън при къщний праг:
 тях и през люлката на рожба първенак
 прехвърлят: тъй се е от памтивек познало –
 с благословията на хляба отначало,
 което почва, то с добър завършва край –
 и чест, и богат в живота ще познай

тоз, който с хляба е съдбата си захранил —
и с вярa в хляба е живота си забранил.

На подвиг младите борци благослови
и тука хляба. С тях през улици изви
нататък из града и пръсна се народа.
А с знамето напред и младия Войвода
начело, свърнаха, съзвани на съвет,
отбраните мъже и целий комитет
за у Дойчинови, където ги причака
приветният стопан, трапеза на чердака
приготвил зарад тях.

Заглъхна, запусия
черковний двор широк, и волно затрептя
отново слънцето на плочите мермерни:
и цяла черквата, со стрехите си черни
и мъхав покрив, в миг на пладнешкия смях
в лучите се смълча. През двора тамо Влах,
кой знае закъде опътен, бавно мина
замислен, свел глава, огледа се, отмина
към горните врата и някъде се скри
нататък: погнати, претрополяха три
деца... Презънато, едното се изправи
и тръгна по ръце, преви се и направи
тъкла... Из черквата излезе поп Матей
сърдит и бърз, и сприх, а подир него ей
и двата попа се потътриха: разправя
все още нещо той, ту пуца, ту залавя
брада — и слушат го и клатят без отговор
глава и двамата. А ето, тъкмо сред
широкият двор, Младен нечакано застана
пред тях, за лакета Матея излек хвана
и го поведе вън:

— „Доволно, остави.

Ти видиш ги и сам: замаяни глави!
Да вършат, щото щат, на нищо туй не пречи.
Понявга крясъкът и глупавите речи
са по-намясто ...Тук не трябва сметка, ум,
тук може и без тях... Далеч от тоя шум
ний друго имаме и друго нас ни чака.“
И, разговаряйки, извиха те в сокака
нататък.

Тишина. Остана само тя —
ослушана в шума на тъмните листа
на гъстия бръшлян, покрай стените бели
на черквата извит, тих разговор подзели
сами со себе си. И старият клисар,
от давни времена тям знайник и другар,
в шума им вслуша се, до прага сам приклеknал,
нехаен за вика подзет и буйно екнал
надолу из града. Но ето че се пак
той дигна, вслуша се, и в глухий полумрак
отвътре в черквата там някой му се стори,
че ходи. Както бе присегнал да затвори
вратата, връцна се учудений клисар
и влезе. Тренка там пред светия олтар
неугасеното кандилце, лучезарен
свят свило в себе си, а пред прага олтарен
Мъдрителя видя там като стълп възпрян,
нагоре някъде глава издигнал, възрян
към свода. И не се дори нито обърна
Мъдрителя, а все зазяпан, той завърна
изниско, сякаше да си говори сам
на себе:

„В Каменград нехаят, а че тям
и толкоз чини, да, таз черковица стара.“
И както беше той застанал, на клисаря

отпатък гверите, отляво му с ръка
посочи: „В нагписа е казано така:
Во тисаца тристо и шестдесето лето,
по рату с гръками, егда от нух отнето
бист Средногорие, созидах сии храм
аз Александър цар – и прочая... Отсам
е образа му, тоз с навъсените вежди –
отвъд царицата, виж – в сърмени одежди.
Ти вгледай се добре: носът широк и прав
и вежди опнати! То опърничав нрав
показва. Погледни и образа ѝ кръгъл...
А ето, по-отсам, до него в онзи ъгъл
се мъдри Йоан (Шишман, демек) царя
син, а до нея пък Тамара дъщеря –
и Кира дъщеря, и дъщеря Дебора.
Да, в българската кръв отрова Теодора
приви – и пропаде прочутият царски род,
а с него заедно и царство, и народ...
Ти знаеш песента на цар Мурад и Мара?
На, таз е тя, ей там онази е, Тамара...
Еврейката роди на турчина жена.“

– „И бил си и пребил в ония времена,
та знайш!“ – усмихнато обади се клисаря.

„В историята тъй се пише. Отговаря
тя, не аз. Този е последният цар живял
во благоденствие и мир – и заветал
на синовете си държава всемогъща –
но подир него тя се дармаган обръща...
Пиши го свършено и там го остави!...
Но тая чернова, когато подлови
бил кой бил нашата история да пише,
ще трябва тука той да доде да подиша,
да види за какво по тия се стени

разправя. Черква е от тъмни старини –
и българска е тя. Не чужди, не изроди –
светиите са тук: виж – Кирил и Методий,
и Климент, и Горазд и прочая. На ум
това го запиши, – а ето тук Наум,
тук Рилският Йоан, там патриарх Евтимий,
а ето пък оттук царете почват – ими
числа нест... Ти това на ум си запиши:
таз малка черквица донявга ще реши
великия въпрос: които са живели,
отколя, те не са на вятъра рагели,
създали са живот, създали са народ –
и техните дела не са били без плод.
Не са вървели те тъй само слепешката
и заловени все за пеш на гърчолята.
Тук няма ни елин светия грък, за цял!
Светия ли било, апостол или цар,
били какви били – все българи са тия,
Свой грешник нѐ е свят от чуждия светия!
И майка божия, Христос и Саваот
самичък, ето, виж... Живял е тук –
и си е сътворил храм истински народен.
Такъва само храм и богу е угоден –
такъва само храм: с светиин за народ,
не отрицатели на свят що са живели,
тропари не за смърт, а на живота пели.“

– „Такива санкум, де, каквито пееш ти.“

„Не гледай мене! Туй, що Стою хорати,
той знае на кого и за какво го казва.
Той не за глупости от кулата си слязва...
Разбираш?“

– „А бе, то, разбирането тук
е лесно... Ако съм на книгата неук,

все поразбирвам пак. Но тая псалтикия
ти дето пееш, май таквиз... На, ето тия
ти дето за царе разправяш, май таквоз..."

„Какви: таквиз–таквоз? Не грънка ти насвос
тоз, който е пред теб. И ще ти кажа ази:
такава черкова не само тук, по назу,
а нийде няма. Да, прочут е и богат
от всички градове тъдешни Каменград,
но други хиляди таквиз да ти намеря.
На тая черкова с пари се не измеря
богатството. Така да знаеш ти от мен.
Добре че никои я не знай до днешен ден –
тъй ще утрае тя. Че биха я с земята
сравнили, ако би угадили турчата
какво е писано по нейните стени,
какво съкровище е тя на старини..."

Тук спре Мъдрителя и дума не дорече,
изгледа дъртия клусар и го повлече
за рамото таме на черквата настрег:

„Тук гледай! – и му с пръст посочи: – Тук отпреди
владишкият трон, току на върха му изтесан –
тралеза видиш ли? На нея ряпа, чесън,
пиперки... Вгледай се в ония, що сегат
там: сегнали са те, но не за да ядат –
шушукат нещо си... То Тайна е вечеря!

И гледай как Христос ги изпод вежди смеря,
с протегната ръка, към тях издигнал пръст.

И моя е Христос, и него тежък кръст
очаква: но не кръст за вярата в загробен
живот, а вярата, че на народ поробен
да се помогне все и тука би могло...

Тежко на тоя, що от земното тегло
спасение отвъд во небесата дири!

Носът си тоз Христос не в небесата вири,

Това е Тайната вечеря на борци –
това е заговор... това са то светци,
които с идеал сами си готвят въже...
Един се в небеса, друг во земята лъже.
Блазе им!"

Дълго още Мъдрителя така
разправя, ту отсам показвайки с ръка,
ту тамо, и така я сплете и подкара,
и в думите му тъй се вяра и невяра
боричкаха, а че и присмех... сиромаш
класарят се съвсем замая и го плах
току поглеждаше, едвам разбрал тук-тамо
по някой думица, и зяпаше го само.
От тридесет годин той тука бе клусар,
от тридесет годин пред божия олтар
свещи и кандила реди, гаси и пали –
и хора всякакви са в черкова идвали
и са я гледали, и все по нещо реч
е чувал той от тях, но тоя тука веч
удари я съвсем през суровото гръсте.
И старият клусар се неведнъж прекръсти,
и без да гледа де Мъдрителя с ръка
му сочеше и що разправяше, така
безсмислено вървя подире му и само
се сепна чак кога усети, че за рамо
го яко залови Мъдрителя и пак,
до устни пръст допрял за нещо негли в знак,
посочи горе там, на изхода отляво,
над вратнята: „Вижд тук. Икона ей такава..
съм виждал в нашенско, во Охрид, е, дете
когато още бях. Две бяха тамо те –
една во черквата на свети Климент, друга,
все същата, съвсем, во черквата на Струга.

Това е езеро. Скали от лед брегът

окръжат – Езеро го викат на легът:
за него писано е в книгата, ти дето
четеш За камъка що падна от небето
Там казва се, че то било на онзи свят
най на дълбокото, – не в огнения ад,
а в легения, там да стенат и въздишат
онез, които тук говорят или пишат,
не вярвайки сами на своите слова.
Натъпкани са там глава те до глава.
Над тях дебел е лег, а през лега пробили
езици и ръце, виж те как са ги свили
в boleж: окапва се по тях смразена кръв...
Че сатаната, виж, език извил на стръв
как тъпче върху тях с копита подковани
с игли... Окапват се из иглените рани
гной, кърви... Не се чуї ни стон, ни плач, ни вук,
че е дебел над тях на цял аршин ледник.
Натъпкани са там попове, вестникари –
и разни книжници и югосушни твари,
рогени за бела... например, като тез,
да би ги търтил бяс, домъкнати тъдез
на сиромасите да бъркотят акъла –
за тях без тескере отворен е пъкъл!
Това е българска картина, и е тя
същинска българска – не халосна мечта
и не измислица! Тоз, който я е писал,
той во душата си е имал ясна мисъл:
прозрял в това, що е същинският живец
на българаните – и би ще до конец:
невяра – другите в което уверява!
Да, и при второто пришествие, и тогава
не ще се размрази заради тях легът,
не ще премине там на господа гъхът –
самоневърците забрави той отдавна!...
Тъй заговорени, излязоха те бавно

из черквата навън. На тежките врата
черковни старият клисарин извъртя
ключа и бързо се за към дома упъти,
като Мъдрителя изгледа: „Що ли мъти
таз спитена глава? И сам той ако знай
какво гърдори! Ха! И все пак, комахай
че...“ И така си той остана там на че-то;
заби на портите черковни зад кюшето,
извърнат и оттам Мъдрителя все пак
да види как се той, през гъстий буренак,
отвъд зад черквата, отби из гробовете
и знайни надписи по плочите зачете...

– Хаджи Евтимия – в софийския занган
отровен; Рад Белиш – ограбен и заклан
до Стрелча в осем сто и петдесет и петом:
да му изсъхнеха на турчина ръцето!
Братоя Черновежд, дошел от Анагол
и от черкезите во Дейовския гол
посечен и обран; Рагойкин Влаз, джелена –
Давурма Онбаши в конака го претрепа
с бой; Тихо Кривия и Бойчо Бичемер –
обесени... „И тук – прошенна той, – тефтер
си е отворила съдбата... Робски жертви...
От божията смърт на двама-трима мъртви –
пет на робията...“ Ей нов, новосграден
гроб, плоча мряморна и надпис: Тук Младен
Загореца лежи, на двадесет години.
Било му писано в чужбина да загине,
на Гарибалдия во битката при Рим.
Бащата костите на син незабравим
пренесе в роден град, но го скръбта събори
и него – гроб един за двама се отвори
в хиляда осем сто седемдесет и три,
първ мая. Господи, и мене прибери,

защо ти съм сама на тая земя грешна?

Сопруга плачуца и майка безутешна.

„Бог да прости юнак юнашки паднал в бой! –
изниско промълви Мъдрителя: – На, мой,
поне едничък той е знал защо умира...”

Оставил мъртвите той най-подир на мира,
към горните врата пресече равний двор,
край ниския дувар обърна само взор
там, дето гробове безименни три реда
чернееха, и тях Мъдрителя изгледа –
незнайни жертви на от всички знаен враг.
И възкриви и се през ниският татък праг
изгуби.

Вече се и късно плагне мина.

Ей и трапезата се свършва у Дойчина,

а с нея препирни и буен разговор,

подзети още там на равний долу двор,

където на съвет, на сянка под лозата,

бе воля дадено отново на словата –

с дни все те същите. Стопанката сама,

пред гости, други път невиждани дома,

станеше – и цял сонм чевръсти ратайкини,

и свои и за днес събрани по роднини,

се надпреварваха от кой кой по-напред

да ѝ по волята направи, само с глед

дори което тя им смернеше. С покана

при всеки гостенин тя спираше, стопана

там укорявайки шеговно, че не знай

той с гости как да се обхожда и нехай

ядат ли или не, какво им се харесва –

къде е приказка, той само там се вмесва:

за друго нищичко не го бие дири...

А сякаше от туй, че тя го тъй кори,

доволен, се Дойчин изпод мустак подсмива

и одобрително с глава към нея кива...

Разтребят. С нов месал аджемския килим
прислаха. Тук и там се дигна тънък дим
от вече паднати цигари, че мнозина
помислиха, с това се свърши и ще мине
сега кафе. А ей отново съдове
принасят, и редят, и, вече редове
разместили, се пак отново настаниха
там гостите. Отвъд по стълбите извиха
нагоре спретнати слугини пъстър ред,
понесли на ръце таби – и най-напред
върви стъкмената девойка на стопана,
с атласен бял фишан, с пет реда мереджана
огърлица, за днес, за имений ѝ ден
гарена: купи я в стамболски безистен
нарочно за това баща ѝ есенеска
и скрита я държа, да я зарадва днеска
той с нея. Излеком пристъпна кръшна тя,
ресници спуснала свенливо и уста
прибрала – шести ред най-скъпи мереджани.
Изви, обиколи тя гостите отбрани
и пред Войводата на сребърен съсъд
положи бялата погача. А отвъд
и ратайкинците напети и чевръсти
наслагаха таби. По стар обичай, с пръсти
погача се яде. И всякой резен взел –
в ръка, оглежда го – на резена дебел
как се отделят там набръчканите пити
една от друга, как яйцата са разбити
помежду питите, и на дамги белей
извътре сирене и пред окото грей –
московски кехлибар с белизневи дебел
петна. И гостите погачата заели,
надварят се един през другото с хвалби –
отсреща я току, прехласнат, подоба
един на нещо си „такова...” а да каже

какво и сам не знай – „такова, що се маже, такова...“ и погъел погачата в ръка, с език си устните приблизна, и така я схрусна – на какво подобна недорекъл... Отхапал крайчеца и с кутлето зачекъл, друг превъзнася я: шекер, що се топял в уста самичък – тъй едвам току допрял до върх езика; там кората ѝ разваля и трети: някак си особено хрущяла, и гъделичкала небцето с захарта върху ѝ сипната, а в малките уста, току пред гърлото, събирала уж млъзга – погачата сама да се нататък хлъзга. А на стопанката е цялото лице усмивка: на колан сърмоошит ръце подпряла, весело тя гледа, поласкана от техните хвалби – от младост още ранна прочута майсторка погачи, баклави и разни млинове да прави, и в тази да ги реди така по начин най-изкусни, че и най-ситият, подмамен, ще си кусне, а кусне ли веднъж, или дори допре до устни – чакай го подир това да спре! Но като майсторка, това, що ѝ се пада за майсторлък – хвалби тя чака за награда, и грях му на душа тоз, който сал яде и на изкуството хвала не въздаде!...

Докато грижната стопанка там станеше и гости канеше, Дойчин се вече беше заплеснал в разговор и сребърний съсъд отпред Войводата, комуто трети път поднасяха кафе, обръща и изправя и му предългата история разправя: как дядо му, в Масър кога отколя бил

по търговия, там живота бил спасил на някой си прочут и богаташ кадия, та той му подарил това, с една кутия от злато за тютюн. – „Наоколо това, що е написано с арабските слова, това е де, кога и как е всичко било – тук на кадията е образът... Случило се е това...“ Но тук прекъсна го с ръка подигнал чашата, прав станал, и така, и трепетен, и блед, подзел Стоимен Брадски, учител и поет, оратор каменградски:

„Пия наздравица за всички, младостта които окрили на подвиг и света любов към родний край им възвиси душите – които вписаха во книгата на дните, с деня на слабата, и своите имена – да ги запази тя на вечни времена! Наздраве, ратници за слава и свобода – за първия от тях – за нашия Войвода!“

И гръмнаха отврег: „Наздраве! Да живеят!“

„Пия наздравица за всякой, що милей, за висшето добро тук долу на земята – зарад взаимността на мислите с делата! В свободата е тя свобода и залог, че е прострял над нас десницата си бог над нас и правдата, в свободата родена! Войводо, ратници, наздраве за Младена!“

И гръмнаха отврег: „Наздраве! Да живеят!“

„Пия наздравица... О, нека вечно греят в свободни дни това, и в робство що е гряло

в душите бащини – на щастие начало:
духът на волност, дух на пориви свету!
Пия за нашите и майки, и бащи!
Юнаци раждали на робството в тъмната –
те няма да родят раби и в свободата!“

И гръмнаха отвред: „Наздраве! Да живеј!“

А щом да тресне вик и буйно закънтей,
пронесен надалеч там горе от чердака,
събрания народ, кой знай какво да чака
на двора, емне го – и дълго след това
не млъква: „Да живеј!“ – и с трясък и мълва
през двори из града повтаря се и носи.
И пак подхвана реч поетът къркочоси,
и мигом тишина и близо, и далеч
настана: угоди с наздравната си реч
на всички, и дори на самия Войвода,
и нему тя дойде по сърце и угода,
макар... и кивна му усмихнат той с глава.
„Другари! Прости са великите слова,
с които истини в света живота ражда;
сърцето свят завет в таквиз слова обажда,
възторг и свят завет най-свиден на света.
Стъкмена е в таквиз слова и песента,
която ще запей, когато заминава
гружината на бой за подвизи и слава:

„Към нази цял народ обърнал е очи!
През гръм на пушките отвсякъде ечи един
и общи вик: на смърт или свобода!
Юнаци отборни в бой води млаг Войвода.

Словата с подвизи ний днес ще осветим.
На бой! Последен бой! И ний ще победим!

Един е общи вик: на смърт или свобода!
Юнаци отборни в бой води млаг Войвода.

Живота е живот за онзи, който знай
свободен да умре за родния си край,
слял своя с общи вик: на смърт или свобода!
Юнаци отборни в бой води млаг Войвода.

От днеска се за нас започва пак живот.
От хора и раби днес ставаме народ,
с един и общи вик: на смърт или свобода!
Юнаци отборни в бой води млаг Войвода.

Горд пред юнаците развява се байрак!
И горди с него са юнакът до юнак –
чуј общия им вик: на смърт или свобода
Юнаци отборни в бой води млаг Войвода.

Върви до брата брат и до бащата син.
Заместят хиляди в бой падналии един –
чуј гордия им вик: на смърт или свобода!
Юнаци отборни в бой води млаг Войвода.

Разцепи въздуха отново: „Да живеј!“ –
и не замлъкна той за дълго там. А ей
отвън се други ек и друга врява дигна,
и в двора втурна се навалица: пристигна
гружина конници пред пътните врата –
пригответа за път, според заповедта
войводска, заповед, зарад която взета
бе воля, както той го искаше в съвета...
Разтуря се за миг трапезата. И сам
пръв стана най-напред Войводата, едвам
готраля ядене, съвет и разговори
да свършат – сабите по стълби и през двори

претракаха. Навън се урна шумно пак
тълпата – младите юнаци под байрак
там, дето дълъг ред се стройно наредиха,
и дето път едвам насила си пробиха
през двори гостите с Войводата напред.
На кон се метна той и гордо стройний ред
поведе, начело излязъл пред байрака –
до коня пърха кон и до юнак юнака
изстъпя, както се во стари песни пей,
и гордо се пред тях байрак юнашки вей,
ту се нататък скрий, ту мерне се и метне
наново; и тълпи и пъстри, и безчетни
се стичат: урнати от всичките страни,
като реки в море – вълни върху вълни,
бог знае откъде поззети. Ей стълпени
сгъстиха редове юнаците, възпрени
неболно – че напред запречиха им ход.

Там беше, край града, излязъл цял народ,
и без глашатаи известен за похода
на млади воини с юначния Войвода
начело – както бе завчерашний съвет
решил: да идат те и обредят навред,
където вече е свобода прогласено,
и там, където е все още нерешено,
на нерешителни духа да ободрят,
къде, какво и как сами да настанят...
Там и свещеници в служебни патрахили,
начело с поп Матей, се бяха наредили
и градски първенци с загрижени лица,
и от училища насбраните деца,
от две страни надлъж край пътя настанени
на ред, с цветя в ръце, и с празнични премени
мъже, жени, моми – и казал би човек,
че всичко живо тук, от близо и далек,

се беше струпало, и кой знай дали дома.
е някой устоял... освен тъй някой хрома,
старица бабичка, която и дори
да се превърне свят, да пламне да гори
и дом, не би могла от място да се мръдне.
Сам цигуларинът, слепецът дядо Гръдне
Василчин, сам и той, опрян на своя щап
и от внучето си поведен – макар сляп,
и той излязъл бе юнаците да види.
По прозорци, врати, дувари, керемиди
и плочни стрехи там наоколо, навред,
са хора струпани – и хвърлил да би глед,
той няма накъде на празнина да падне.
И тоя живи мрак от хора, тука жадни
да види нагошли юнаците, при пръв
вик: „Идат!“ – урна се – и мигом се такъв
нагаде крясък, шум и блъсък див настана,
и неразбранщина такава се подхвана,
че би ѝ завидял дори самият аг.
За дълго врачките ще има в Каменград
извяхнати нозе да вържат и обтягат,
подпукнали меса со билки да налагат,
по къщи и кръчми с подкачки и псувни
ще има за какво да се разправя с дни

Сами юнаците, притиснати, запряха.
И пред Войводата сега изстъпа Влаха:
„Войводо! Отборни юнаци! Добър час!
Надеждата сте ви в цял народ. На вас
лежи великата задача за изхода
на делото. И днес, когато ви народа
изпраца – своята душа изпраца той!
Бог нека ви крепи десницата и в бой –
отдето пак да ви с венците на победа
посрещнем. Цял народ на вази днеска гледа!

Сбран на изпращане, един издига глас –
Войводи! Отборни юнаци! Добър час!“

И емна се отвред и проехтя въздуха
от хиляди гърла там: „Добър час!“... А глухо
сред тоя бурен вик се чу: – „Сторете път!
Сторете път!“ Но тъй остана си викът
нечут, и никой се от място не помръгна.
Сега обади се и Дрина, там отвърна
страна: „Носете ви и много здраве там,
където идете“ – но сварил туй едвам
да викне, ето че Хъшлака изгърлани:
„Юнаци! Да живеят народното въстание!“
И пак: – „България свободно да живеят!“
„Смърт на тиранина!“ – подхвана поп Матей...
И „Смърт!“ и „Да живеят!“ размесом проехтяха
като че сборени – за миг се ту смълчаха
нататък някъде, ту емваха се пак
и бурно екваха. И сам подава знак
Войводата с ръка, но нито вик престана,
нито отвори път наоколо насбрана
тълпата. Тоя се изпънал там далеч
и вика, що му глас държи, а друг за реч
размахал е ръце, зове и настоява,
и посред общата безредица и врява
едни се блъскат там издигнали в ръце
цветя – тук с рукнало в червенина лице
мома, там угледна невяста се провира,
а там старица – виж, че нищо ги не спира,
годето всякоя до своя си в сокол
не сегне – и макар че вече е забол
на чело китка – пак и друга му забожда:
и младия сокол от коня се привожда
и жадно впиват се устата во уста...
А други отдалеч, несмогнали цветя

да погадат сами, ги хвърлят, и градушка
от китки забавля. Лови ги тоз и пушка
с тях кити, онзи ги на пазвата бодне,
а трети излека от кон се приведе
и кити челото на вран кон, там с конута
земята бхтещ. Пак да викне се опита
Войводата, но пак загаби му викът
наокол врявата – и крясна тоя път
самичък поп Матей, след него Беламоше
и Влаха, и Дойчин, и с лакъти нагоре
път запроправяха, и сбута коня сам
Войводата – и път отвори се едвам
и тръгна, с виковете изпращана, и мина
по равний полски път юначната дружина.

Край пътя поп Матей, изпратен на бинек,
юнаци ръсеше и „Славою во век
благословен бди во битвами прославен“
гърланеше – тропар от него си съставен
нарочно засега, и с дружен глас подзет
там и от другите свещеници. Напред
тук пред юнаците излязъл, знак подаде
левент юнак, и в миг изви се и раздаде: –
„Към нази цял народ обърнал е очи.
И гръмна дружен клик, далеко да ечи
пронесен: „С нас е бог! На смърт или свобода!“
И вик, и крясъци заглъхнаха в народа,
като че сила ги вълшебна там скова
и, притаили дъх, те дивните слова,
нечувани слова, на песента ловяха
безмълвни. И съвзет, изви се сръчно Влаха
да викне пръв, но го спрехари поп Матей,
издигнал вече кръст, и кряска: „Да живеят!“
от хиляди гърла изтласкан се раздаде
вик, сякаш земетръс просторите разклати,

и през полето той нататък проехтя подир дружината... А ето вече тя зад руда там далеч завива, отминува, и песента им се едвам-едвам гочува, отдели думи сал: „Свобода!“ и „На бой!“ „Войвода!“... Ето веч децата пъстър рой, затирени след тях, се връщат там по ръта надолу. Сетният юнак зави из пътя... А дълго още все стоя извън градът навалищата там по път и кръстопът, по прозорци, врати, и стрехи, сякаш чака все още нещо тях, и в говор се разтака насам-натам. Но ей най-сетне се назаг те заразиждаха полека в Каменград.

Захожда слънце. Мрак се спуща над полята. Дойчин и Дивисил, а с тях и двамата брата, поп Смил и поп Витан от Горнята махла, загледи таме към тънката мъгла, що се примъкваше полето да обгърне, се запрепираха дали ще се обърне времето, и дали ще провърви на гъжд – на Пенча Радова, велемудрейший мъж, во вечний календар какво за туй се казва, и въобще какво оназ мъгла показва, без време гето се по нивите влече надвечер. Дивисил какво ще да рече, за туй те чакаха, а той и без да чува около него там каквото се хортува, вървеше, гледайки начесто, отделен там, гето настрана изстъпваше Младен и Вела, а след тях се мъкнеше Белина с каносаната си гражайша половина.

От два дни, в залуси и работа в града

и вѣн, не бе Младен на своята сева продумвал, освен тъй случайно, мимоходно – и на изпращане сега събрани, сгодно ѝ дойде тъй да му натекне тя с укор шеговен за това, и в модрия му взор да се загледа, пак като в самотни срещи. – „И днес, и вчера – да? И утре? Дни горещи: в тях всичко прегоре... За мене ли Младен ще мисли!... Но това за после. А на мен неясно пак и днес, и досега, остава и все от час на час ме повече смущава... Не беше ли против? Как, за какво тогаз сам ти...“

„И мене то... Това, що сторих аз – ти мислиш само теб? И мене то смущава... Душата ми отива на разума не дава – мълчи тя! Моята познавам аз в това съдба. Намерил бих да кажа со слова една и две, дори и хиляди причини – и казвах. И лъжа не казвах. Мен се чини, че право казани са думи: – на лъжи и истини ключът в душата ни гържи закритата зад тях дълбока сяпа воля... На раздвоение – и днес като отколя – съм аз играчка...“

– „Ту?“

„Да, аз. И мене то...“

На сяпа воля аз в ръцете съм тесто – и както ти си ще, за своя цел, ме мачка... На тъмна воля съм в ръцете аз играчка!... Над истините тя и над лъжите в мен е истината...“

– „Туй говори го Младен?
Неколебимият и твърдий като камък
Младен?“

„Из камъка, ударен, блясва пламък
и истината му е той – не твърдостта:
той колкото по-твърд – по истина е тя!
Кой тласна камъка – когато аз го тласнах?
Един ден – него ден аз много дни пораснах
за истината в мен, и видех, и познах...“
Но тук ги поп Матей настигна, и го тях
вървещ, обърна се засмян и шеговито:

– „Позна? Какво позна? От мене нещо скрито?“

– „От тебе може би че не, но... но от мен!
извърнат тутакси обади се Младен: –

Тя пита: Туй, което аз съм предизвикал,
не е ли... инак че съм действувал и викал.“

– „Намерила какво да пита пък и тя...
Изпълни онова, което сам не щя
ти, на Оборище каквото бе решено:
където се даде повод – и прогласено
да бъде... Вее едно кога и как, и де...
На ореха ти, знаш, тоз ядката яде,
комуто на ръка се падне да го счупи.
Въпроси лишни. Тях ги подвигът похлупи.“

„Похлупи ли ги той и в моята душа?
Въпроса искам аз за мен да си реша.
А той е: по-напред бе друга мойта воля...“

– „А още по-напред пак друга – а отколя

пак друга... А, нали? – преби го поп Матей:
Или“...

„Човеку е тъй лесно да се смей!...
Понявга... Може би на тебе ще се стори
неразумно това, което ти говори
млад разум. Искаш ти така да извъртиш –
че в неразумното е нашият разум висш!
И неразумното, то само подвиг върши
в живота! Тъй ли, не – но то се вече свърши...
Не исках, верно е. Но моята съдба
поиска... Лудост е да тръгна по ръба
сам на живота. В мен той себе си изпита.
Поиска... и не ме дори нито попита –
и с разума му аз на подвиг съм готов:
и мойта воля е тук моята любов
към туй, в което ме животът призовава.
Поиска... Нека той нататък да решава!
Аз на живота съм служител – и в слова,
и в дело...“

– „Остави най-сетне ти това,
тез философии, – такива не разбирам.
Ти като българин постъпа, и намирам,
че ти не можеше постъпи по-добре, –
не е ли разумът там, гето избере
път здраво чувство?“

Тъй завършил, поп Матей
към дъщеря си се приведе, нещо нея
да пита пък сега. Но видел, че Младен
да се сбогува е с ниет: – „О, ти си в плен!
Де беше завчера и вчера? Де се бавиш
ти днеска? У дома ти прага ще забравиш...
Таз вечер ти ответ ще даваш у дома...“

Ти да не мислиш пък – годил съм аз мома
да се рече така, че само е годена!“
И под мустак засмян, изгледа той Младена,
а после Вела, там оборила очи, усмихната сама...

Започна да мрачи.
Високо в небеса притрепнаха ранили
звезди. А там далеч, цял хоризонт покрили,
червени облаци все греят на заход.
И пролетната нощ като че бави ход
и нещо чака. Ей народът се разижда
на групи, тук-там по улици се вижда
как спрени нещо си разправят; буйна реч
се чуе – песни се разнасят, и далеч
детински крясъци избухват и перперкат
за дълго в въздуха. Понякога се меркат
юнаци татъка чевръсти и през път
преминат... Тишина вечерна. И звучат
най-малък шум и ек тъй ясно в тишината,
и тъй е въздухът извегрен, в небесата
и долу в сенките на Каменград – човек
би казал, че в стъкло се удря всякой ек
и шум, и затова тъй ясно те звучача.

След поп Матей там, приведени, вървяха
Белина с своята къщовница, Кира,
тъй както всички я по Средната гора
зовяха, всички тез, които са за нещо
при нея идвали, и как тя нипа нещо
познали. Идваха при нея за съвет –
било от болести, било за нещо гнет,
що на душата им ни ден, ни нощ, не дава
мир... Не един дори на нея поверява
най-скрити тайни, туй, от свои що се тай –
Белиница и знай и всякога колай

ще наиде на дошлий какво и как да каже,
и рани на душа и по снага намаже,
со сладки приказки и подсладен мехлем; –
цереше всякакви неволи и верем,
и всички бяха тъй от нея предоволни.
и здрави, както и оздравелите болни.
Това го имаше от своята баба тя,
а и Белина сам отсетне по света
де що се знаеше, че има нещо книги
за тия работи, гомтъкна – че с талиги,
с товари, с кошници отвсъде гар по гар
принасяха – и лек бе неговий товар
в живота, с помощта на женската печала...

Пред портите сега Кира се беше спряла,
и на мъжа си там и Ралка, татък с пръст
показваше, лице току все околвръст
обръщайки, Младен, където бе и Вела:
– „Вий само гледайте какъв е ръст извела,
как стъпа и глава нагоре как държи –
и той. Един на друг приличат си, кажи,
що казуват: един за другото родени.
Тъй казува за туй и сам Мартин Зедек:
не трябва прилика да дири човек,
а разлика, кога късметя се избира –
не ръб го ръб! – че тъй не влиза, а допира,
то трябва вдлъбнато!“

„Това Мартин Зедек
го казва! Ха-ха, ръб го вдлъбнато – демек –
и тукна в пръсти пръст Белина, – тъй се ръби
такова...“ – и засмян той процеди през зъби
зла дума бързешком, и вкъщи се прибра.
А тя, съгледала, че Ралка не разбра
какво подметна той, отново си подхвана:

– „Ний друго сме. На, ей и вие сте с Ивана...
А виж ги: гледай го, върви изпънат, прав,
а като хода му е и самият нрав
и прек, и упорит – такъва и на нея:
и то уж женско, а ограло поп Матей –
во теглила роден да ражда за тегло...“

„Тъй! – тук обади се и Ралка: – На челò
личи им ясно там дамгата на късметя.“

– „Нали? Дано не е... Дано не я сполетия –
но тая бенка там наг веждата... и знай
и казва се: то ней е къс отсечен край,
и няма да умре от своя смърт, горката.
Ех, то на господа е всичкото в ръката –
дано... Бял къдърец, където се е свил
наг челото му, то, и той не е избил
тъй току – чака го и него зла тегоба:
на тъй белязани не им се знае гроба...“

И дълго тамо се съседките така
разправяха, и уж бе турила ръка
на портна гръжка там Белинина отдавно,
а все не влизаше – и реч по реч се бавно
изниско нижеха и бозна докога
се биха низали. Но ето на прага
изскочи изведнъж слугинчето, Белина
което схока, ней да каже, че изстина
ястето, дето го не беше още тя
ни топила – и те, съседките, речта
не свършили, дома набързо се прибраха.

Цял граг се бе прибрал. Ей вече изгаснях
свещи. Светулкаше наг тихналия граг
фенера само, там на тъмния сахат

като видение възпразен неприветно.
А ето го за миг и той високо светна,
сви пламък, замижа, избухна ясно пак
и скри се, изгасен. Мъдрителя во мрак
остана, изгасил на кулата фенера,
и в мрачината, сам, той дълго поглед вперя
нататък, вън града, в жеравения плам
по пепелищата, които сам и там
все още тлееха далечно по окопи –
като че някакви чудовища из ропи
подземни втреничаха през мрака там очи
зловешо греещи без блясък, без лучи.

Песен шеста

ОТВЪН ГРАДА

Приготвена защита. – Три парки на съдбата. – Кошмар. – Младен и Влаха. – На засада. – Врагът настъпва. – Първа среща. – Съвет на Висок: Младен, Сокола и Хъшлака. – Боят по трите първи позиции. – Врагът отново настъпва. – Надвечер. – На Спасовден. – Дивисил и Беламооре. – Чер-Чемер. – Истини с бял косъм. – Творец народ. – За предтеча и твореца. – От погребението на Вита. – Как говори чешмата на мегдана.

Зората пограни. Настана шести ден.
От три дни вееше горнякът пак студен
и с облаци покрит се мръщеше Балкана.
изпращайки с тъмнеж към пролетта закана
че на земята тя тъй много обеща
и гаде, и сгъсти замислено листа
в блян на обилие за лятото да чака.
В града между това претегляше се всяка
минута – работа с нечута бързина
вървеше нощ и ден, по свят и мрачина,
и всякой, що да е за работа пригоден
труд не пожали, пред олтаря всенароден
принесе своя труд, спокойствие и сън.
В пет дни се Каменград тъй укрепил, отвън
и вътре, и така приготвил за защита,
че всякой видел би в туй залог за честита
борба и още по-честит в борбата край:
тъй който почва, той, не иска реч, ще знай
не само туй, що е започнал да изкара!
На думи смятано, прекъсвано, и с вяра,

след дълги размисли, подлавяно все пак –
сега, като че ли по даден някой знак
вълшебен, образ взе определен и чуден,
и в дело въплътен бе мисленият труден,
неизпълним почти от плановете план;
като монистен скъп и угледен гердан
около шията моминска, се извиха
окопи дълъг низ по хълми и обвиха
града – оттук едн, оттатък двоен рог,
гори и троен, тук изпъкваха напред
извити табици, люнети и регуди,
прикрития нагълж, вдълбани и издуги
на север и на юг, на изток, и далеч
прег тях и на Висок, и горе на Просеч,
на Каменец – и чак на връх Свети Никола...
Изкуството си тук показва пан Вриола,
полякът инженер от Плъдин, посветен
во делото от сам Сокола – онзи ден
дохаждал в Каменград и сам да наблюдава
как планът му се тук на дело изпълнява!
Макар че се Младен опре из най-напред
против причудите на желтият „шанцовег“
(самичък както се зовеше пан Вриола),
но сетне измени самичък своята воля,
видял, че тъй ще е подкрепен за духът
на ратниците, че навсѣде из градът
за тия табици е само разговора,
че всички смятат тях голямата опора
за сигурен успех на делото, – и той
пристана, и дори сам дял приложи свой
по-скоро пан Вриол да си изпълни плана.
Кой знай, Войводата да беше тука, с пана
какво би станало и с неговия план,
сега обаче, вещ на книга начертан,
растеше бързо той и в дело величава,

изпод мотиката и мишцата корава
на изпраксените работници безчет...

Между това в града, което по-напред,
от месеци насам, вървеше скрито, бавно,
с стократна бързина сега потръгна явно –
и трупаше се то от ударни ръце,
през пролетната нощ на клони цветове,
тъй както трупат се невидени, несетно:
по къщи виеха фишеци, и несметно
куруми лееха ковачници цял рег,
и фурни хвърляха изпечен пексимет,
по равни гворища на угледни грамади –
като купни подир коситба по ливади.
Не би се в Каменград нашли през тия дни
без работа ръце дори нито едни,
и всичко ставаше поред и разпореда,
под генонощната и бограта нагледа
на самия Младен, на пъргавий Хъшлак
и Дивисила, а след тях на цял рояк
и грузи – от Тумбал та чак до Станча Кола,
поставен тержуман при желтий пан Вриола,
разбирац мовата на шанцоведий пан
и тержуманец я на наш език разбран.

Не спеше и врагът, известен още с време
какво се в Каменград крои; и да не вземе
сам мерки против туй, бог знае то каква
бе сметка – знаеше той също и това,
каквото в Каменград през тия дни се върши,
и дебнеш може би на дело да се свърши –
развързва делото ръцете! Че това
ще е причината, в народа бе мълва –
мълвата докато наяве правда стана.
От вестници, дошли нарочно, най-напред

узна се, а подир и бягащи отвред
наоколо села донасяха все също –
че сила иде тук безчетна и могъща,
че де що турчин е, подигнат е на крак,
че и с железници войски се влачат чак
от Анадола – рат за седемте района,
де знамето се вей и цепят небосклони
юнашки викове: „Свобода!“ Тъмна рат
войски настъпваше напреко в Каменград,
настървена за кръв и грозна, и зловеща –
и знаеше го той, и готвеше им среща...
Преди до Каменград да беше и дошел,
там знаеше се веч каква е рат повел
Хафъз паша – познат изпраксан кръвопия,
кален в жестокости, от кръвна разправия
несепван. Жива твар от неговия меч
не е убягвала. Скъп на човешка реч,
на безчовештини тъй щедър! И едва ли,
онез, що бяха го за Каменград избрали,
нашли би по-добър служител на смъртта –
бе погледът му смърт, усмивка на уста –
смърт; и гъхът му – смърт... Чудовище, родено
далеч в аравските пустини и кърмено
с отровни злаци на тропическия пек.
Хиена в облекло и облик на човек.

Хиената на път сгружиха два чакала:
Адил и Селями – съдбата бе отбрала
тях да изпълнят туй, което тя реши, –
не настървени тъй за кърви две души,
и не жестоки, но все тъй неумолими
и в своите пориви все тъй неугържими.
Бе първият от тях от Мора, грък по род,
изродът, пакостил на своя си народ
повече и от враг – а другият зловолен

и благ – черкезки сой: и рицарен, и голен,
коварствена душа в красива, гъвка плът –
смел, сприхав и ленив... Три парки – грозен съд –
да съдят идещи невръстната свобода –
за изпълнители на своя съд нерода
сган тук помъкнали.

Пръв гизна Селями
ръка – пред Каменград верига преломи
сганта настъпваща и почна да се свида
полека: откъм юг, пред сбирцината гива
помаци, тъмните колони сам повел
се впусна той; – Агил, от север път подзел,
през хълми и бърда войските си насочи; –
а пързав за грабеж и жаген кръв да лочи,
от изток към града удари сам Хафъз:
бе най-жестокият от тримата, най-бръз,
да грабне плячка пръв, а плячката и слава.

Отдавна знаещи къде каквото става,
до късно тая нощ стояха на съвет
Хъшлака и Младен, и с целий комитет
те отредяваха последни разпореги.
Че Влаха, настанил съгледници да следи
врага, вестеше им – отвред настъпва той,
че около града шпиони ръцят рои,
че са изтрепани от тях до десетина,
а заловените днес, надвечер, двамина
на разпит праща тям – и те да проверят,
че всичко казано от тия, що следят,
се до последната подробност потвърждава...

В зори останал сам, след шумната разправа
в съвета, втора нощ не спал и уморен,
на одъра отвън приседна там Младен,

а сън несетено очите му посегна
да склопи, излека челото му облегна
на гизната ръка – и сам не сети как
се той унесе. В миг, като по таен знак,
отнейде някакви разтвориха се двери
и мина той през тях – учуден се намери
пред някаква гора, която първи път
сам вижда: до скали високи се тълпят
скали, и водопад от тях се мятат, пени
и бърза бозна де. Скали усамотени
и пусти, нийде се не вижда живина –
а буйний водопад през върла теснина
пробрял, към равнини надолу татък свида
и в бласто кърваво, сам кървав се излива –
сам кървав, горе там тъй бистър и пенлив...
А на отсрещний бряг там, дето нито жив
знак преди миг не се съзираше, надвесен
над някаква скала, подхванал тиха песен,
железен дълъг нож ковеше млад ковач.
И тъмно песента в наоколния зрач
ехтеше: „Остър меч – за тебе е наведен
вратът. Ти, тежък чук, кови го всепобеден –
на живий тежката съдба да облекчи!
Захваща бистър пак потокът да ручи –
животът някъде е спрял на кръстопъти,
и чака той смъртта пак с кръв да го размъти...“
– Животът? Кой го спрял? И с кръв ще го смъртта
размъти? Не да го избистря той с кръвта? –
И сили се Младен да викне да попита,
а смотолевено езикът му се сплита –
уста немеят, звук не се дели от звук...
Зловещ и по-зловещ там угря тежкий чук –
а ето гизна се, замахна – и превари
в миг думите му той, и тежко се стовари
върху му... Сепнато изгизна той глава,

и счува някакви несхванати слова,
и чува вратните отдолу някой чука –
и сочи:

„Вика ли там някой? Кой е тука?“

– „Аз! Влаха. Откога тук чукам! Отвори!!
И не отворил оц: „За тебе съм. Гори!
Напират и валят от три страни душмани! –
подзел изтихо уж, а изведнъж сгърлани
намръщения Влах: – За тебе чакат там!“

„Добре, добре! И чух... Отдавна вече знам!
Де коня? Дай го тук...“ И мигом двамата с Влаха
на бързите коне те вихром полетяха
през вече съмналият, но още сънен град.
Би шест от кулата на стария сахат,
когато те навън излязоха в полето,
упътени към юг – и свиха от шосето
наляво.

Неведнъж намръщения Влах
опита разговор да поведе: „Разбрах.
Тъй. Да? Знам, знам! Така.“ И нищо от Младена
не чу той повече, макар и да начена
и да подкарва тъй, че мислеше Младен
не ще да изтърпи, и би ще посветен
и сам той в онова, което е в съвета
говорено нощес, и е последно взето
решение. Но все тях отговори: „Знам,
тъй, да“ – той чуваше, докле най-сетне сам
и Влаха се смълча; и тъй те мълчаливо
заминаха Висок и Кукла, – по извиба
нататък тръгнаха към Вълчия Просеч,
по Сухата река, там, дето снощи веч,

на придебни места, се бяха настанили
в засада първите и най-отбрани сили
от Каменград. Оттам, от върха, към възход
те видеха далеч колони гъсти, ход
подзели, – и море от фесове червени
се дупли. Тук и там са знамена развени...
И нямаха те край, и нямаха те чет.

С далекоглед в ръка, застанал най-отпруг
Младен следеше. Ей колони две извиха
заг хълма. Спряха се. Сделиха се. И лихо
смахмузили коне, излязоха през тях
рег тъмен конници – и облаци от прах
се отпугиха им извиха. Разделиха
сега те регове на две крила – и тихо
поеха припора... От тях се отдели
първ рег, по валогата наголу превали
насам...ей спущат се. И идат те напреко
към тях, към тия, що следяха отдалеко –
там из засадата. Последният вече рег
заобикалят те – на дълъг рег извит
насам, като змия; и тук, и там преблясват
оръжия; – ей там към шубраците; влязват
в клисурата – насам, напред и все напред
То бе от първата колона първия рег,
от пътеводници по скритен път поведен
направо през Просеч...

И запъхтян, и бледен
тук пред Младена се изправи с първа вест
гонец: – „От призори към Петловец и Врест
валят. Изпрати ме тук с тая вест Сокола...“
„А друго?“ – „Повече към Петловец... през дола...“
Тоз не дорекъл оц, ей друг – и отдалеч,
току отседна кон: – „На Трите чуки веч

се почна. С тая вест ме пратиха. Хъшлака ме прати! И от вас, той с ваша вест ме чака.“

„На, вестите пред вас“ – и долу им с ръка посочи там Младен. – А при това така да кажете на тез, които... нищо няма да кажете! Така. Вий можете и двама тук да останете.“

И мълком даде знак – и с Влаха заедно през гъстия храсталак нататък бързо те извиха се и скриха. След тях и другите избързаха. И тиха настана глушина. Като че живина да няма никъде. Тъй от една стена до друга нишките си паякът обтегне, сплете си мрежата на тях – а сам отбегне и отстрани се там, свит, богдро притаи и бди; гмежта мухи, той вижда, се рои и взира се, лови бръмтежа им крилати, и чака мрежата кога ще се разклати, да литне.

Глушина. Дори не трепва лист, нито се сепва звук. И в утрения чист и ведър въздух там отголу из прохода се тътен само счуи понякога, от хода далечен... Глъхна в миг, и ето пак чевърст зачу се – мярна се над храсталака гъст фес, други, трети – там оръжие проблясна, и, сред засадата, по завалната тясна поляна, пръв низам на бял се кон яви, огледа, вслуша се – а вече се изви след него цяла гмеж и други – разредени, съгстиха редове и спряха. Запенени

запърхаха коне, препридайки уши тревожно...

Трясна гръм, разля се, оглуши и сепна пустошта... И глуха, и безмълвна гората, изведнъж тъй ненадейно блъвна куршуми, огън, дим и трясък срещу тях, че те от ужаса на първия уплах се вцепениха там, и залпът им се стори не залп – а сякаше земята се разтвори и с трясък върху тях изригна плам и дим... И пак... И рукнаха те в бяг неугържим, смахмузили коне, кой де и както свари, един през другото, един за друг немари. И в ад клисурата превърна се за миг. Шум, конско цвилене, гърмежи, рев и вик... С куршум пронизан, тук кон предница отмята и възнак грохва се, премазал на земята зашеметения ездач; а там, в ръка издигнал сабя, друг преви се и така от повилнелий кон праметна се гаврътнат и сгромоли се, сам на сабята натъкнат... Ей татък, през дима едвам съзрени, куп до купа и коне, и хора – мъртъв труп затиска живия, жив мъртвия прегръща отвъд, и на смъртта во ужаса извърща очи; но нов куршум го тамо сполети и той на мястото замай се, завърти и люпне се... Валят, преварят се куршуми – там нейде рев се чуи, там неразбрани думи се емват, глъхнейки отново пак в шумът...

Ударили назад, едни по тесний път, а други тъй насвос, където ги влечаха конете – пръснати, и скупом – те летяха,

но там, зад шубраци на рига настанен,
с юнаците си тях причакваше Младен,
безмълвен досега на своята засада.

Като ловци кога причакват плахо стаго
от хайката далеч подгонени сърни,
и тъкмо на изход из горски теснини –
нечакано гърмеж и пламък ги присрещне:
град от куршуми тъй таме от рига срещний
сега изсипа се отново върху тях.

Но тъй полетяли, от първий още страх
в несвяс, не знаещи отде върху им идат
куршумите – все пак те бягаха към ридът,
годето втори залп ги сблъска и размята
и смете – и пося там с трупове земята.
Дори забрените в гъстежа тук-таме,
намери ги и тях куршумът. Насае
ей татъка езгач, на вихрен кон понесен,
изви се, завъртя и литна в бяг несвесен –
отворен е изход оттат и може би
да би се отървал! – но изведнъж отби
подплашеният кон и, грива дългокоса
отметнал, предница изправи и халоса
езгача право там на гърчевия гъб
о ствола: хласната в изпъкналия ръб,
главата му на две полвини се разпръсна
и стволи околни и с кръв и мозък пръсна...
От падналия кон отскочил, друг един
се спусна през рига несвесен – в миг Горчин
изскокнал среща му, халоса го с кондака
на пушката – и пак из урвата юнака
с премазана глава се възнак превъртя...

Полека гига се димът. Из пустошта
гръм тук-там се чуи и пропръщи куршума
нататък някъде, през дълбоката шума

просвирил – може би ударил там на бяг
и озобан далеч зад хълмовете чак
е някой, стражата с когото се разправя,
отпред пусиите из гъстата дълбава –
а негли в някой куп, сред падналите, свит,
изплашен, притаен, или пък недобит
и мръднал някак, там куршумът го добива...

От целия отпред кой знае дали жива
душа се отърва и върна се назад
да каже що видя. – А вече в Каменград
на вихрогонен кон летеше Делибана,
понесъл бързо вест на всички там желана.
Но от засадата не мръдна ни един
там, гето бе на пост. Сал Злаха и Горчин
за оглед другите окопи обредиха,
окоп подир окоп, станиха и редиха,
и вече втори път до вражий стан дори
примъкваха се те, далечно зад гори
там долу, гето се войските бяха спряли, –
тревожно чакащи, а негли веч узнали
съдбата на онез, които се при тях
не върнаха; и там и сметка, и уплах
ги спре. Кой знай дали тям истинските сили
са знайни? Може би, че те са окръжили,
по вест невярна, тук по-силен враг и град
по-твърд!... И при отпор нечакан, те назад
сплътиха редове...

Настана пладня. Звъни
отдавна на съвет от вестници, събрани
в окопа на Висок, от снощи отреден
за среща, бяха се Сокола и Младен
и смръщени Хъшлак отново заловили
на препирня.

„Това, че днес сме ги отбили – то пак не топли ме – намръщени Хъшлак, прекъснат подлови: – и ще повтаря пак, това, което ви говорих и нощеска – ний трябваше града да го очистим. Днеска на наша е страна победата – кой знай по наша сметка ли или по сляп случай – и утре нека е, и в други ден все наша... А после? Казвам ви – такъв аз ще стане каша, че... Както щете вий, а по ще е добре, доде е време, не когато чак допре до кокал ножът, ний града да го изпразним!...“

– „Пак старото! И пак ще почнем да се гразним – прекъсна го Сокол: – Не сме се за това тук сбрали...“

„Но потрай. Не ми е онова на ум! – обади се отново пак Хъшлак: – Коемо отпреди поддържах, – мен мерака за него мина ми, откакто се реши не с чети, а така изцяло... Кой греши, кой прав е – туй сега най-малко ще да зная. То вече свърши се. Тук друго аз желая да кажа... Гледах ги со зяпнали уста – заложили се тъй на своите места, да, да – иди им се навявай: моите триста не мръдват, синковци, сал мигнах: и ги чисто избърснаха – поне тъй двесте – нека сто да бъдат! – Първий залп порина на место пръв ред – почервения от фесове припора... И, гледам, изведнъж изскача Зеленгора – това, момчето, де: – „Дръж! – вика, – пъся сган!“ – и спуща се... „Къде? Ей, още за курбан

е рано!“ Сгърпвам го. – Ей други пък отсреща – и той такъв младок. Търпи ли ти гореща кръв: „Дръжте! Майка ви поганска!“ Достатъчно си видех, докато на самия припор да ги сгържа... Та то сега ли се: по руда наголу хукнали турчата – тоз оприда гологлав, онзи там, в потури замотан, се пъне – люпне се, пак скокне... и „аман“ и дюкане, и смях... Захвърлил пушка, тича хе татък някой: друг се прязглав прескомбича; отвъд по урвата се люпва, поорал с глава, висок помак: – насам-натам гаджал се люшка... Ако мож, задръж ги. Момчетия! Те мислят – свършва се тук, с тая бъркотия... Да, да – додето там тръбата потръби отголу... Паплачта най-първа се отби най-лесно, паплачта помаци и гаджали. Но ей по припора низамите, подбрали нагоре – спират се, прилегнат, стават пак – дим блъвне, – пам! тю-фюу!...“ – И смръщени Хъшлак сви устни – и готов да каже как куршума пици.

Но го Младен сега преби през дума: „Де почна, а къде отплесна!“

– „Аз все там ще я изкарам. Аз къде отивам, знам... Добре де, нека го тогаз изкажа право: Не са се засега опомнили наздраво момчетата и те са храбри засега, куршумите за тях все още са шега, че още никому мустак не е покътнат – а утре, в други ден, когато се гаврътнат

тоз-онзи... Храбри са момчета: храбростта им е в незнането какво е туй смъртта, – и още шикалка те смятат все куршума... Кръв видят ли, ти виж, изгубили и ума и гума... погледи ще почнат все назад да хвърлят: „Ами там, какво ли в Каменград сега е?“ Тоз баща, тоз майка, тоз невеста, тоз гечурлига – виж, че взел да се отмества акълът им оттук... Кога се някой знай на сигур, иначе сърцето му играй, и да го видиш ти как храброст проявява – че нищо му ни ум, нито сърце смущава... Затуй от Каменград, аз мисля, по-добре да се нанякъде по-сигур прибере народът, някъде по-сигур из Балкана: борците по ще са спокойни – и отбрана, и настъпление тогаз ще принесат... И ний сме сигурни, и тези там в градът. Че сигурно сърце ръка осигурява, и дето храбростта я няма – то я дава. Тъй знам аз.“

„А това пък ази го не знам! – подзе Сокола тук: – Доволно думи! Вам бих казал: Бийте се повече, говорете по-малко. Ще решат победата ръцете, а не езикът! Теб, да те не знай човек, помислил би, че ти... На храбростта е прек прицелът, пътя ѝ не знам да забикаля през Каменград. И аз ще кажа, не да хваля юнаците си – тях ги подвигът им днес сам хвали – ти ела да видиш фес до фес как по ливадите се досега търкалят, башибозуци как в кръвта си се върдялят... Опитаха се те на два ж да приберат

убитите си – два ж до тях ни да припрат не ги оставиха... не залпове – безцелно – у мен не пушкаха, не кесим: тъй, отделно – отвъд ливадата зад ствол ли, зад храстак фес или гъджева се мерне, мизом: так! так! – и праметне се, или напред се втурне дестина разкрача, – или се прекатурне, или пък по очи, полетял, пооре... И вий, да бехте, вий самички, знам добре, там, щехте като мен да кажете и вие: Тъй както днес се би, и утре ще се бие и в други ден.“

– „В това не се съмнявам! – тихо обади се Младен: – Юнаците се биха на слава, русите що казват. Нейсе, тез да ги оставиме. От туй, що се нощес боехме, то ми се, мен, днеска смешно вижда. Най-видните неща най-често недовижда човек. И вярвам аз сега, че нашият план добър и верен е. Врагът е задържан, макар че са това, бъдете уверени, от негова страна не истински, решени нападения – туй са опити, така да се узнае де и как е: на ръка по-точно да им е, по-ясно. И узнаха... А видехме и ний. Юнаците разбраха, че турчинът не е кой знай какво на бой. Ний задържахме ги. Туй, първо. Второ: мой, случайно ли, или с план ясен в бой се хвърли ще да го помни, че добренце се опърли... И разнебитен е, увреден и смутен. Един-два пъти тъй все още – и решен е нашият план, поне наполовин: отслабени преди решителний бой главен, с похабени

и разнебитени войски – се ясно знай какъв е краят му. Дано така дотрай отбраната поне една неделя. Сетне дохажда други ред – и нази ще ни светне тогава други свят: в една неделя врег ще пламне огънят: че не като напред – сега готово е, на кремък, дето казват, е вече праханта. По сметката възлязват стотини хиляди; но нека ги броим не толкоз... най-напред да се подигне гим на няколко места: народът да въстане – на няколко места е доста. Ще настане такава паника... А сетне, то... Гори и тук, и там, и там – иди му намери де по-напред: кога се къщата подпали от няколко страни, и дяволът едва ли би могъл я спаси... И аз повтарям пак: тук нашта тактика сега е: как и как, макар и с жертви, ний туй място да държиме. Погрешка би било да вземем да вървим напред. Напротив. Ний, ний бихме се с това сами отслабили. На всякоя глава от нас – пет-шест са те. В настъпване решава напред победата тоз, който надделява с брой; при отбраната значене няма брой... Ден-два, и ето го Войводата и той е тук – при силата той ще прибави сили... И настъпление да бихме ний решили, то да настъпваме е по-добре тогаз, когато дойде той, или на сгоден час, когато – чухте го, и вам ви са познати самите му слова, – когато вест ни прати че иде, че отзад врага е той припрял...”

„Не чух... Да съм го чул – не ще съм го разбрал –

се, татък отстрана изправен, Делибана обади. – Тоз човек, той, чини ми се, хвана далечний път и тук едва ще дойде вече!”

– „Но туй е...” – изведнъж през неговата реч Хъшлака свика му, а също и Сокола... И за минута смут настана...

„Не злобола от мене беше реч... И тъй се отърва тя от езика ми... Не исках аз с това да...” Делибана тук зави да се оправя; но видел, че ще се подигне нова врява, сам млъкна... Мълчалив изгледа го Млаген, и погледът му бе тъй странен, усъмнен, като че думата тъй казана случайно и необмислено, събуди, сепна, тайно но що бе в душата му от вчера мисълта заседнала; но той прибърза, преди тя отново да избий, насила да я сдрави:

– „Не вярвам тъй да е... Не ще да обезслави той своето име тъй – това не е юнак на думи само... Ний не трябва тука пак – сега са други дни – миналото да ровим и не за работа с подкачки да си тровим душата. Знайте ви, той мъртъв или жив тук ще се върне пак! Езика си бърбив ти спри и в радостта от гнешната победа раздор не внасяй – че не знайш каква увреда между борците би излязло от това. Реч необмислена изплаща се с глава! Недей забравя туй. И тук да си остане това, що каза ти ...Ний губим време, сбрани тук. Всякой мястото, което е сега

заел, ще го гържи докрай. И чак кога се види надделен и за назад принуден да се оттегля – той в отстъпване муген да е, до вторите окопи, – а така и после ... Винаги да има подръка един ли, двама ли, с които да явява на нас, на другите. Отстъпване да става полека, в ред. И чак когато вече спрем там ний на третите окопи – ще дадем най-важния отпор. Тогава, подкрепени и от юнаците в града, за настъпване изгодно е: врагът когато изнурен от нападения ще бъде . . . Вярвам, с мен да сте съгласни вий... Това бе план в съвета – сега е заповед!“

Но вихром през полето летеше, яхнал кон, що му е сила, Влах, отгоре, и едвам да го запре пред тях съвлада, буйний кон, потънал в пот и пяна: „Валят! И на Просеч пак боят се подхвана!“ И без да чакат те за повече слова, кой както сvari кон долавя, прязглава готов да полети... А ето че напреко през нивите лети и друг, и отдалеко крещи... Ей трети се задава... Но ги тях; те и не чакаха – вестта на потний Влах им стигаше. Една-две думи на разгяла – и се понесоха нататък през преваля, по своя знаен път на четири страни.

А боят беше се започнал. В далнини, като през облаци, затъмнаха гърмежи – прекъсваха и пак... Отнякъде прореже и остро пропищи през въздуха на юг

граната – дълго се проточи острий звук и бозна де завей, чут първи път тъгява такъв и в небеса тъй бързо да минава.

И друг, и трети пак... Буботи и ехти на север там далеч, заг тъмни висоти, на изток и на юг, през хълми и равнини – като кола кога през улицата мине и свий заг ъгъла по острий калдъръм, кой знае накъде, а тътен тъп и гръм се повлече далеч подире ѝ. Далече заг хълми, тук и там, издигне се полека и свие ивица едвам съзиран чад; а ето по-сгъстен, задава се отзаг и други – стели се полека и възпира, като че облаци от буря, що се сбира там нейде и пълзи насам и все насам . . . Ей конник мярна се и пролетя, едвам съзиран – ето го на билото възлязва. Нататък, дето се реката в хълма врязва на юг, по равний път, край гъстият ракитак и други се вести, и скри се той, и пак показва, и лети – ей преко, път пресякъл, сви към града, стълп прах подире си повлякъл. Към вечер слънцето преваля. Из градът през залисията, купежа и шумът, нарядко счуе се далече само някой да избуботи гръм и тътен тъп; но всякой; дори дозел, за миг послуша се така едвам, и залови пак с ударна ръка подзета работа: че пред ума му смътен досетка минваше – това ще бъде тътен, около Каменград какъвто тия дни не мълкваше, и тук, и тамо в далнини от упражнявани по стрелбища дружини...

Към вечер слънцето преваля. Тъмносину,
запрели по Арбут и горе на Лисец,
се пръскат облаци и топъл, тих ветреу
вечерен откъм юг полъхна; и с закана
от три дни виснала над Каменград, в Балкана
се нейде бурята отвлече. С вечерта
и тишината ѝ, по-ясно се в града
и тъменът зачу и честите гърмежи
далечни – като че когато се примрежи
над летните поля чер рояк скакалци
летещи бозна де, зловещи пришелиц,
с невидими крила бучащи зли примежди
над позлатилите по нивите надежди
на бедний труженук. И както тъмний шум
дозели, рукват се едни по равний грум,
а други напреки навън в полето тичат,
кой щото сварил взел, тумтят, гърмят и клечат,
бедата идеца дано да отведат –
така се рукнаха сега навън градът
тълли мъже, жени, макар без шум и врява,
незнаещи какво, но все че нещо става
Предсещайки в уплах... Далеко през поля
към юг се конница изви, претрополя
и в облаци от прах изчезна. Ей през ридът
към изток блеснаха оръжия – то идат
гружини. Други се подире им отзаг
задават; а далеч, току до самия град,
и други мяркат се. Градът на крак дигнаха
вестците – и на бой юнаци провървяха
на върволяци там, закуп и насаме.
А наизлезлите извън града, таме
се трупаха навръх на Каменица гола,
на Спасовден и там надлъж Свети Никола
по билото. Едни, изправени, стоят
на групи, други се развързват, а вървят

там нови пак насам сега и, закъснели,
напреко бързо ход по припори възйели.
Макар че нищо там не беше вече чут,
ни видет от боя далечен, почнат лют
нечакано и пак нечакано престанал,
те все се трупаха – и онзи там, застанал
отпред, разправя им, показвайки с ръка
кое, къде и как; а други ей така,
намерил случай тук, за дерта си приказва,
оборва някого, и някому доказва –
и слушат около: тоз, клатейки глава,
а онзи зяпнал е и гърмките слова
като да лапне; друг замислено поглежда
далеч... Защо гърмът престанал е, навежда
съображения оттамък друг: врагът
че е прогонен, че отвъд, зад онзи рът,
било нам как си, нам какво си, – и където
език се свърже, в миг отвързва си сърцето
юнака току-тъй с юнашки попръжни.
И вечер пада. Тук и там по вършини
планински, по Арбут и на Бунай светлеят
последни слънчеви зари; а все тъмнеят
тълли на Спасовден, като че ли с ниет
нощ да ношуват там,

Път други са безчет
подзели към града. Ей Влад. Ей Беламоре
и Дивисил, а чак от върха там, отгоре,
и Чер-Чемера ги сподире, но при тях
се той не доближи; и не че нещо страх
за туй го спираше – такъв бе обичая
на пъргавий ловец: на сягане от края
да сяда, на вървеж отдире да върви.
Тъй отстрани мерак му беше да лови
заг думи казани, неказани причини –

туй по си има хас, и само да се чини
гори, че нещо се заг чута дума крий.
И все мустака си, нагоду опнат, вий.
И вслушваше се той какво на Дивисила
с яд Беламоре там, висок и като вила
превит, разправяше, в косматия си нос
току въвиращ пръст:

„Та, казвам ти, на бос
крак стъпва тоя син. Какво преди е струвал,
не знам. Нито да знам, нито пък съм го чувал.
Не само на годин е тоя момък млад –
кой знае той какво си мисли Каменграб!
Ний с тебе, кашата които сме му яли...“

– „Преди четиресет години! Не разбрали
защо и за какво... Тя нашата тогаз
детинска беше!“

„Да, детинска. Все пак аз
над нея днешната не турям по-отгоре! –
пресечен, подлови отново Беламоре: –
Не са ли хората пак същите, все те?
С какво би отличил ти днешното дете
от дяда му? Живот те не творят – наставят
живота, и по същ калъп децата правят...
Да, да. На плитко ний се въдим. Погледни:
очи, мустаци, нос – все същи, все едни!
Не се е нищичко отвека променило!
Животът минал е край племето ни хило,
нито мустака му биле не закачил.
А и в душата си, каквото си е бил
отколе, пак такъв и днеска е, и вчера.“

– „Така си е!“ – мустак опънал, Чер-Чемера
пошепна.

„Викнали отвсякъде – Младен,
Младен! Добре, Младен. Но де си ти сграден
заг видел ей така с едничък само камък?
От сурово меше не се изкарва пламък
в кръвта ни пламъка е господ угасил...
Какво насреца туй ще каже Дивисил?“

– „Да чуеме!“ – мустак опънал, Чер-Чемера:
пошепна и уши наостри.

– „Стамен вчера
такива ми, и той, усуква на хава.
Очи, мустаци, нос – ти истина това
го казваш: същите са те от памтивека.
Но мозък и сърце невидено, полека
са с новия живот превърнати съвсем.“

„Какъв ти нов живот! Спим, пиеме, ядем,
с кокошки лягаме – а ставаме с петлите
и мили рожбици на ръбоша на дните
току ги ръбиме ...плодим се и плодим,
и на къщурките комините ни дим
димят – но нищичко живот не задимява
в живота ни.“

„А туй, сега което става,
е? – скъса го през дума Дивисил: –
Не знаех аз и ти че си от тия бил,
които им е кеф на вятър да хортуват...
Нехранимайковци народа само псуват.
На мода е сега. Защо не? Няма кой
на туй да се опре. И всякой дерта свой,
от нямане кому, на него си изкарва.
Народа знае тоз, в народа който вярва.
и нему мило е, което той милей...“

Свободен или роб, народът ни живеи
на таз земя едвам дестина само века.
Туй за един народ в живота е пътека
най-къса. За един наред е възраст то
младежка. А сърце той има от злато —
което новият живот го на жълтица
кове... Нерадостна и тъмна върволица
съдби е таз земя видяла. Погледни!
По нея още от непапетни е дни
бог тръгнал, грозний бог на разума на дните...
Следите му личат в Балкана, в равнините,
през дето сума свят вървял е и живял,
и мрял — и тук се е той само удържал,
той само, тоз народ, когото, плиткоуми,
вий псувате. Кого подхвърляте на глуми?
Кого вий псувате? Баща си? Тоз народ —
вий на когото сте червив и бутел плод!
Ти знаеш со цървул баща си кой подритва!
Не с чуждите, а с вас ще трябва той на битва
да стане и да се избави навсегда
от вас, от своите негодници чеда...
Кого вий псувате? Баща си? Вам же горе!“

— „Но чакай. Разбери! — започна Беламоре: —
Не псувам ази. Ти добре ме не разбра.
Не хокай... По-напред ти чуй... И таз добра...“

„Добре си е!“ — мустак опънал, Чер-Чемера
пошепна.

„Знам ги аз. И онзи ден, и вчера,
и днес... От вашите псувни се проглуши
светът. Народът е на прага да реши
една от своите задачи, най-велика —
а вие... Избор на омраза само блика

в душата ви. Кога омразата рог
на тоз свят нещо? Туй, което и преди
съм казвал, казвам го и тебе: обикнете
и во душата ви най-хубавото цвете
ще цъфне — вярата в народа. Той избран
народ е. Току-тъй съдбата в своя план
не е отсякла тук да бъде. Не безцелно
той тука турен е, на таз земя пределна
между сегашния и някогашний свят,
на синура между възток и запад. Млад
народ сме още ний, и в нас сами измама
не ни встари до днес. Бял косъм още няма
ни в нашите истини, ни в нашите лъжи.
Но в нас оставена е кръв да отлежи —
кръвта на толкова изчезнали народи!
Тя в нашите жили, в нас се мятта, бие, броди,
купи. Прислушай се в купежа и свету
и чуй — чуй ехото на нявгашни мечти
и непостигнати възвишени надежди,
стремежи спънати в невидими примежди,
макар съзнавани — незнайни тайни пак,
и възделения изчезнали во мрак,
неоправданите съмнения и вери...“

Избърза Чер-Чемер, настигна ги и смери
той с поглед стареца учуден отстрана,
като да каже реч. Но вече подхвана
тук Беламоре:

— „Ти, тъй както я подкара!

Забърка ти дивак от истини и вяра
и с тайна някаква подмасли всичкото туй.
Ти по си стар от мен, но да прощаваш. Чуй —
недей насвоб хаби ти словото си вещо.
На пътни улове кажи ти пътно нещо!“

„На пътни умове по-лани в Камензграг
тез пътни каза ги големият му брат
на Дрина. Трябваше и ти да чуеш тия
от него, онзи там, професора в Русия.“

– „Та чух ги – чувам ги и в твоите думи днес.

На тия корена не ще им е тъгез.

Това са мъдрости от книгите родени –
гълбоки мъдрости! Фантазии! На мене...“

„На плиткото роден, ти плитко дириш брод!
отвърна Дивисил: – Чуй, нашият е народ
мрак, хаос, някаква непостижима тайна –
и в него върши се, за никого незнайно
как, всичко онова, що видимо пред нас
излиза. Мълком се то върши. До ще час,
той знай, ще се яви това, което вешо
се готви – видното в невидимото нещо.
За своето дело той не води сметка с дни.
Той трупа с векове за дело планини
градиво – трупа го и търпеливо чака.
Той чака оногиз, единия, из мрака
за подвиг който би извадил и на свят
явил и волята, и силата му – с млат
скалата да разбий на неговите тайни. –
Това, що трупа той, не трупа за нетрайни
неща и затова не бърза. Идва ден
и онзи, който е за подвиг отреден,
и волята му той ще вземе в своя власт.
Народу волята! Оная буйна страст.
стихийна в пориви, во средства безогледна
която шествува в живота всепобедна –
че в нея пламъкът на творчество гори.
От него сътворен – той него да твори!...
И ето – казвам ви, – помнете мойто слово

градивото у нас, в народа, е готово –
но онзи, чаканий, единия, де го той?“

– „Как де го? – Не едн, не двама, цял са рой...

Как де го?“ – се изви за дума Чер-Чемера.

„Недей на своя си ти навик изневеря –
мълчи!“ – му соннато извика Дивисил,
и през ливадата, от равний път отбил,
той тръгна. Тръгнаха и двамата след него.
„Вас питам: може би че вие знайте – де го?
Ти? Той? И аз? Или ония ще са то,
там що се бият? Млад и свредел, и длето
това са. Сечива за майстора. Градиво
и мъртви сечива за делото му живо
и тяхната съдба е в него да умрат!
Било е тъй и тъй ще бъде всякой път,
умрат ли – делото с тях заедно умира.
Не им е делото тям извор – не извира
струя на подвизи за бъдеще от тях.
Сегемдесет годин живея аз. Познах
живота; вземах дял и аз, и нему в хода.
Аз не едн видях на нашия Войвода
подобен: пъргав, горд, решителен и смел,
и ясен в своята определена цел –
и пак: той не е Т о й когото всеки чака!
Готов е той дошел при нас. Готова всяка
лъжа и истина за него е в света.
Душата му не е достъпна за мечта
отвъд зад онова веднъж определено...
О, аз Войводата обичам. Но в Младена
е моята душа – макар че е и той
не Той! В Младена аз съзирам как и кой
пред моя поглед се за бъдното създава.
Младен – очакваний за подвиг предвещава.

Предтеча е Младен на онзи, който още не е роден – но веч, в пробудената нощ на своето битие, заражда го народа.

Открита е речта на нашия Войвода.
Прислушайте се ви – не води тая реч
заг нашите синури, отвъд, и по-далеч:
от първа дума той започва буен, сприха,
напред и все напред и все по-буйна, лиха:
не гури мисли той и слово не твори.
В душа му никога не казва нищо: спри!
И ясен е и прек, когато той говори:
че той ни с себе си, ни с другите се бори,
и всякой чувствува и казва: той е прав!
Реч болна, сприхава – но разумът е здрав
и глупав. Бръчката на мисъл вдъхновена
не мръдва челото, обилна, но студена
тече по челото безсолната му пот...

В Младена моята душа намира брод
да мине там, отвъд, в пределите желани.
Кой знай ще мине ли! А от години ранни
аз работех за тях, и нивга на света
до гнес не е била, ни миг, от мисълта
на отрицание душата ми смутена...
Прислушвайте се ви и чуите на Младена
речта. Чепат и млад заг нея дух се бий...
Заг туй, що казва той, наказано се крий –
предвест му и в гласа, и в образа трепери.
Речта му нещо все посяга да намери
там сякаш някъде – невидимо далеч,
където се твори и мисълта, и реч
за нея. Дело реч, реч делото пресича –
противоречат си. И погледът горича
това, което се препъва в млад език –

на възмущение е словото му вик.
Такава реч сърце и радва, и смуцава...
През нея се за мен като че ли задава
ездач, и бърза той изпратен да весту
за онзи, който е на път: и той, и ти,
и аз, когото тук очуваме – стремежа
на нашите души, възвишен, и купнежа
на нашите сърца, когото ще родят:
от всички минали по кървавия път
на миналото, той, Войводата, е семен –
Младен е първият от онзи рои безчетен
борци, които гнес се раждат, отсега
на път изличат Той, Войводата, снага
за гнес е – и затуй гнес на успех се радва.
Там, гето място е да вика, заповядва –
Войводата е там. Там само. А Младен
е вред на работа. Спокоен и смутен,
здрав-болен, все едно, и вярва, и не вярва. –
пак работи; Младен невидимо подкарва
колата – вози се Войводата на тях...
Зарад Войводата – аз неведнъж видях –
са нищо другите – глава разгорещена...
Напротив – другите са в с и ч к о за Младена.
И всякой в своето главите си трошат:
когото чакаме, и който кръстопът
е в живота ни – не ще е той Войвода,
а Вожд – властителят на волята в народа.
Нито Войвода е, нито е той Младен –
Той – онзи, който е съсъдът драгоцен
зарад народната и свяс, и мощ върховна.
Издигнат ще е той – звънарница черковна
той, – възвишение на всичко онова,
под него що гъмжи и празнува в слова
и во безмълвие на своето възвишение
Великден. Това е висшето творене,

на воля и любов на скрития живец
в народната душа. На всякой е творец
народ задачата да създаде единия,
подир когото той ще тръгне, за да мине
морето кърваво, червеното море,
на временни беди – да дойде и да спре
отвъд, в желаното, което се не види.
Такъва само се народ на бога свиди,
народ творец – родил в живота свой Мойсей:
Мойсей единия, в когото бог живеи,
еднички за смъртта на който бог е плакал.

В речта си Дивисил тъй беше се увлякъл,
но бозна докъде вървял би и така
мъдрувал, но го брод на буйната река.
дошли, те спряха се – и тука чак съсетен
изви се той към тях, намръщи се и бледен,
от яг на себе си, че се отплесна тъй,
сви устни, настрана изплю, и крясна: – „Пъй –
и аз!... – И метна се, прецапа той през брога
и спре: – Говеда! ...Пфю! И аз намерих сгода
кога и на кого!“

Прецапал тук, изви
и Беламоре в миг с ръка го залови:
– „Ти стой! Ний може би не сме разбрали всичко,
ти бърбиш ги таквиз забъркани... Едничко
да те попитам аз желал бих: ако тук
е работата тъй, и не на нас напук
ти грънкаш ...За какво, кажи ни ти, тогава
туй всичко в Каменград и другде да става...
В таз каша си и ти, а имаш други ум.
Кажи ми ти това – халосник сладкодум.“

Но соннат Дивисил: „Най-лесен отговора –

но той съвсем не е като за вази хора!
Ще дойде някога и зарад него ден –
вий ще го чуете. Донякога Младен,
ако остане жив, на вашите въпроси
ще отговори... Той в душата си го носи
и днеска, може би че тъмни – Каменград
с съдбата си ще ги и в неговия млад
дух изясни.“

А веч (докрай града те бяха
дошли) отпреде им и подир тях вървяха
тълпи, спроводили го гроба Богдан Вит,
намерений нощес на Боевец убит
бог знае от кого и как. И те в тълната
нататък тръгнаха. Но ето при вратата
на поп Матееви, и вътре в равний двор,
навалица гъмжи, приижда, цял е сбор,
и нещо шепнат си, и нещо се разправят.
Тук бързо Дивисил, без някого що правят
да пита, втурна се, през хората си път
проправи – ето го през двора се отвъд
по стълбата изви и се изкачи горе.
А там на пътя, вън, на стария Беламоре
разправяха Велин, Гошана, поп Витан
и Милко Странника, затъкнал на колан
пищови сребърни на гръжките с позлата.
За къщи тръгнали нататък из тъмата
(че беше късно веч, и месецът изгре
горци, издут, червен), Гошана се възпре
и почна пак:

– „Това отдавна забелязвах:
и ето поп Витан – на гва му пъти казвах:
не ми харесва туй, умислен е Матей,
кеф няма. Нещо му брадата все белей,

и от Великден, на, съвсем е побеляла!“

„Туй моята Кира отдавна бе съзряла! –
Белина го преби: – И не един му път
тя казваше и цяр. Но знаете умът
на стареца. Божи то работи са, казва,
и всякакъв съвет и церове отказва.“

„Брей, май с човек! – Витан подзе: – Едвам с
ръка
го хванах. Май с човек! Очите си така
изви, изблеци – хъ! и в гроба да полетя...
Аз него – гръж, – а той... доде да се съсетя,
евангелето там чак долу в гроба – бух! –
изпусна го... Едвам като изхърка, чух –
и на ръцете ми като таквоз увисна...
Дотук го носихме с Китана. Като писна
тук гъщеря му пък – и, господи! то, то...“

– „А има ли го туй, или е рег: защо
евангелето виц заровихте при Вита?“ –
Вълкан Гошана тук изви се и запита.

„Регът си му е тъй. И няма никои поп
в ръка да улови евангелие, в гроб
един път паднало! – се поп Витан обади:
И кой ли пък таквоз евангеле ще вади
из гроба? Праведник показва се с това,
че е умрял – и сам тъй с божите слова
желае да се той пред господа представи.“

– Тъй да умре човек, когато бога слави –
тук Беламо се обади: – То е знак,
че го обича бог.“

„И таз добра! човяк –
та той не е умрял. Той само му припадна!“

– „Не днеска – утричка... Че гето казват: гладна
за него, па не сал за него, е пръстта, –
и Дивисил... и той тяз вечер мъдростта
си рече. Чувал съм, а и по опит зная;
човек когато се допре така до края
на дните си, така настръхва като ръж,
променя се съвсем и почва изведнъж
нечувани неща и думи да говори –
душата му смъртта за мъдрости отвори!
От колко е годин тук, в Камензгра, Матей,
и между нази все яде, пие, живей –
кога сте други път тъй чули да отвори
уста, таквиз неща да вземе да говори,
като за знамето во черква онзи ден?“

„Да, да! – обади се Белина: – То и мен
тъй ми се стори – тъй и тъкмо ми се струва
сега: и Беламо започва да хортува
нечувани неща и думи... Без сръдни! –
И ти ще си допрал до край на своите дни!“

– „Дъртак!“ – извърна се към него Беламо...
Но, към ключалката посегнал, в миг отвори
Белина (бяха се до пътните врати
пред него спрели те) и, влязъл, извъртя
ключа.

„Дъртак! Все тъй... – извика Беламо: –
Извардя глупости кога да издърдори,
все някак тук да е – пред портния му праг:
отвори портата, уригне се, и – трак!“

И с глъч и смях се те извиха край стената,
и се залутаха нагоре в мрачината.

А умърлуши се, заглъхнала, нощта.

По тъмни гървеса не трепнуват листа;
не се обажда пес ни близо, ни далече.

Не светва нийде свещ. Понякога препречи
път нощеходник бръз: самотно проехти
чевръстият му ход, нататък завърти
зад гъл някъде и сякаше в земята
потъне. Някаква злокоба в тишината
като че да слухти и дебне. Нийде чут
не се откъсва звук. И месецът изгум,
червен, на сивото небе едвам възпира
и ням се в пустошта с помътен поглед взира...
Препречи мълчалив широкия мегдан
Мъдрителя и спре, и дълго застоян
се вглежда в месеца. Из мрачината ходил
до късно във града и мълком дълго бродил
след туй по улици, през тихата тъма
той мина и се спре при старата чешма —
тъй навик беше му от първо още време:
наплуска се, измий и сетне се възйеме
на кулата си. Спрян, изви се той сега,
озърна се, и там отпуснато ръка
на плочата подпре...

Бълбולי си чешмата
през цеви оловни, и тъмно в тишината
като че някому приказва своя блян,
кой знае, декашен, какъв. И замечтан
се в нейний говор тих Мъдрителя заслуша.
Като че в нея скрит се някой вътре сгуша,
избълби, сниши се, застане, склокоти,
през крайната си цев провре, зашепоти,

изшутка, сякаше изгубил е търпене
да чува стон и плач. А също като зеф
да зина, тутакси през среднята се цев
обади друг, сърдит, и строго им се сопна —
смълча се, гръпна се навътре, с нещо хлопна
там, и задавено отново зина зъл:

бол-бъл, бъл-бол, ш-ш... и пак бол-бъл...

И глъхналата нощ, като че ли витае
над нея някакво предчувствие, се мае
и гръх е спряла тя да чака. Дали знак
е ней обещан? И него в тоя мрак
очаква няма тя? Отде и за какво ли?...
А на мегдана там чешмата си бълболи
бог знае за какво, останала в нощта
сама. Изклокоти и тъмно в пустошта
изплаче, изведнъж прекъснала шумтене,
и пак изклокоти, изплаче и простене.

Песен седма

ВОЙВОДАТА

220

ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

Врагът наближава към града. – Върлите боеве по височините. – Убиват Горана. – Зеленгора отмъщава с топора си. – Неговата херойска смърт. – Борците отбиват неприятелската атака. – Боят стихва. – Жъртвите. – Подновеният пристъп на низамите, предвождани от Агула. – Още по-лют бой. – Смъртта на Димо Ружина. – Подкрепата на Хъшлака и Младеновата дружина. – Убиват Сокола. – Съдбоносна изненада в решителния миг на боя. – Трупът на войводата, влачен от коня. – Паника. – Мъдрителят пред трупа. – Турците навлизат в Каменград. – Последня съпротива. – Боевете в града... – Подвигът и страшната смърт на Хъшлака – Зверства. – Убиват Вела. – Захвърленият труп на поп Матей. – Нощта се спуска над Каменград. – В светлината на пожарите и пламналите кладии.

ЧАСТ ПЪРВА

Зората пограни. Настана седми ден.
Борците свари той по върха на Зелен
и по Висок. Безрег по хълмите далеко
те бързаха отвъд, преваляха и преко
отсам по валога възпираха; едни
там спират на почив, а други отстрани
завръщат. Горе, веч в окопите прибрани,
тоз чисти пушка, друг развързаните рани
превързва; чува се и смях, и глъч сърдит
нататък. Метна се през рова там и свит
Хъшлака грехата отърся – ей, изправен,

кой знае за какво ръце размахва. Бавен
подзела ход далеч, дружина шумна сви
в дола – и друга ей отсреща изкриви
зад хълма, – и навред, додето стига глед,
навалици и шум, и лутане без рег;
като пчели, кога им матката изхвъркне
из старата тръвна и роят се помъкне
подире ѝ – от клон на клона прехвърчи,
и пълни въздуха с бръмтежа си, бучи
и как, и де да се намести гури сгода.
Издебна ги врагът – и не реши изхода
на вчерашния бой, тъй кървав, храбростта:
и видеха едвам те късно вечерта,
че накъм юг врагът колони по колони
преведе на обход, по завалните склони
под Петлевец, оттам за право в Каменград...
Напусто се Младен нахвърла, пръв назад
момците си отвел от лютий бой, навреме
измамата видял – врагът успя да вземе
далеко преднина. Напусто да го спрат
нахвърлиха се там през планинския път
Хъшлака и от юг Сокола – не възпряха
те тъмни пълчиша... И бързо полетяха
сами за към Висок, през горски теснини,
без път, през върхове и върли стръмнини,
и пред окопите преваляха ги рано
в зори.

Настръхнал се далеч тъмней Балкана,
и като вчера пак и влажен, и студен
вей утреник. От връх към върха отстранен
се реят облаци, привлечени лениво,
последни признаци на време променливо;
и слънцето на вис възможното, обля
с напрегнати лучи и хълми, и поля

221

КЪРВАВА ПЕСЕН

нататък; тук и там се дига тънка пара
прозирна, като че през летен ден омара.

А тъмна рат далеч през хълмите оттам
на изток преваля насам и по-насам,
и по долината разгърнала колони,
понесе се напред по завалните склони –
напред и все напред. Ей предни редове
към Кукла и Висок запъплаха. Зове
тръба. Оръжие по припора пресветна.
Шум някакъв изби. И емната безчетна
рат, тъкмо припора нагоре да възпре,
сдели и пръсна се на три страни – и спре.
И тън вук, и тръби отново пак се чува.
А още все, далеч отсреща, тъмна глухо
приижда наплач...

Шум се смътен в пустошта
пронесе. Блъвна гум под склона. Пропиця
далеч из въздуха там първата граната...
Ей хлопна някъде. Отдолу в равнината
бял гум и тук, и там отскочи – ето пак –
и татък по-отвъд – и също бял фъндак
из въздуха се вий и тай, разляган бавно...
Преваря гръм и гръмът, избоботи – неравно
се тътен понесе и глухо сгръмоли,
като от буря ек далечен. Просвредли
граната въздуха, ей друга – ей пропука
и третя, хласната оттатък... Изпусука
и друга отстрана бог знае накъде...
И по окопите, там онзи приведе
глава и сгуши се; тук други сченка в пръсти
брага и нещо си измъри; там се кръсти
младок; а стреснато го него други врат
извий и някъде оглежда се назад –

край него сякаш е граната префучала,
и той я търси там къде се е завряла...
Ей пак избоботи, протътне. Засвредлят
гранати въздуха. И пак. И трети път.
Но веч претръпнали борците, и съзети
от първия уплах, нехаеха. Възйети
по рова тук и там заничаха – превит
тоз, онзи пропъзлял по насипа и, скрит,
протяга врат далеч по валога да гледа...
На върхния окоп наскочили, съсега
съсед, изправен прав, подкача и с ръка
му сочи някъде; от насипа крака
протегнал, Чер-Чемер кой знай кому се плези;
и Стария Братой от рова да излезе
по ровкавата пръст катери се едвам,
и Влад Страшила го нагоре дърпа, сам
прилегнал, току-що на рова там изкачен;
прав-правеничък, сам го знамето, разкрачен,
е Ворчо и с ръка като да дава знак
надолу някому, и вика – викне, пак
с ръце замахва в миг, и нещо си гърлани...
Ей вук подйеа там и грузи, насъбрани
отпред на кривия недокопан люнет;
ей чуват се псувни; – и плъпнаха отврег
далеч по билото, наг насипи, люнети
и наг окопите, юнаците възйети –
като по върхища на Стара планина
високи борове, – тук кичур, настрана
два-три, пак купчина, а татък десетина
един го груз наред: по цялата долина
под тях, по рътища и припори, вилней
зъл вихър, трясък, гръм и тътенът кънтей
до небеса, а те стоят, така безгрижни,
за вихъра чак там на върха недостижни,
не мислейки и тях че той ще налети.

Но ето, кой знай де запращани преди,
 насам и по-насам запискаха гранати.
 Макар че не една все още да пропрати
 там зад окопите и присмех, и псувни,
 все пак мнозина се, зад засипи едни
 и други татък по окопите, прибраха –
 че по-начесто все гранатите летяха,
 по-сигурно сега насам и по-насам.
 И в средния редут, при знамето, едвам
 Сокола се прибра, просвири и се мухна
 граната в срещний ров – и пак оттам избухна
 с рев, плам изригнала, и плам, и дим, и пръст...
 И пръта с знамето, като че крехка тръст,
 преви и настрана се люшна и увисна.
 От нея трясъкът не млъкнал – втора писна
 граната: в сивата гранитна канара
 отголу прасна тя и въздуха разгра
 и пукот, и прожиг: и, прасната, изкърти
 парчета камъни и прати ги за смърти
 да търсят близо там, далеч и по-далеч.
 Но се наоколо борците бяха веч
 прибрали – и така напусто префучаха
 гранатни късове и камънаци. Влаха,
 едун към знамето закрачил, изтърва
 винтовка – че парче гранатно отърва
 наполовин гръжката от нея, и притръпна
 ръката му; а там, приведен, се отгръпна
 и Ворчо, знамето дошъл да гизне пак –
 че тъкмо под носа на пъргавий юнак
 прописна кой знай що и се възбре в земята,
 и пръст изхвъркнала засипа му ръката;
 отгръпнат се изви той и наголу взре
 и пак приведе се, превитий прът възбре
 в земята и се горд до знамето изправи –
 и махна той с ръка, извика и прибави

такава попръжня, че около му в миг
 избухна смях, подзет и по-натам, и вук,
 и смях от ров на ров далеко се пронесе...

А ето въздухът отново се разпресе
 от гръм и пукоти; и тъпо се проби
 през тях отнякъде тръба. Ей в миг заби
 оттатък барабан – сребрни, затряска, урна...
 И мизгом видеха отгоре как се втурна
 с рев наплачта на шурм, напреко през димът
 по припора – и там на юг, и по ридът
 към север: в устрем див колони по колони,
 като че вихър ги разблъска и подгони.
 Топовете млъкнаха. И само беше чут
 и рев, и топот тъп към средния редут,
 където знамето се вееше пак побито
 на върха – и на юг по билото извито.
 към рова, дето бе високият Хъшлак
 за разпореди прав застанал. Даден знак
 бе по окопите, и дотогаз смълчани,
 те в миг изригнаха... През залпа изгърлани
 залп и на облачни кълба се въздиги
 дим – и помъкна се нататък по хълми,
 като мъгли кога от влажните долини
 се мудно повлекат нагоре към вършини.
 Ей ревна трети залп. Четвърти. Като ек
 от тях, протътнаха и други надалек
 от север и от юг. Ей млъкнаха. Изпуска
 куршум. Два, още два. Замятаха се близко
 низами, тирнати по припора. Ей вук
 от върха се подзе. Кръстоса щика щик,
 и сабя сабята замахната отсича...
 Ей татък през дима юнак полетял тича;
 низамин възнак се превръща, повален,
 наголу... Враг на враг се хвърля разярен,

налища, смята го и тръшва се сполежен,
сам не видял отде, нито дори досетен,
едвам що пушката издигнал пак готов
за удар... Тъп тъмнеж, и звън оръжен, зов –
по-татък вик, псувни... Издигне се насочен
револвер, блъбва дим – в дима се извърточен
кондак премерне... Рев и трясък, вик и стон...
И близо, и далеч по завалния склон,
покрай окопите, се емна и подхвана
борбата, и такваз смутевица настана
и бърканица, че не знаеше ни кой
напада, нито кой се брани.

Върлий бой,
на север упорит започнат най-изпървен,
където бе Млаген, и настървен, и кървен
се бързо поглови по-лют и по-жесток
при средния редут нагясно от Висок,
настрег на преслопа, там, дето бе Сокола
загнезден. Втори път по стръмнината гола
се впуска наплачта – оставила безчет
там жертви, – втори път повръща се безрег
разпръсната назаг. Но ето, подкрепена
от нови сили, пак полетя настървена
с гив, бесен вик... Орди навалят през орди...
До трупа пада труп... Ред тъмен разреде –
напред изстъпва друг. Този пада; този прескочил
трупа и повален се тръшне. Ей насочил
тук сабя мелязим се превърти и спре –
и грохне възник. Там се свий и пооре
с глава напред висок манафин; сграбчил шия,
прожилена с куршум, извърнат юзбашия
гърлани що му глас гържи и пак лети
напред – но друг куршум го сепне, и сгрохти
и той надолу там по склона и зарита...

А наплачта, отзад засилена, налища,
пришжда и вали напред и все напред...
С куршуми покосен е първи, втори ред:
през труповете им напред се хвърля трети,
четвърти – ето ги пред първите люнети,
и на окопите се втурнаха на щик...

Дочакани готам, насреща им се с вик
нахвърляха сега борците. Гръм престана –
щурм против щурма, гръд срещу гърди. Настана
нечуван, адски бой... За кърви настървен,
отчатква щика щик, и трясъкът студен
на нож о ножове се в рева бесен сляха,
от хиляди гърла изтласкан. Първи Влаха
изскочи – рипнаха на неговия зов
Страшила, Влаг, Горан и целият се ров
изсипа подир тях, – а ето и Сокола
отвъд, и Чер-Чемер до него, Стамен Лола,
Витан Догана, Рад Белиша и Китан
от Бъта, – емна се оттатък и Вълкан
Гошана, Чубрата и Ветко, Дейо Бала,
а ей настизна ги и Димо Груга, пала
навирал, господ знай отде я доловил...
Напират враг до враг... И пушката извил
наопак, бухти кого де свари Влаха,
и сабя кривица Страшила вий и маха...
Там труп се превърти и грохне, там глава
се метне скастрена... Прерипна, изрева,
промушен в рамото от остър щик, Горана,
и сабя изтървал, за пушката се хвана
на впуснатия там насреща му феллах,
и в слабините го в миг срита, с един мах
за гърлото с нокте го скепса... а довтаса
друг пъргаб – в темето Горана буторяса
с кондак, издигна го за още един път –

но ето спуснати отгоре му летят
и Граха, и Китан, и двата Беламора;
а видел как Горан бе сбъхтан, Зеленгора.
се хвърли чак от връх окопа, да мъсти
за верний си другар и хласка, и върти
с топора си. Прочут бе с него Зеленгора
и по тъдешний край юнака млад Топора
зовяха, – откато по-лани на Козлец
го бяха свардили читащи от Стрелец,
и той с топора си от тях се бе избавил.
двамина мъртви там накастрени оставил.
Като малцина той и на куршум макар
изкусен, винаги на път ли, на пазар
ще ходи – винаги в ръка му е топора,
и днес в окопа бе пак с него Зеленгора.
За верний си другар той с него полетя
да мсти сега, и там замахнал, извъртя
и пъргавий феллах по темето халоса –
и острия топор, главата къдрокоса
на черния юнак разсякъл, се заби
чак до гръбнака му – и шурната изби
кръв, и по челото на Граха чак попръска...
А трупът метна се наголу и затръска
ръце по урвата. Горановия труп
да грабне Зеленгор наведе се, а куп
читащи, щик до щик, върху му наваляха
и смушкаха го те – макар Китан и Граха,
и малкият Беламор, и Бойчо от Бързан
да ги отпъдиха, и Граха и Първан
от Бъта, първий с щик, а вторият с кондака
на свойто шишене, жестоко за юнака
се отплатиха. Там по урвестия склон,
и върху трупа на Горана, с гърч и стон
бардаляха се труп до трупа навалени...
А ето други пак налитат разярени,

и враг се залови с врага и тук, и там –
нататък гонят се, настигнати отсам,
сборичкат се, напред и нанаяз отбягват;
претръскащ щикове: на въздуха посягват
ръце; отчатне нож; и пушка прегръчи
отхвърлена; и врег, и вик, и рев ечи,
и надпреварят се псувни и в бяс удари...

А вече там на юг, с юнаците другари
далеч по валога прогонил лютий враг,
отдръпва се назад разрошения Хъшлак,
бог знае жертва де калпака си оставил...
Отстрелва се назад врагът. Снага изправил
до канарата Смил, куршуми че пицят
не ще дори да знай, и вече петий път
прицелен, изгърмя – и тоя път умерил:
и мелязимица по урвата, разперил
ръце, прегъна се и по очи и той
нагоду поора. Оттатък чак Братой
прескочи и, прибран, загнезди се в люнета,
а с него Чиф-и-тек и ниските Вълчета –
и двете – винаги все заедно слухтят
как голу на отбой тръбите все тръбят
и тупкат, и дребният отнейде барабани
на сбор. По билото, тук пръснати, там сбрани,
отстрелват се едни и дърпат се назад
полека. Там отвъд изпънал се е Влак
от Попинци, крещи и нещо се заканы;
приклекне, изгърми и пак се Делибана
помъкне. Счуват се псувни и неразбран
вик голу. Още се разправят там Деян
и Бошко, заедно с Долнемахленският Търне,
с отбитий сетен рой низами. Да се върне
извърна се Деян – из ниския трънак,
отзад, го изведиж налетя зъл помак

и с щик под плешката отляво буторяса,
на помощ впусна се тук Търне – и довтаса,
но късно, и макар че лютият помак
с премазана глава се в ниския трънак
превърна, изрева и вирнати замята
нозе, – Деян се сви и люпна на земята:
промушил бе щикът юнашкото сърце!
И свари само той да поднесе ръце
към гръд, де острий върх на щика бе промушен
и превъртя очи и грохна се бездушен...

Престанал беше веч навсъде боят лют
и върл. И тук-там куршум прописне чут
едвам, кой знай отде и закъде пропратен.
Ей вик се пронесе. Отнякъде невният,
чак до окопите, се счуе горе стон –
и виждат се далеч таме по голий склон
как с гърч премятат се оставените жъртви,
и борят се с смъртта, ранени, полумъртви.
Престана лютият бой. И морните борци
се по окопите прибраха. И венци
на слава не едно чело ще да окичат.
И майки, и чеда ще плачат и наричат,
едни за свиген син, а други за баща
умрял юнашка смърт – тях, клетки в нищета
оставил. В песни тях певци ще ги възпяват,
годе се и борци, и песните забравят –
до нови пак борби, за нови жъртви пак.
Ще ахне Дивисил за своя син юнак,
чул в боя на Висок юнашки как загина –
окоето му сълза ще замъгли за сина,
старешката сълза, последня може би;
но твърд е старецът, скръбта ще прескърби,
и зарад свиген син с въздишка ще отсъди:
Не беше моя дял, о, нека негов бъде! –

За мъж е мъжка смърт. Не е последен в рог.
Дай боже другите на своя си народ
в борбите, винаги и винаги победни,
между борците му дано не са последни!

Не трая много мир и отдох от борба.
Ей долу екнаха тръба подир тръба
отново. Първий шум юнаците отбили
едвам – и хвърли се пак с подновени сили
върху им лютият враг, орда подир орда.
И зареваха пак, далеко зад рега
на враговете, топ по топа – запищяха
гранати: тук едни, като напред, се вряха
в земята, друга там, разкъртила пръстта,
изфуква пак навън – и писна, затрепя
далеч по припори, на късове раздрана...
А пред люнетите, на рудната поляна
в набрания чакъл, сревани изведнъж
ей дбе се сблъскаха, изтряскаха и гъж
се урна камъни и пръснати парчета...
И пак, и тоя път, борбата бе подзета
на север, дето бе Младен. А наваля
сган и отвъд, и там за шум се разпиля
по склона, дето бе дружина сбрал Хъшлака,
смълчан, оргиите отблизо да причака,
на щик – и нямаше там не един юнак:
и Ветко, и Стоян от Стрелча, Смил Кавак
и Бошко Стария и Нешо Балабана –
чет нямат... и от тях най-вече за Деяна
намръщени Хъшлак изскърца зъби свил
в гняв устни, – за сина на старий Дивисил
и сестрин годеник, от него тъй обичан...

Пред средния редут, на горест кон разтичан,
зад пълчища за шум готови, сам Агил

премина. Ето спре, юздите мигом свил
на пъргавия кон, и спре го и отседна
и махна сабя. С вик се папачта безредна
нахвърля... Горе там, на върха на руда,
с току-що придошли юнаци от града,
Сокола беше се отдавна сам да бди
изправил – и ревът на дивите орди,
когато до прицел на пушката достигна,
замахна той с ръка – и дружен залп изригна,
и друг! И почна се чевръста препирня
куршумна – голата неравна стръмнина
отдолу на гърмеж отвърна в миг с гърмежи,
и сякаш въздухът се сепна и наежи
от пукот и ехтеж. Изви се на кълба
гум – ниско сляга се, запъпла. На тръба
тръба се отзове. Изблъвне плам – отскочи
бял гум. И пак. Далеч се урне и проточи
залп. Нејде тъп и глух подзет, протътне шум...
Ж-ж-ж – остро прожижи отплеснати куршум,
с-с-с! – като знак за млък да дава там простъска
друг, трети... През гума се турне и разпръска
напред низами рой – прилегнат, скокнат пак;
и тресне, запращи гръм подир гръм – в букак
като че ли кога гърва секал гървари...
А сякаш моя трясък да заглуши превари
отгоре блъвнал залп и татък разпиля
куршуми: също тъй по стръмен път коля
с чакъл когато се наголу влачат – рипне,
превие настрана подплашен кон, – и сипне
и с трясък урне се чакълът... В миг се сбра
на върха гум с гума. Замлъкна гръм. Разгря
вик въздуха. На враг врагът налетя стръвен,
и шурмът почна се отново, див и кръвен
шурм – и от две страни с еднакъв бяс подзет...
Обсипан припора бе с трупове безчет –

през тях прескачаха все нови повилнели
орди, подире им и други, път подзели
на бяг... И сипят се орда подир орда...
На пагналия един по кръвната следа
и с вик и зверски рев изстъпват десетина...

Не стресна папачта юначната дружина.
Сам пред юнаците Сокола най-напред
напира – Рад Финдек и Димо Късоглед,
Стоил Калинека и Райко Самохода
до него, – а отвъд, на своя смел войвода
подпора, литнаха: Стоичко Делираг,
Белиша, Беламор и Чубрата, и Влаг,
Тусчийски... Щика щик и ножа нож кръстоса –
отсякват се, трецят... Кондак извил, халоса
Калинек през врата високия низам,
изпръкнал среща му, и там се превъртян
той възнак повали: протегна като вили
ръце – и метна се, опъната на жили,
главата му, очи в предсмъртен страх изви,
и клюмна. Впусна се над него, улови
Калинек пушката (пречупил бе с удара
той свойто шишене) – гва щика се в превара
в гърба му врязаха и сам се повали
над жертвата си той... Отвъд се превали
и Димо Късоглед, до него Дейо Бала,
на помощ на другар полетял като хала
отсреща – револвер пред него колагъ
отпъна, трясна гръм: преви левент снага,
юнакът тросна се по склона и зарита.
А ето Рад Финдек, Белиша и Никита
от Петрич – чистят път по стръмния припор;
ей Димо Ружина, Горановий топор
извил, нахвърли се на помощ на другари –
и свраска в папачта, когото гето свари,

не види и не се дори озръща той
дали връхлита враг, или халосва свой...
Избра си отдалеч юнакът своята жертва
и с рев напреко там лети, не се озъртва,
и пътем само тук тогава угости,
замахнал, оногоз отпъди и лети,
и ето най-подир върху ѝ че се впусна –
топорът профуча и колагата плюсна
през рамото отзад: удара, на подплес
отщъпнат, темето и аленият фес
на израстний лебент запрати по припора.
Замахът силен бе, а твърде слаб отпора,
и сам се завъртя захитений юнак;
а, скочил отстрана, брадат едун читак
над кръста го отзад на щика си натъкна –
топорът отстрана полетя и отхвъркна, –
– а, подкосен с щика, подире му и сам
юнакът люпна се и по корем се там
на кървавий топор в острилото натъкна,
изхърка, сгърчи се и сгърчен се измъкна
на бок – и рукна кръв, размесена с черва...
Но и брагатию се читак не отърва:
над него се изви с кондака си Догана
и сврасна го – а щик в гърдите му Гошана
проряза... Там отвъд разправят се Страшил
и Влаха, и Първан, и Палигора Смил –
и трясък, вик и рев до небеса се носи...
Отголу дива сган налита. Къдрокоси
арапин най-напред, феллаха до феллах
след него, с зверски рев и виковете „аллах!“
манафи цяла гмеж по припора възпира,
и друга подир тях и бърза, и припира
напред. И сякаше превърнат на вулкан,
рев рука припора, и рев и неразбран
вой. Замъгли несвяс очи накръжавени,

и дим, и дъх на кръв и пот. И озверени
лица. Премият се кондаци; прерушят
пречупени ребра... куршуми пропищят
и тук, и там; ръка откастриена отхвъркне
глава се търколи. Посред дима изпъкне
враг стръбен на врага по-стръбен – щикове
претракат... И псувни, и рев, и виковете...
Изчезне ред – и в миг на смяна друг се струпа,
и пада труп до труп и трупове на трупа.
Беснее враг на враг; – в див нечовешки бой
не разпознава враг врагът, ни своя свой...

При горний ред момци, на върха, за отмяна
готови, чакаше минута Делибана;
и видел как сега се сляха врага с враг –
той сегна, гръбна там затъкнатию байрак,
издигна го на вис, три пъти го преметна
на въздуха – и сам полетя пръв напред.
Наскочиха за миг юнаците отвред
и се понесоха на шурм подир юнака...
Потънаха и те – а скоро и байрака
изчезна в вихъра на боя разярен...

На предния окоп, с Горчана бе Млаген
(по валога далеч успял да разпилее
сганта на Селями) и боят как вилнее
той гледаше таме под средния редут,
където най-напред започна и все лют
вилнее досега, – и виде той, пришжда
несметна нова сган, додето чак се вижда,
заг хълмите далеч тъмнееща... И той,
преви зад припора с най-отборния рой
юнаци, сила в бой за бой не изтощили
и воля в кръвници на нож и щик калили...
И там во вихъра на боя разярен

изчезна бързо сам с юнаците Младен, тъй както преди миг изчезна и Хъшлака, на помощ прехвърчал и той, видял с байрака как Делибана знак подаде отдалеч. А неочакваният, преминал през Просеч в зори, с момците си самичкият Войвода се спускаше натам. Отдавна, на изхода на Мильова река, от върха лютий бой на Кукла и Висок следеше мълком той, и сгода чакаше с хвърчащата си чета все отбор и за бой жаднеещи момчета... Изпратил беше вест той на Висок в зори, но не достигна тя: през тъмните гори прехвана вестника врагът и на засада заложен, чакаше, приготвил изненада.

Навреме гойдоха Хъшлака и Младен. Борците сепнати, отново, с погновен бяс хвърлиха се пак: два часа на припора вилнее лютий бой – нито един умора не сети, богро бе юнашкото сърце, но твърд не беше веч на пъргави ръце замахът, удара невинаги все верен, и щик се не един пречупи, нож от черен отлетя, от цвета кондакът се отщъпна, и не една ръка от удара изтръпна, и сецва се на скок и мъжки изстъп крак... Но Делибана пръв, и Стамен Ракимак по него, ревнаха, и Дейо Делибита, и Бойчо от Бързан, – а ето и Никита от Петрич, отдалеч размахал боздуган (с години кой знай де по тъмния таван ръждивял) като бик срева и загърлани – и сепната борци, около Дрина сбрани, загържащи едвам напора, с нов се вик

нахвърлиха напред... Затряска щик о щик, и запрацяха пак кондаците извити... И пада труп го труп. Ей пушка запокити по-младият Беламор, с два щика изведнъж в гърди промушен; свит се тръшна Стойко Ръж – издутоуст читак го в слабините смушка и старият юнак винтовката си пушка до днешен ден не я изтървал от ръка – ни в Бялград, ни в сечта при Кривата река, ни во Сицилия, където с „Галибарди“ в три боя бе се бил, – и тука го изварди незнаен враг сега, и той я изтърва да я не дигне веч... От болка изрева и люпна се и пак, като съзет, юнака подскочи, изрева, и бясно на читака се хвърли, впи нокте во жилестият му врат и сгърпа го – и в миг се сгърмоли назад там с него... С боздуган читака чер Никита халоса в темето – с краката си изрита и претрепера цял несретникът читак... А все, и мъртъв, го не пусна Ръжа пак от своите нокте, макар примрял от болка... Захвърли Чер-Чемер седефена двустволка, пречупена в гърба на лют левет низам, и да му залови мартината, едвам приведен – с щика си го хрянса през гръбнака отгоре сух феллах, наголу повален по склона. Отдалеч съгледа го Младен, другарин от дете, а сетне и в чужбина, без майка и баща останал сиротина и той, на радости и на беги другар – съгледа го Младен и рипна той: удар – кръстоса удара... А ето и Сокола притича. Хвърли се отсреща Стамо Кола, ей Палигора Смил, ей Стоимен Пелет –

тоз хласка, тоз бухти, а Делираг, нает на двамата за отпор, върти двустра пелка и кастри... Кръв шурти; по склона, като зелка откастриена, глава далеч се търколи; праметне се ръка; труп, смушкан, набали и грохне настрана – а татък друг се тръшка и стене... Рязнат с щик през рамото, изпъшка и възник тръсна се Стоичко Делираг, най-ударний пушкар не само в Каменград, а и по цялото широко Средногорие, – на късатурата на младия Белагоре (току-що повален, с конгаците пребит в главата) Делираг връхлетя, и набит на нея, върхът ѝ галака му проряза отзад и кървав се през търбуха показва изскочил – като че за нова жертва пак да чака... Люпна се и рошавият Кавлак, на щика с остър щик не сварил да отвърне... До него тросна се Долнемахленски Търне, со своята левент отхранена снага притиснал израстний юначен колага, що го през челото со сабята си тръсна и му косматия лоб на две парчета пръсна; под тежкия му труп приплюснат, изрева юначний колага и сабя изтърва от сгърчена ръка – а хвърли се Гошана върху му, с тежкия ток на чизма подкована затъпка зарад вик разчекнатият му зев... Мъдрителя – и той! – бог знай отдека, с рева се спусна, ликът му опръскан с кръви, ляво ухо увиснало окастриено – и право лети, най-дето е лют кървавият бой: където Чиф-и-тек и счумреният Братой и Влак от Попинци до Влаха, и Сокола до Ворча и Боян от Бъта с Гюро Лола,

подгонили врага, напред и все напред налитаха... Съзрял Мъдрителя, Пелет извика, друг оттам и той извит подхвана вика. Извърна се да види Делибана защо е тоя вик – и виде семен път юнака: жулна го и скастри през вратът лют нож – и щик отзад под плешката го хрянна и гърбом съпна се юнакът и се трясна назад, изпънат цял – по белия му сюртук запръска рукунала кръвта сърдита. Тук върху низамина налетял, сам налетя Сокола – в острий щик изчатка и отлетя пречупена надве челична сабя... с вик се хвърлиха отзад, връз дигналия щик низамина, Ворчо, Влак, Стоимен Детелина и Бошко от Бързан, – но късно. Миг не мина, до първия низам, изникна втор и трет: и, смушкан, метна се Сокола сам, подгет на четири щика, и метна се, и викна... На четири страни, далеч да пръсне, бликна от люти щикове подсърдената кръв...

Тъй сvari ранна смърт юнак в юнаци пръв. И няма за юнак кой да заплаче. Лани едничкия му брат обесиха душмани; на заточение изпратен за Фезан, баща му в дивата пустиня бе заклан; а майка му, от скръб и плач избезумяла, през зимата умре. Не беше останала нито една душа безгробния юнак с възгъх да спомене. Едничкият Хъшлак бе само, но и той, от седми пояс рода, сълаза не бе пролял той в никаква несгода, и за Сокола пак едва ли ще пролей – и само може би, кога му домъчней,

ще скръцне зъби в гняв и мръсно ще изпсува.
А помен? Кой ли в бой умрелий поменува –
освен, нехаяна от всички, песента!

Опръскани там на Сокола от кръвта,
юнашки помен му направиха гругари:
пръв пушката изви Хъшлака и стовари:
най-предния низам по бръснатия врат –
превърнат грохна се на гръб лебенът млад,
и превъртя очи и, зинал да извика,
приклодна зъби в миг и надве си езика
прехапа. Повтором намръщени Хъшлак
извърна пушката и, скръцнал зъби; пак
сливбоса втория низамин, но мърцина –
че вече беше го отзад навървил Дрина
през кръста с щика си... А Ворчо, Бошко, Владо
от Попинци, Стоил Диманин, Делчо Раг
от Баня – с тъмна гмеж подире им момчета
и двете отстрана праметнати Вълчета –
се бяха хвърлили, и кой където, как
завърнал, мушкаха и тупаха: кондак
кондака цепи, щик преваря с устрем щика,
и ножа нож... реве тоз тука, онзи вика
оттатък, и псувни, и крясъци и стон, –
и завъртяха се по завалния склон
два вихра, и се тъй в беса си див среваха,
че сепна се под тях сама земята плахо...

Вилнели дотогаз на север и на юг
вихрушки, хукнали и те сега към тук –
тъй както стърготни и гвоздеи политат
един през друг, един връз други, към магнитът,
и се сборичкани по него налепят.
И опустя окоп и ров, и връх, и рът,
където преди час, един на други стръвен,

борец срещу борец мегдан деляха кръвен –
отвред се стекоха сега, след роя рои
там, дето сетният и най-упорен бой
вилнее, дето се две сили разярени
среваха, като че земя и небо слени
с реф, трясъци и ек в световний сетен ден.
Напред и все напред прочистя път Младен,
напред и все напред се хвърляше Хъшлака,
напред и все напред юнакът по юнака
налитаха в несвяс – напред и все напред,
и сякаше смъртта, по техний кървав след
разперила ръце напред сама ги тласка,
безумния ѝ смях през щикове претряска,
оттук в издигнати кондаци изгрохти,
през саби скръстени оттатък прозвънти,
с куршум нанякъде галеко там изпуска
заг грозните псувни се нанасам изкуска,
изгрохоти отвъд през рикнал зверски реф,
изблъвне тук с кръвта през зиналия зев
на сръган труп, а там с последний гъх изхърка
на стъпканий борец... и сгави се, разбърка
из врявата за миг, и в общий реф се слеи
и сякаше, с смъртта самият аг се смеи,
за пляката ѝ паст раззчекнал...

И трясна изведнъж, далеч от север, екнал
залп, други, още два – и нечовешки вик
и трясък се зачу... Спре в рана мушнат щик,
застана нож на нож кръстосани, сви вирнат
на въздуха кондак – и враг на врага тирнат
стъписан се озре... Понякога така
сред пътя клетник спре неволно и ръка,
без сам да знай защо, протегне и претръпне
цял, и назад му се примисли да се гръпне –
и да пристъпи пак напред, да викне с глас –

и не усеща той, че съdboносен час
за него е дошъл, че спряло е да бие
сърцето, че смъртта крило над него бие,
като над препелек сокола острокльв,
и той озърне се безсмислено и, кръв
изблъвнал из уста, се на земята тръсне...
Замаяно така изтупа да се пръсне
сърцето на боя – изтупа и примре.
В решителния миг борците нещо спре,
незнайно никому и сещано от всички.
То бе на ужаса безумний миг, еднички
миг, в който вихрите се спират, и в несвяс
когато хвърлени враг против врага с бяс
се сепват – за назад и занапред едначво
готови, като че едина друг очаква –
той да реши къде: напред или на бяг...
И тъкмо дето бе най-силен лютий враг
и боят най-жесток, Мъдрителя с Младена,
където с сабите косяха, разярена
върху им дето се безчислената сган
в последния хвърли стръв, а беше пак проврян
и нейний рег сплътен, и тя се в ужас стремна
за бяг... и шум, и вик нечакано се емна
цял вихър конници отсреща се изви:
накуп и пръснати по склона... Възкриви
насам егин, превий нататък друг несвесен
и превърти се... Вик и цвилене... Понесен
цял рой се извъртя – и повилнял на скач,
кон дигне предница, и метне се езгач
отхвърлен; кон, езгач понесъл, пърха, хита
и превърти се кон с езгача – и полита
върху му друг отзад, препънат превърти
и грохне се и той...

Ей повилнял лети
зелен арабски кон, изпънал дълга шия:
раненият юнак, увиснал на зенгия,
влече и мята той – насам и все насам...
Пръв вихрения кон съгледал, и едвам
съгледал, изрева Стоимен Ружин Брода:
„Войводата!“ Подзе и Райко Самохода:
„Войводата! Това е неговият кон!“
„Войводата убит!“ – извика Симеон
Диманин... но, извит, Мъдрителя го сврасна
со сабя през уста... и превъртян се трясна
юнакът, в ужаса на кървавата сеч
изрекъл първата и съdboносна реч –
и грохнал повторно, с кръвта си пак я блъвна
нечуто... Извъртя пак сабя и се ръвна
Мъдрителя – срева на Брода... и светът
юнака видел би за най-последен път,
но в него миг, връх тях налетял, ги размята
понесеният кон и, съпнат сам, в земята
удари с предница и трясна повален.
И рева Брода, свил крака си преломен
през свирката надве от конското копито,
изпуска Делчо Рад и поора с пробито
чело връз мъртвия Стоимен Детелин...
Останал на нозе Мъдрителя егин,
преварил обвреме да се отбий стъписан,
извърна се сега и се озърна слисан –
и виде как трупът се метна, превъртян
през коня, люшна се, и на гърба прострян,
ръка изпъната през гривата отхвърли.
Отново пак се бе подхванал боят върли.
Но тия, преди миг що бяха в първий рег,
при всякой удар що летяха все напред,
отстъпваха сега назад, на рег последен –
и вече техний бой не беше бой побеген.

Крила разперила, изви полет смъртта
сега и тласна тя на врага наплачта
врз пръснати борци от ужаса обзети...
Един Мъдрителя не виде и не сети
обрата на боят, ни вика неразбран:
че на Войводата над трупа кървав спрял,
изпуснал сабя, той стоеше там загледал,
как алена струя по образа му бледен
кръв още все тече, от зиналата рана
на челото, – и зей юнашка гръд разграна,
когато сприхав кон раненият юнак
е влачил... Претрошен е десният му крак,
и сабя счупена острилото си вбола
в разръфано бедро... „Това бе твоя воля –
и се изпълни тя!“ – Мъдрителя изви
стреперали уста... но в миг го залови
отзад за рамото ръката на Хъшлака:
„Какво си спрял! Юнак не плаче за юнака –
спасявай се...“ Изви Мъдрителя глава,
и спряха смръзнати на устните слова
ответни: пръснати от припора, отвсъде,
отстъпвайки и те на куп един събран,
последните борци налитащата сган
отбиваха. С ръка пресегна бързо, сдърпа
и скъса пазва в миг Мъдрителя, и кърпа
извадил – майчин гар и спомен, на сърце
скъп носен досега – со нея той лице
прикри на мъртвия войвода. И обърнат,
той грабна пушката на Ворча, там превърнат,
и в него, в ужаса предсмъртен, поглед впи...

А с бесен реф врагът насам бе навалил,
и Бошко от Вързан, Стоимен Брагски, Лола,
Китан и Раг Белиш, Тумбал и Стойчо Кола,
пред него сетни те, нагоре се едвам

отстрелват, бързайки по припора. И сам
Мъдрителя се с тях нагоре закатери
и спре, и пушката насочи и помери,
но в уморената ръка притрепна тя
и блъвнатий куршум нахалос пропищя –
последния куршум изстреля татък в сброда,
врхлитащ да добий с кондаците си Брода,
разперил в ужаса насреща им ръце.

ЧАСТ ВТОРА

„Бог своя прозорец зад облаци затвори.
Изригна извори земята: от простори
небесни блъвнал, гъжд на порой забавя.
Потънаха гори, изчезнаха поля,
петнайсет лакета вода над планините
се дигна... Ден по ден минаваха се дните,
и колко минаха, не знаеха се те,
че никой техний чет нема да прочете –
че жив на долний свят нито един остана.“

И битописецът пред мене жив предстана,
на Вехтия завет през простите слова:
и виждах ази как плешива той глава
над книгата привел, спокойно нещо шепне –
и пише старата десница, без да трепне.
Той пише приказка от някогашни дни,
предание за туй, во тъмни старини
което е било – кой знае и било ли;
повтаря спомен той за нявгашни неволи,
за дни невидени и за незнаен дял –
за свигна жертва сам нито сълза пролял.
И нему леко е било да изговори:
„Бог своя прозорец зад облаци затвори!“

О, като него аз да бих можал така,
 спокойно уловил перото во ръка,
 да кажа: В Каменград жив никои не остана!
 Не би имало кой, което в него стана,
 да предаде в слова на бъдащите дни,
 и би останало от тъмни старини
 то само спомен блед за приказни неволи.
 За нещо си било – кой знае и било ли!
 Но тия грозни дни сам ази преживях.
 Обърнал погледи към небеса, видях
 когато ужасът над Каменград разтвори
 паст, как зад облаци не само че затвори
 бог своя прозорец – безмилостен и строг –
 а и зад него как очи затвори бог.
 Аз видех жертвите. И видех аз во първий:
 и не последен ден, потоп от черни кърви
 как рукна и заля озлочестения град,
 и как не пожали смъртта ни стар, ни млад,
 ни майка, ни дете во майка...

Изпревари

борците, към града отстъпващи, и свари
 от север и от юг беснуващата сган
 да влезе преди тях, и див настана плян
 и сеч. Последний ден като че ли настана
 на свят и на живот. И ужасът обхвана
 най-сетния жива твар, и тя подири в бяг
 спасение. И тя от побеснелий враг
 не се спаси. Дори там, овреме успели
 да се отвън града избавят, и подзели
 път към Балкана, там по хълмите, и тях
 сподири смърт. И тях, безумните от страх,
 избавени от нож, настигнаха гранати; –
 нехаещ своя свой познатия познати
 не виждайки, лети от ужаса обзет

и тласка се за път напред и все напред –
 и чедо майци път да мине не остава,
 и майка чедото без милост отминава...
 Отвъд, подгонени към върлия проход
 на буината река, се трупат за изход
 тълпи, и блъскат се, и викат разярени;
 в неразборията, запретат навалени
 коля с покъщнина планинския тесен път,
 мъже припират с вик, крещят жени, реват
 деца... Претряскаха гранати – и отчаян
 реф писна. Трясна пак... И от реда се краен
 обезумялата навалица в несвяс
 нахвърли и напре по стръмний път, и в бяс,
 наблъскана напред, се люшна и отплесна
 един през други рои по урвата отвесна,
 и с трясък, вик и реф полетях в пропастта, –
 един през друг, един връз другия... Смъртта
 обилна жътва там нечакано пожена,
 и, буино придошла, реката разярена
 се плисна сепната из своите брегове,
 и гръпна се, и с реф повлече трупове
 наголу – тук ръка, на вис извита, сегне,
 там мерне се глава, а татък се протегне
 труп и преметне се и се изгуби пак
 в ревещите вълни...

Беснуващия враг

отбиваха в града борците изнурени
 с последни сили. Там по двори разпилени,
 едни зад плетища, а други зад стени
 и ниски стобори, оттамък зад купни
 сено, от прозори, от стрехи, по дувари
 залегнали, кой как и кой където свари,
 те срещаха сганта, през улиците с реф
 нахълтала. И там не само един зеб

за вик раззинат в миг куршум запуши, спъна
за скок подигнат крак, и не един потъна
в кръвта си – за кръвта на бягащите щик
насочил. Въздухът се цепеше от вик,
гърмежи и псувни и крясъци и тъпо
оръжно свраскане. Победата си скъпо
врагът откупи: сам, да би обърнал глед,
той би се сепнал – той отрупал беше врег
и стъзди, улици и двори, с свои мъртви,
в борбата кървава с отчаяните жертви
на своя бяс.

Едни от сетните в града
отстъпили, едни от първите в рега
юнаци на Висок: Младен, Хъшлака, Дрина,
а с тях и живите останали малцина
другари, стихнаха черковний двор широк
на Свети Спас, и там залегнаха. Жесток,
потирен подир тях, отново ги налетя
врагът. Отново пак борбата бе подзета.
И пръв ги срещна тук с куршума си Младен,
след него Рад Финдек, край стария повален
плет там залегнали; подзеха, настанени
отвъд и другите покрай дувара; сврени
и зад черковните стени отплатък чак –
и те подхванаха, намръщени Хъшлак
където викаше изправен. Нова рана
и той на челото превързал, и разграна
се мята грехата на стария юнак;
бог знае де му е юнашкият калпак
отхвъркнал; – и нехай, и вика той и псува;
на място несдържан и тук, и там минува,
при тез и при онез; предвардя ги, стани
заложените там край ниските стени
юнаци, и отвъд покрай плета извити.

Налитаха на тях, за трети път отбити,
вразите – ето ги нахвърляха се пак...
Куршуми писнаха и не един читак,
и не един феллах, и не един нацупен
манаф се превъртя и повали похлупен
там по очи, един нататък с лоб пробит,
гърди пронизан друг, а по-отвъд превит
и бягащ, раната с ръката си прихванал...

Ей Влаг от Попинци, покрай плета застанал,
се превъртя и той, до него и Петран
Забита. Хракна кръв и Бошко от Бързан
и свеси той глава, без нищо да продума,
издъхнал – пролетя сърцето му куршума:
и сбогом си не взе от трепнала снага
юнашката душа – с куршума на врага
и тя нечаяно из раната излетя...
Ей Димо Късоглед – куршума го сполетия
прел сляпото око – превърна се и той.
Батаченинът Влаг и старият Братой,
зад ниската стена един до друг подпрени,
един на другото се люпнаха свалени;
а ето грохна се при тях Тусчийска Рад.
И Чубрата... едвам извърна се назад
и нещо викна той, куршумът го превари
в устата – троснато юнакът се стовари
и край дувара се праметна повален.
Куршум през шапката на сепнати Младен
просвири, перна я и метна надалеко
зад стобора... Но в миг, извърнат, Чиф-и-тека
де що му глас държи извикал, изрева
и дивият му рев спелтечен, без слова –
рев, сепна не един борец. Лице извърна
към ревнали юнак Младен и се озърна
натам, където бе замахал Чиф-и-тек

ръце и сочеше – а вече Рад Финдек,
и той извит натам, издигна пушка, смери
и гръмна... и ръце издигнати разпери,
изпуснал пушката: че тъкмо що извит
и гръмнал, трясна гръм отсреща му и впит
куршум през бузата се в мозъка му вмъкна
и падна повален той възник и не гъкна.

Отвън черковната ограда цяла гмеж
врази натрупани подзела бе гърмеж
оттамо изотзад върху борците в двора.
И хвърли се Младен, до него Пројчо Пора,
Боян от Бъта, Смил и Стамен Ракитак,
а ето втурна се и пъргавий Хъшлак,
по него хвърли се и Богдан Делимина –
и наваля отвред и цялата гужина
през двора върху тях полетяла на щик...
Залп блъвна срещу тях, и див се емна вик,
но през оградата юнак се по юнака
прехвърляха – и пръв от първите Хъшлака
се впусна – и за миг, преварен втори път
да гръмне, с щикове налетян бе врагът
и сбъхтан и смутен, на бяг го той удари –
тук смушкан тоз се свий и възник се стовари,
а онзи там с кондак премазан се снуши,
превий и люшне. Там полетял бимбаши
со сабята напред издигната оприда,
по него Рад Белиш и Стоименко Вуда
се хукнаха... пред тях Диманина Стоил
превари, смушка го с щика си и пробил
далака му, скриви и го навън издърпа
и хукна пак напред... нататък Стаю Търпа,
Керела, Делибит и Койчо от Петрич,
Стоимен Брадски, Смил, с кондак и щик, на тич
закъм мегдания, път нагоре си проправят;

Хъшлака и Младен, и Дрина се разправят
отляво с придошла отново дива сган
върху им – Чиф-и-тек и Бошко от Бързан,
Нукита от Петрич и ниските Вълчета
завърнаха се тям на помощ: и подзета
с псувни и вик и рев там завилия борба –
преви се Чиф-и-тек, стоварен през гърба
с кондак и грохна той и нещо изпелтечи,
и, зинал, от Петрич Нукита не дорече
псувния и по очи захлуни се и той –
но отмъсти за тях от Попинци Драгой
и сам Младен: удар кръстосаха удари,
замахне се един, през него груг превари,
отчатне щикът щик, кондакът о кандак
претряска – прехръпни промушен тук юнак,
низам изохка там и тросне се халосан
в главата ... Трупът труп затрупва, уборосан
върху му... Сченкат се, размахнат, и накуп
сборичкани се пак връхлетят... труп до труп,
на трупа труп, и рев и думи неразбрани,
нечути – и кръвта от зиналите рани
шурти... Последни те, през тесния сокак
закъм мегдания си проправят път: юнак
юнака бранеци, сплътени до юнака
юнак. Не стигна там едничък Рад Първака –
че тъкмо да възвий, до ширния мегдан
на зъгла, а в миг отгясно нова сган
претече се – и залп върху им тя изсипа:
изтръпнал дигна крак като че да прерипа
през нещо, и приви юнака настрана
и клюмнала глава о срещната стена
халоса: девет се куршума люто впиха
в левентната снага и мъртва я свалиха.
А на мегдания там, където кървав път
пробиха с щикове юнаците – отвъд

и други бягаха, насам и те подзети...
 Че и оттам, от юг, напират сган: – заети
 са пътища и там, и нямаше прохор
 за тях... Настича се отвсякъде народ
 подгонен; виковете и женски писък, врясък;
 детински ... Тулят се зад купчините пясък
 едни, от есенес за новия царски път
 натрупан, други се прехвърлят и стапят
 върху дуварите на околните къщи;
 там къртят стобори... Разчорлен, слисан ръци
 тук селянин, там друг край своите кола –
 натрупани зад тях, едни зад колела
 се врат, а други се през ритли мятат... Врява
 отвъд се емна – сган оттамък се задава:
 гръм блъвна, друг... отвъд, през срещния сокак,
 и друга спуща се: изблъвна залп... и пак...
 И на мегдания се от три страни нахвърли
 врагът. И почна се най-сетният, най-върли
 бой. Кървав продължи той чак до вечерта.
 И в този последен бой пак победи смъртта.
 И не един юнак юнашки там загина.
 И отърваха се от него бой малцина
 и славата му те далеч ще разнесат –
 едни при своите, прибрани в родния кът,
 по чужди краища там други разпилени,
 и ще разказват те, макар и ужасени,
 пак горди, за боя последен в Каменград,
 и как, и колко е загинал тамо свят:
 да знаят хората, да помнят времената,
 на паднали бойци да славят имената
 и подвизите им да бъдат тям завет,
 в живот за подвизи кога им дойде ред...
 Тук от юнаците пръв падна Делибита.
 Три пъти яростно върху му враг налита,
 но той, Босилко Тил, Драган Дери-полъ

и Рад Белиша, там зад купа от кола
 залегнали и Смил, и Бошко от Бързан
 при тях прескочили, надигащата сган
 с куршуми срещаша – и тоя тука метнат
 се в миг претърколи, а онзи тамо светнат
 по челото, сгрухти; след него други, трети;
 и други върху тях – полетял, запреплете
 нозе висок низам и бухне изревал,
 отвъд капичне се, мартина изтървал,
 манаф и мелязим, високо сабя дигнал,
 катурне се и той, червена кръв изригнал,
 на синия мундир, за вик раззинал зев –
 зад него впуснати цял куп низами с реф
 един се преко друг, един през други сблъска
 и, урнати напред, пометени се тръска
 и, те с разпръснат лоб, с програни слабину,
 с пронизани гърди: тоз пушка настрани
 отметнал, пушката издигнал онзи люшнат
 върху ѝ, с реф един, друг мълчаливо... Пушнат
 нахалос ни един куршум не беше там,
 ни от юнаците загнездени отсам
 колята, ни отвъд от другите при входа
 в мегдания: Перивол и Райко Самохода,
 Босилко Спомена и Стамен Ракитак
 и Дрина, и Първан от Бъта – го юнак
 юнака, сврени, там во вехтата обител
 отзад конака, там де самият Мъдрител
 бе сварил преди тях да се завре, ранен
 в бедрото... Ето пак се впусна разярен
 враг подир враг. И тях пак биха ги отбили
 юнаците: не са ни отмалнели сили,
 нито смрази гневът в юнашкото сърце
 уплаха, и не са притръпнали ръце,
 два гена пушките гържали без умора –
 те удържали би пак на сганта напора, –

но ни един куршум не им остана веч...
 Спогледаха се те. И пак ... Не чака реч
 юнак – с очи юнак юнаку знак направи:
 и през сганта напред за път да си проправи
 се впусна в миг на щик юнака до юнак...
 И виде ги Млаген зад срещний стобор как
 те вряха щикове и мятаха кондаци –
 начело Делибит на гордите юнаци:
 пречаткат щик о щик, и хласне се кондак
 в кондака, емнат се и превъртят се пак
 в предсмъртния удар извити с двойна сила...
 И падна Делибит, бе сабя прекосила,
 два гена в бой и сеч не трепнала ръка,
 и друга челото прецепи, през щика
 в гърди му вече вбит, когато го халоса
 с кондака чер арап в главата къррокоса –
 и свит превърна се и грохна той пребит;
 и храсна острий шик в гърдите му забит
 и там остана си – потегли, но не свари
 да го изгръпне там читака, че стовари
 кондак върху му Смил... Но мигом навали
 отдуре нова сган, и Смил се повали
 премазан; гътна се и Бошко от Бързан
 с два щика смушкан; в миг гаврътна се Драган
 Загора, Рад Белиш – ей и Боян от Бъта, –
 Върбан от Стрелча сви – увисна му ръката
 откастрена, а с вик се пъргавий юнак –
 и тъй, с една ръка, на лютия читак
 нахвърли – скрита го, с коляно го притисна
 в коматите гърди и гърлото му стисна
 на здравата ръка с ноктете... Чер феллах
 върху Върбана се изпъна и с замах
 натъкна острий щик на своята мартина
 под левата плещ в юнашката гърбина –
 изохка, сгърчи се, отметна се Върбан

и гръпна той ръка – и кървавий гръклан
 на мъртвия читак в ръката му увисна...

От вси страни сега налетя и притисна
 сганта юначната останала дружина.
 Ей падна Стамен Вит, ей Драгомир Върбина
 се повали... Върти кондак Босилко Тил,
 бухти подуре му на старий Дивисил
 последний син, Страшил, най-свидно сетно чего,
 и тряска Калопер и Богдан Даговеда,
 и свраска с винчестер брагатия Дагор...
 И виде ги Млаген, в Дойчиновия двор
 зад стобора закрит со своите другари,
 отдето не един куршум изпратен свари
 от срещната страна налитащата сган
 да сепне и смути, и пътя им постлан
 с безчетни трупове и мъртви, и ранени,
 да го затрупа пак с отново повалени –
 и виде ги Млаген и викна: „Там! Напред!
 Къртете стобора!“ Налегна целий ред
 юнаци – стоборът изтряска и се урна:
 юнакът през юнак наскочи и се втурна, –
 а не един след тях, по ширния мегдан
 притулен край стени или на сигур свряп
 в колята, литнаха и те сега – и почна
 отново пак борба и дива кръволочна
 разправа... Сепна се внезапно навален
 врагът и гръпна се, и хукна... А Млаген,
 от Попини Драгой, до тях и Пройчо Пора,
 на Дима Ружина сега извил топора,
 и Влаха, Калопер и Стоимен Пелет
 с псувни и рев, и вик се носеха напред, –
 размахал сабя тоз, а онзи виш кондака,
 или извърта шик... През други ред. Хъшлака
 нахвърля се и той – бий, буха и крещи;

го него Скорлека лебентски е плещи
извърнал, муха щик и муха, и повтаря.
Отсам се чуе вик: „Дръж!“ „Вашта майка стара!“
Отвъд псувни и рев... И чистият пътя с щик
там Стамо Веселин, Витан Догана... С вик
и Койчо от Петрич, що му е сила мъжка
врѣхлита... Изревал насам феллах се трѣшка,
оттамък, през тила сливосан, изгрозти
читак; на чер манаф, настигнат преруши
в гърба затикна щик и той се с вик прихлуни
на острий камѣнак... Ей хласнат се пречупи
кондакът на Керел, на бягащия читак
в гърба; прегъна се възпреният юнак
на падналия там мартината да вземе –
но, изръстен гаджал го в рошовото теме
халоса, в бяг извит, и както бе привел
снага, простре се там юначният Керел...
Подгонен е врагът, и близък е изхода
навън, накрай града...

Ей Райко Самохода
се люшна... Пак куршум отсреща пропиця –
и Койчо от Петрич се гътна... Превъртя
ръка на въздуха и грохна Пројчо Пора,
прожилен в гърлото от лют куршум; Драгора –
се търколи и той.... Летеше нова сган
срещу юнаците и първи я Китан
от Бѣта отдалеч съзре и прѣв застана
и викна, Калопер и той подир Китана
спре и озърна се; ей Стаменко Пелет
се сви и завъртя и по очи напред
се бухна, от куршум пронизан во корема;
на Стамо Веселин, обелена с перчема,
увисна кожата над бръснатия му врат...
И трясна изведнѣж – куршуми като град

върху юнаците отсреща забавляха...
Ужилен в рамото, спре и се вгледа Влаха,
и виде той сганта, озърна се – и сви
нагясно, – емна се и кола улови
на стобора – отвъд се метна: на Страшила
след него пушката преви: Босилко Тила
посегна – колът се изкърти: повален
се възнак плюсна пак юнака... и Млаген,
по него турнат, се препъна, рипна – скочи
отвъд, – извърна се и пушката насочи,
че стори му се враг подире му да сви
през стобора, и пак натамък улови
пѣтеката и той през тъмната градина,
където другите възвиха, на Белина
отвъд към ниските залостени врата...

А през сокака с рев налиташе сганта,
където бягаха един през друг в превара
юнаците. От тях отлъчен, по дувара
за у Дойчиновци, възмогна се Върбан
Догана, и за миг се хлъзна превъртян
назад, и долу чак на камѣните плюсна...
Върху му, ревнол, се висок низамин впусна,
а ето дотърча и друг изпит феллах:
кондаци дигнаха – един през друг замах
претряскаха и там притупаха юнака...
В прасците прекосен отзад и в двата крака
с куршуми, Калопер се люпна; и Китан
от Бѣта трѣшна се... На ширния мегдан
сганта нахѣта веч – и живи само трима
борци се виждаха пред тях да бягат: Димо
Горнян, разръфаний сюртук развял Хѣшлак
и Брадски – бягаха те през мегдания пак
отвъд към стобора, отдето излетяха...

Подгонена отвъд тълпа валеше плаха
отсреща с викове и крясъци, и рев,
както че агът бе разчекнал огнен зев –
навън из своята утроба черна храка
каквото с векове е гълтал... Там, читака
читак преваря, там манафина феллах –
мъже, жени, деца един през други, в страх
обезумели се нахвърлени преварят;
и през удар удар върху им се стоварят...
И кански писъци и рев, и стон, и вик...

Мъжът кондак сбухти, в жената храсне щик,
отмахвано дете о майка си се стиска
и смушкано и то отчаяно изпуска –
а там, издърпано, превий се, превърти
през въздуха далеч отхвърлено сгрухти
в колята, храсне се, отново тамо писне
и между първите на ритлата увисне,
и претрепери там, замахало ръце...
Оттатък, в зверски смях изюдили лице
читащи, куп жени и старци обградили,
един за шията за наниз дърпа, сили
да бръкне в пазва друг, а с нокти и зъби
издраскан, дръпне се – и ножът се заби
там, дето не можа ръката да се вбие...
Превърната на гръб, отвъд се мята, вие
и рита сдърпана невяста, повалена –
и гърдестий помак я с гърджева зелена
обвързва, гола гръд настъпва с тежък крак.

Край него бягащия извърна се Хъшлак,
помака през гърба с кондака си стовари,
и хепна се напред към стобора... удари
замахната ръка на подплес в острий кол,
и, на острилото ръката си забол,

се спъна... дръпна се, изправен дръпна пак...
А тириатата сган след пъргавий юнак
го емна... Свари той ръката да изтръгне
от кола – сvari той феллаха, да го ръгне
насочил вече нож, с ботуша в слабину
да срита... ето че и втори отстрани
се хвърли – щика си извърна да го смушка,
но през ръцете го юнакът с своята пушка
халоса... Изотзад се метна друг читак –
впи в жилавия врат на стария юнак
нокте – и него той пак да отметне сvari...
Но ето хукна се и друг, отпред превари,
и през нозете го с кондака прекоси –
и грохна по очи Хъшлака. А от вси
страни безчет ръце протегнати се впиха
в юнашката снага... Изпъна се, изприха,
и зъби скръцнал, се изви юнакът стар
на жилави ръце под тежкия товар...
Не сила силата нагви, а подкосени
нозе прехрускаха... И зверски настървени
псувни и викове, заглъхнаха слова
юнашки, сетните слова – и той глава
в несвяс прихлути. Тъй издигнат бе несвесен
той на ръце, и в миг, до стобора донесен.
Издигнаха го там на островърхий кол,
опънаха – схрущя... И острий връх, пробол
корема, над гърба изскочи разкървавен...
И примъртвелий труп, да виси там оставен,
претръпна; зинаха разчекнати уста
и алена струя проточи се кръвта
из тях... Претръпна пак и бавно се отпусна
да стине посинял юнашкий труп... А, гнусна
псувня избълвал, тук леветт един помак
присегна, дръпна му провисналия крак
и, с вик от другите подструван, го опъна

и в кола мъртвий труп по-надълбоко втъна...
Такава бе смъртта на смръщени Хъшлак,
мъчителната смърт на гордия юнак,
мърцина не живял и не умрял мърцина...

И пак пияната от зверщина дружина
отново хвърли се през стобора назад,
и смеси своя вик на рикналия аг
с рева, и тамо, де на бясната разправа
в гъмжилото се нож през ножа превъртява;
щикът преваря щик – и близо, и далеч
грохти ехтежът тъп на кървавата сеч,
и стон, и крясъци...

Младен, Страшил и Влаха,
премятани от гвор на гвора, тук през стряха,
там през дувари, там през ниски плетища,
у поп Матееви, през задните врата
до хлява, влязоха... Отвъд отнейде тъмни
се счуват виковете; към горний край презгърмне
залп; нещо урне се. Отсреща изкрещи,
изпуска женски глас. През гвора пропищи
куршум; след него друг. И няма се кръстосат
юнашки погледи... Прозорци се халосат...
Претракаха врати: отчаян писък, вик,
и зверски рев – и гръм през гвора екна. В миг
из къщи урнаха низами като хала
по стълбата – пред тях и Вела полетяла –
на гвора вече... С вик борците върху тях
се впуснаха. И пръв налетялия Влах
кондака превъртя; извили щик, среваха
Страшила и Младен... Три трупа се сгърчаха
пребити... полетя четвърти – но зъби
изскърца, метна се, изви ръка и вби
издигната кама в гърдите той на Вела, –

и както бе ръка насреща му подгъела
да се от удара отбрани, възник тя
се повали. Очи извърна и уста
в предсмъртен трепет сви и сви ги и отвори,
и свари в полусвяс едвам да проговори:
„Баща ми... той умре отсупра... тоз гаджал
там, онзи – хвърли го, тъй както бе умрял
на огъра... да – там го хвърли през прозора –
да ме изтръгнат те от него... там на гвора...“ –
и думи шепотни прекъсна ги смъртта.

Тя беше хубава родена на света,
но в робска бе земя тя хубава родена;
а хубост не вирей в земя онешастена,
и на живота смърт без време туря край –
едничко щастие, което робът знай,
едничко щастие на таз земя нещастна...

Отново вик се чу и зверски рев. Претрясна
на улицата гръм. И втори. Изпищя
дете, жена... И в миг през гжаснати врата,
нахълта в гвора сган низами настървена.
Но вече нямаше там в гвора ни Младена,
ни Влаха. Метна се последен там Страшил
през стобора отвъд, озърна се, изви
глава, и скочи той, и в тъмната градина
изчезна... Стръвната налетяла дружина
низами втурна се към къщи най-напред,
и там, претърсила по стаите наврег,
отново в гвора се изсипа пак из къщи
и се по пустий гвор разпръсна и заръщи
насам-нататък. Сам, под стряхата прострян,
лежеше поп Матей, и погледът му взрян,
безжизнен поглед тъп, тях сякаше следеше.
Там, през прозореца изхвърлен, той лежеше

разрошен, настрана с изкълчени ръце – на осветеното от бледнина лице смъртта се хилеше в усмивката на устни скривени... Хвърли се сганта и с реф и гнусни псувни, и смушкаха мъртвеца те за миг со своите щикове – и хласна го с ритник един в лицето, с нож носа му друг отсече, а трети скепса му брадата и повлече трупа, и метна го и джасна настрана, и от брадата му отскубнати влакна издигна и далеч от пръстите си тръсна... И пак през портите изскочи и се пръсна навън през улици полетяла, сганта...

А вече бързо се над Каменград нощта заспуца, тъмна нощ, беззвездна, неприветна, и като там дошла от никого несетна; и над Бунай далеч, на тъмния ѝ скут увисна месецът пак кървав и издут... Далеч се емне вик. Ей писък се зачуе по-близо. Тресне гръм. През улици нахлуе бърз тропот – глъхне в миг... На сбор тръба тръби нанейде... Изфуча и в небеса изби и гръпнаха – и пак на висини избиха. Изтряска, урна се стена – избухна плам там и отвъд. И вик, и писъци... Отсам гръм трясна. Зов, и друг, за помощ зов, повтори Изтракат там врати – и сенки се през двори праметнат. Крясък, вик – и врява на борба... На сбор отнейде пак обади се тръба – зловешо протръби, превий и се отдръпне, и в емнатия вик задавено претръпне...

Нощ падна. И в нощта не сякнаха ни миг галеко под града и гърмове, и вик... И до зори вилня разправа кръголочна.

Нощта не спре това, денят, което почна – пренесе ужаса през своята тъма и го на ясни ден предаде тя сама, втор ден на кръвнини, и втор и не последен... И на мегдания там, де ужасът победен сред писъци в сечта се беше почнал пръв, и черната земя заля потоци кръв, рефът и ужасът пак първи бе престанал.

Затихна всичко там. И месецът застанал на небесата блед, спокойно бе прислал кръвта и жертвите с бял сребърен месал и дуплеше му той кенарите дамживи по голите тела на мъртви, полуживи, умиращи без стон на мъките в гърчът.

А бродят още все там сенки. Претърчат като хиени, тук и тамо се оглеждат над трупове; отвъд се спират и прибеждат и бързат, трупове повлекли за нозе нататък. Огън се край стобора възйе – ей лумнаха отвъд и други... Буйни клади извиха пламъци. И върху тях грамади там своите паднали по ширния мегдан врагът натрупа. В миг високо разгорял, подйе се огънят и лудо по земята и сенки надалеч и, светлина размята: сборичка ги и свий – и пак проточи; в миг сбере ги – хукне с тях нататък: кървав лик се мерне тук, а там накастрена и свита ръка – оттатък чак глава на кол набита изпъкне – погледът на мъртвите очи приблесне... Свий ги пак и метне, претърчи по голите стени отсреща и разпръска и сбий, като на бой напусне ги и сблъска една о друга там, сборичка ги – и пак

зи урне, унесе на нейде в нощний мрак
 да се невидими те татък доразправят.
 И сякаш те едни все още продължават
 там долу дивата престанала борба...
 А виш се пламъкът и мятта – по гърба
 отсам се превърти над млад юнак, презънал
 снага над пушката, оттатък над потънал
 в кръв старец, в раните на гола женска гръд, –
 и спре се, застои, и хукне чак отвъд
 и претрепери там през кървавите бари,
 и емне се за миг по белите дувари,
 прехвърли покриви и снуши се, превий
 по трупове пак, запъли там, избий
 отново и огрей и погне татък мрака...

Един над стобора, на острий кол, Хъшлака
 набит се виждаше през цяла нощ огрян
 да висне, чак дори от ширния мегдан,
 когато пламъкът по кладите се гръпна
 и по жаравата над пепелта затръпна
 да гасне. Локва кръв под него на пръстта
 съсирена тъмей, из зинали уста
 изблъвната – висят ръцете посинели,
 и, през главата му отпусната, на бели
 фъндаци спущат се привлечени косми...
 Мъртвило е наред. Из нощните тъми
 надругаде врагът, за кърви още жаген,
 се втурна. Счуе се далеч-далеч нагаден
 вик. На мегдания е мъртвило. Тук и там
 се сянка появи и скрие пак. Едвам
 отнякъде се счуи плачът на малко дете,
 кой знай примачкано къде под трупове,
 примлъкне, пак се счуи, отново пак запре –
 слабий му гласец в мъртвилото замре.

Песен осма

ПОСЛЕДНИЙ ДЕН

Сеч и гонитба. – Убиват Белина и Ралка. – Войската ог-
 ражда и напада черковния двор. – Сечта в двора. – Нагве-
 чер. – Ходжата вика за намаз.

В зори се поднови, което в мрака глъхна
 заг полунощ. Сганта за кръвници настръхна –
 и вчерта побледня пред ужаса на днес.
 По улиците кръв, проливана нощес,
 и вчерта, още се по калдъръмни стоци
 отича – ето пак че рукнаха потоци,
 и тук при трупове натрупани накуп,
 а там разхвърлени, отново труп до труп
 се сваят – тука мъж на късове разсечен,
 там старец, там жена... Ей грохна се препречен
 на портний праг трупът на угледна мома:
 и там стигната, и там накастрена – сама
 с кръвниците в борба оставена да пази
 моминската си чест: откъснат от чепрази,
 коланя татък се отметна во кръвта –
 разголени бедра изграскани, уста
 раззинати за вик и в семен стон замрели
 разчекнати... И вред разграни, посинели
 меса, откастри захвърлени ръце...
 Край стобора глава отсечена – лице
 извърнато, очи нагоре мъртво взрени...

Гръм тресне някъде. Зачуят се припрени
 борби и бяг... Далеч претракат се врати.

Припукат пушки... Вук и рев... Претропоту
отсреща конник, друг – оттамък десетина
и спрат на кръстопът – и хукнат пак... Дружина
читащи погнаха цял рой деца, жени,
се урнаха отвъд... Ей други отстрани
нахълтаха – и вук, и писъци... Полетя
сганта и върху тях, а ето че налетя
и друга тирната от срещния сокак
подире им – и вук, гонитба, рев и бяг,
и сеч – и зверщина нечута се подхвана.

От нови паплачи, нощес и отзарана
на ранина дошли, подзе се из града
с нов бяс разправата. И падна се реда
на жертвите в зори най-първо от Белина
да почне. Хълтаха през тъмната градина
у него и нощес – но къщната врата,
подлостена, не се поддаде, и сганта
пак бързо нейде се измита, без да влезне,
и само потроши през пречките железни
с куршумни залпове прозорчните стъкла.
Но ето нова сган в зори, че наваля.
И лют помак изви двуостра тежка пела –
заскърца, изпръця мешовата дебела
врата, – ей други я с топор загромоли,
и от резите се изщъпна, превали
навътре и се тя на подплес прекатурна:
и дивата се сган навътре в пруста втурна –
и писък се зачу и врява, и псувни;
че там зад вратнята се бяха отстрани
Белин, Белиница и Ралка мълком сврели
и настърбените навърте полетели
помаки те с кезап посрещнаха: и в миг
един в очите, друг в устата лиснат, с вук
се там из пруста те замятаха, завиха,

а трети, гръпнати назад, се притаиха
отвън. И литнаха сега оттам на бяг –
Белина пръв... Току той да прескочи праг,
насреща му загжал, нож дигнал, го превари
и сврасна в рамото, – през кръста го стовари
и друг, а в хълбока го ръгна трети с щик,
и ревнол старецът претърколи се ник
отпред на плочите, прегърчи се, превърна;
а под ръката му простряна се разгърна,
разперил листове, тефтерът изтърван, –
дебелият тефтер в син тъмен сахтиян
подвързан, в бронзови копчалки, от страните
надписан, както и на първи лист: „За дните,
които почнаха отново своя ход –
за новите борби на новия живот.“
И падналият тефтер се тъкмо там отвори
наполвин, на листът озаглавен отгоре
Ден осмий – и така останал още чист.
И туй, което бе на новопочнат лист,
записал старецът на своята ръкописна
история, сега обилна кръв го плисна
от зиналата му за сетен дъх уста,
и плисна го, заля – и там дописа тя,
което бе с ръка записал сам Белина.
С безвременната смърт и онова загина,
което беше му света в живота цел,
и, на годините под тежестта привел
глава, което той завършуваше вече.
Пред кървавия труп наведен се изпречи
помак, издръпна там тефтера, превъртя,
прегъна го в ръце, запършоля листа
да търси кой знай що, и нищо не намерил,
изви се, в стареца очи кръвнишки впери,
и по главата го с тефтера бухна; с крак
отритна го на бок, чохляний му чепак

разгра, ръка навре и в пазвата му бръкна
и затършува там.

Между това изхвъркна
Белиница сама из пруста и в несвяс
през двора претърча към пътя, но завчас
след нея хукнаха два гърдести гаджала
и я подгониха нагоре... Път видяла
почистен, спусна се през вратнята сега
и Ралка, но току на прага през снага
я сграбчи млад помак, из двора я повлече,
и писъка ѝ вик и зверски смях пресече -
и сред градината се дълго след това
те бориха: вика прекъсваха слова
на зверска страст, снаги преплетени се виха,
посягаха ръце, прекършваха, ловиха
и пак се сплитаха и пускаха се пак -
и, писнал, скокна прав превитият помак
над Ралка: зъби впи тя в жилавата шия
на младия левент и стисна - прелови я
през рамо той, изви ръка и за врата
я скенса, но boleж го рязна и кръвта
той сети топла как из раната му бликна,
рипна той - с нога на Ралка стъпил, викна,
замахна дълъг нож върху ѝ, превъртя
и вби го, гръпна го, и вби го пак в гръдта
и трети път - и пак...

Към черковата стара
все още бягаше Белиница. В превара
след нея тичаха гаджалите. Едвам
пред портите я те настигнаха, а там
и други скокнаха насреща ѝ из двори
черковни... Дълго се в ръцете им тя бори
и гърпа - силата на жилавост надви:

от осем се ръце натисната, преви
и грохна хласната тя там на камънака -
въз нея троснати, словиха два помага
ръцете ѝ, задним превиха ги, с ремик
пристегнаха... и с рев и тласкане, и вик
подкараха я те към черквата.

А двора
гъмжеше. Гонени настekoха се хора
тук още от зори, закрила в божию храм
да дият. В черквата пробряха се едвам
малцина - беше тя препълнена от снощи,
а все приидваха и в тъмни полунощи
се и самият двор напълни... Обгради
вън двора призори войска; а по греди
и стълби ето че през околни дувари
се закатери сган - отвъре я превари
гръм неочаквано, и се отгръпна тя;
тук-тамо се ранен залюшна, превъртя
читак-башибозук и през дувара метна
и, урната връз тях, тълпата ги безчетна
доби... И други се възграснаха - и тях
причака съща чест. Преметне се феллах
оттатък, а отвъд се превъртят гаджали...
И сепнаха се те, и, мъртвите прибрали,
отгръпнаха, назад сплътени редове.
И татък отдалеч зад тъмни зидове
и от прозорците на околните сгради
започнаха стрелба - зад яките огради
черковни екнаха вик, писъци и шум -
не падна ни егин нахалос там куршум:
в навалищата с вик старица се превърне,
изпуска в миг дете и в майка си се сгърне.
и пръсне топла кръв по майчино лице, -
ей тросне се и тя, разперила ръце,

и мъртвото дете отхвъркне изтървено;
отвъд се счуе плач и врява; стиснал рана
с ръце, изохка мъж и сгърчи се превит;
тук момък гътне се от лют куршум убит
и, недоречена, смъртта му сетня дума
прекъсне; изпищи и повали куршума
там старец беловлас, и той ръце простре
притръпнал, впиш очи, извий ги и се взре
и клюмне старческа глава с въздъх последен.
Над паднала жена се бяхти мъж приведен;
жена над своя мъж во кърви повален
припадне и коси заскуби... В зноен ден,
тъй както нивите, когато сбяхти лиха
градушка – в двора тъй размятаха и сбиха
навалицата в миг куршумите: насам
едни се урнат, в миг нахвърлят се оттам
и други дирещи нататъка подслон
и те – и викове, и писъци, и стон
разцепят небеса... От положите свои,
заг прозорци, стени и зидове, пороци
куршуми сипеха вразите. Отговор
на тях, напусто се отнейде в равний двор
обади гръм и друг, и пропищят далечно
куршумите без цел, или изпляскаат преко
насреца по стени и покриви – и прах
там от мазилките изкъртят те: заг тях
затулен е врагът и над черковни двори
изсипва залпове.

Но ето и топори
затряскаха: войска на портите напре...
Отвътре урна се навалица да спре
напора им; но в миг изпраскаха удари
и урната едвам навалицата свари
да готърчи готам; изкъртени врати

увиснаха – врагът напре да полети
навътре, блъвнал залп от двора ги посрещна...
А гръм и викове пред портата отсрещна,
и там, избухнаха – а ето и отвъд, –
но с бесни викове от три страни врагът
нахълта в двора... В миг, от залпа покосени,
труп трупа набали. През тях се разярили
нахвърлят сган по сган, ей други подир тях –
и в гум и стон, и рев, и викове „аллах!“ –
се всичко завъртя, разбърка и замята:
отсам се щик превий, отвъд се на земята
превърне труп, сгърчей и се превърне пак
и замотай с ръце – а татък вирнат крак
прерита; налетял, препнат се гаврътне
низам; нататък се, в гърдите смушкан, гътне
мъж. Гръм посреща гръм. Пречатката щикове.
Там изпищят деца – отсреща викове
и рев – и всичко се разбърка смутолеви:
налитане и бяг, – гум и огън цеви
изригащи, и нож през ножове и щик
през щикове, и гръм, и писъци, и вик...
И в миг черковний двор на пъкл се превърна.

„Окоето божие от роба се отвърна“ –
тъй летописецът, от кърви ужасен,
едничък от сечта на тоя грозен ден
избавен (ден и нощ под труповете спотаян)
бележи: – „Само мен, изгубил свяс, отчаян,
остави, само мен на неговия гняв
един свидетел ням. Защо ли, боже прав?“
А сган по сган вали през вече проломени
врати, за зверщини и кърви настървени –
и те довършваха с нечута стръв и бяг,
което в първий шум и борене в несвяс
там бяха минали другарите им лютти –

кондака превърти гаджалин и стовари
в главата и добий нещастник недобит,
затирен чер феллах халоса щик и вбит
в ребрата преруци на момъка изпънат
на гръб, и без това умиращ...

Нависна тъмна нощ на небеса. Събран
во смрадни въздух, дим се сви като саван
над мъртвия град. Тук-там избухнат извисени
езици плам и пак се гръпнат, спотаени
в продънената паст на съсипните. Вук
се татък нейде счуи и сгавено за миг
загълхне; тресне гръм и пропищи в въздуха
отплеснатия куршум; – ей урне се и глухо
далеч се отехти порутена стена, –
и пак тайнствена, зловеца тишина
настане, сякаше нощта со трепет таен
се вслуша в ужаса. А ето из незнаен
към татък нейде си извит високо глас
в тъмата се разля – предсънен гив намаз
подзема муезин невидим в мрачината:
„Един е в небеса аллах и на земята
един е неговия изпратеник пророк –
и праведний му съд е кратък и жесток:
Аз дойдох на света с меч неговата слава
да славя. И тежко на онзи, що въстава
срещу ми. Той ръка срещу самия аллах
подига... вятърът тъй както полски прах
пилей, така от мен той разпилян ще бъде.
Аллаху воля е – и с воля той отсъди!
И праведний му съд е кратък и жесток.
Така вещае той чрез своя пръв пророк:

месата им да са на хищни птици пища,
змия да свий гнездо на техните огнища.
От робството глава кога подигне роб –
тя дига се за меч! Да се превърне в гроб
земята, дето е живял гяур! Забива
той кръст на гробове – плуг кървавата нива
на неговия живот да разоре на кръст...
С ръцете ни аллах изпълни своята мъст,
служители сме ний на волята му свята.
Един е в небеса аллах и на земята
един е неговия изпратеник пророк!“

В загълхналата нощ, зловец и гив, и строг
на късни муезин замре гласът далече
от ек неотразен. Че в съсипните ека
се беше притаил, затрупан в пепелта
на пожарищата – там, дето бе смъртта
подпряла тъмен лик, над сгради обгорени
и в пустошния мрак с очи бездънни взрени
следеше своите служители – далеч
едни как във града, на лагер, сити веч
на стръв, станяха се за сън, – а други още
все жадни бродят тук и там, до тъмни нощи...
И в техния кървав гръх позна гръхът си тя...

И сви в беззвучен смях изюдени уста.

Песен девета

НА ШИПКА

Сред снеговете и вихрите на Балкана. – Многократни турски атаки. – Упоритата съпротива на опълченците. – Борба с мразата и бурите. – Под Орлово гнездо. – Стари познайници. – Разговори и препирни. – Влаха спомня пагналите юнаци. Младен сочи смисъла на тяхната жертва. – Неговата несмутена вяра в победата. – Смисълът на каменградските съсипни. – През страдания, смърт и борби към възраждане и възкресение. – Младеновият поглед е насочен към слънцето на далечни бърдини. – На стража през нощта. – Нощни мъгли. – Последният пристъп на врага. – Младен пада смъртно ранен в най-лютия бой. – Умиращ, вижда бягството на врага и победоносния устрем на руските войски, предвождани от Белия генерал.

Наметнал снежен плащ, учудено глава
Балканът дигна. Пак? Отде се озова
таз паплач? За какво е тоя гръм и врява?
Дали на минало пак призракът въстава,
злий призрак, за да му покоя тих смут?
Или наг снежните гранитени плещи
нататък, тежката, но бърза колесница
на нови дни, на дни начални подйел
глава учудено, той впери поглед смел,
и виде – на войски че се не вижда края.
И се зарадва той. Зарадва се и смая:
все те и все пак там, пет месеца наред,
И неведнъж от тях отби намръщен глед.
Отде са те дошли? Защо се тамо бавят?
И слава кървава кому ли вечно славят

и свои, знайници, и чужди тъмна гмеж?...
Небето оглуша от рев и от гърмеж,
и в кръв потънала, земята потрепера –
и все то същото, каквото днес и вчера:
примъква се за кръв на смяна нощ на ден
и ден на нощ. И бой на бой се разярен
верижат до безкрай. Отдавна върховете
покриха снегове; по хълми лесовете
се обезлистени чернеят. Вихри зли
се сбиха; по бърда и преслопи мъгли
извият, спущат се, раздигнат – и изстъпва
обсеян с врагове цял хоризонт. Изтръпва
неволно спреният на стража там войник
и дълго погледи не сменя той, на щик
подпрян, в злокобните движения унесен
нататък, дето се, току отблъснат, бесен
отново почва шурм по билото подзет.

Дни в шемет и борби минаваха безчет.
В юнашките души, измъчени, остана
блед спомен лятото, когато на Балкана
се те загнездиха, и почна се борба
на смърт и на живот. Несретница съдба
край на неволите тук на мнозина тури,
и не на едного изпяха диви бури
молитва сетня. Тук на земния живот
премина не един юнак последний брод.
Когато залпове наг дебрите в Балкана
затряскаха, и вик и врява неразбрана
в простори екваха, далеч се дивен виг
пред погледа открий: подпушат риг до риг
и дим се свий и вий и в небеса издига –
като че кратери безчислена верига
там бълват, пламъчни раззинали негра,
и почваше се в бяс невиждана игра,

игра на адските стихии изтървани –
и дивият им рев през счумрени балкани
залетял тръскаше земята в далнини.
По била околни врагът от две страни
се бе извил над тях – на плячка прилетели
орли и гарвани – и на борците смели
оттамо дебнях кога да връхлетят.
И се опитваха не само един път,
и пак прокуждани, разпръсваха се в бяга
не виждайки къде. И небеднъж досяга
чак до окопите врагът затирен в бяс –
но с трясък екваха фугас подир фугас
и в Димни висини размятани летяха
разкъсани тела – и от сганта им плаха
малцина живи се отърваха назад,
далеч со залпове куршумни като град,
препращани. И смях, и виковете, на сбрани
там по редутите дружини, през балкани
далеч се пренесе – като че ли се смей
и той, Балканът сам, и вика, и люлей
на тъмни лесове вършините в почуда
на пръснатата сган тъй бягаша в полуда,

Но често виждаше той и самия враг,
от своите залпове и рои гранати, как
на храбрите борци косеше редовете,
и как окопите навалят трупове
юнашки; живите останаха едвам
жестокия им щурм отбиваха оттам
куршуми свършили, изчерпали последни
и сили. А все пак настръхнали и блегну
те срещаша смъртта. И виде ужасен
побащима Балкан до него кървав ген
невидена, нито бленувана картина:
останалия рои от храбрата дружина,

пред повилнялата напиреща отбрег
сган, над окопите сплътти юнашки ред –
и там отгоре в миг полетяха гървета,
изкъртени скали, съседи и парчета
от изпочупени оръжия, – цял рои
и мъртви трупове, на пагналите в бой
и чужди, та дори и свои скъпи жертви.
Бе ред – на живите сега самите мъртви
помогнаха. И пак бе лютий враг отбит –
и хукна пак на бяг, по урвестия рид,
далеко с щикове и байонети гонен.

Пет грозни месеца, и върл, и непреклонен
ни на една страна, жестокий бой вилня,
и от барутний дим по преспи почерня
снегът. И лишеи по пукнатини хвана
засъхналата кръв. Пет месеца Балкана
друг звук не чу освен топовния гърмеж,
от вик и стонове на жертвите прекъсван...
Безчетно пъти бе врагът назад отблъсван,
и ризници от кръв съсирена гръдта
на Чалът, на Свети Никола, на Луста
обвиха и гръдта, и пазвите гранитни.
А все по-нова стръв, на кърви ненаситни,
налитат врагове по-върли ден от ден
връз отборния рои юнаци, загнезден
таме до върхове. Като изпод земята
орда подир орда изникваха – ръката
на провиденето по предуречен път
отбождаше и тях, обречени на смърт
нататък преди тях, където и другари
оставиха мяса и кърви по чукари
и дебри вълците, соколи и орли
да хранят. Сган една изчезне, навали
на смяна друга ней: гъмжило в равнината

стануваха на стан, и там и в далнината,
 додето погледът достига, като рои
 мравунци. А те, борците, в всякой бой
 все намаляваха, гнезда високо свили
 по пресли и скали, и тям на смяна сили
 не си пробиха път ...до тях бе само бог;
 но неговият глас в душите им бе строг:
 и те го чуваха во черний стон на роба,
 на скъпи жертви тъй безвременно во гроба
 заровени, в плача на сиротни чеда,
 горчивата си чест кълнещи по света;
 и той им казваше: да мре е тук юнака
 дошел, не помощи от другите да чака:
 юнакът е самси на себе си помощник.
 Посред гърмежи, дим и стонове, и вик
 те не усетиха денят как ден сменява,
 и хали зимата кога изви, тогава
 ходът на времето видяха те едва,
 тогава чак врагът съгледа го и сам –
 когато гребенът високи на Балкана
 настръхна, вихрите когато с неразбрана
 злокоба снегове разсипаха наврег
 и отбелязаха за пръв път ясно рег
 по рег окопите на тъмен низ извити
 под върли чалове, по тъмни, страховити
 скалисти сипеи и голи стръмнини,
 като по бял чембер копринени ресни.
 И вред сега по тях колиби зачерняха,
 и завъртя се дим, от стряха се към стряха
 разпъла, на възбог ту дигне се възпрян,
 ту пак наголу се превие и разлян
 се над усойте като мъгла повлече.

Настана зима зла и шурмовете вече
 по-слаби ставаха, по-редки ден от ден,

макар топовний рев все тъй ожесточен
 пак, както и преди, ехтеше, и в земята
 заврени, като звяр, граната по граната
 размятаха снега из мразния въздух.
 Но на ехтежа им обръзналият слух
 се рядко вслушваше коя къде се взира,
 коя къде лети. Отгърнаха на мира
 оставени борци след месеци борба.
 Но не олекна пак все тяхната съдба
 и в мир – че друга се борба сега подхвана:
 борбата с лютий мраз и вихрите в Балкана.

Пет месеца наред и денем, и ноща
 все непрекъснато топовен гръм ехтя;
 и къртеха върху гърдите на Балкана
 гранатите една след друга ядна рана –
 а все търпеше той от памтивек търпял
 и само някога, в болев изтръпнал цял,
 свий вежди смръщено и се с мъгли обвие,
 от чужди погледи болевът си да скрие.
 Чак острият горняк когато с рев и вой
 полегици довя, в несвяс потръпна той
 от лютия болев на тез дълбоки рани,
 подсъргени от мраз. И бръчките събрани
 на тъмния му лик нечакан гняв съгсти.
 И сви, и дигна той, зашеметен, плещи
 дано да надделей, да претърпи тоз люти
 болев, – но кипна в миг и завиля с нечути
 и бесни вихрове язвеният Балкан,
 И по снагата му разтурения стан
 войски безмилостно и диво той налетя,
 и сняг, и камъни, и ледове парчета
 размята ревнол той, наравно враг и свой
 да изпотрепи с тях. И грозен почна бой,
 невиден бой: зарад защита изкопани

окопите, за миг от снегове забяни,
превърщаха се там на бели гробове,
и що не смогнаха в бой люти врагове,
това го вихрите извършиха – зариха
те смелите борци, и с песента си лиха
канон изпяха им за вечен упокой.

И рядко богър страж в зори на поста свой
заварван беше жив – затиснат в снеговете
тогова с пушката изравяха в ръцете,
тъй както си стоял на мястото смразен,
а под скалите груз нататък повален
с премазана глава и локва кръв смразена
край него; пушката, захвърлил претрошена
далеко настрана.

В таквиз ноци и дни,
когато гневният Балкан, от кръвнини
подсърден, с грозен рев вилнееше в простори,
не бяха по-добре и тез, що ги затвори
мразът в колибите. На вихрите ревът
с впиваше и там и стряскаше в сънят
изтръпналия войн, и врява, и тревога
се емваше и там. Отпуснат в изнемога
на голата земя, тоз скокне прав за миг
и заозръща се несвесен, други с вик
подлавя: „Дръж! Пали! Ей на, ей там феллаха
дръж!“ И отвред завчас, настръхнала и плаха
наскочи сепната дружина. Друг след час
забъбри бозна що в просънична несвяс,
и с емната ръка, кой знай кому в закана,
запрати някого – и врява неразбрана
се дигне... Другаде, настанали от сън,
покрай жаравата на тлеещия огън
насядали, снаги от мраза вкочанени
развъбрят, вслушани во вихра разярени

на воля югинско хоро навън подзел,
и сякаш демон над коминя се привел,
и хили се, реве, и куска се злорадно;
и сблъска изведижд – и тресне изненадно
над техните глави там нещо, сицумоли
и урне се – и в миг над тях се строполи
от вихърния бяс изкъртената стряха...
С псувни и вик ројта навън изскокне плаха
и дивий вихър ги разчоголи, гласът
там на затиснати другари под снегът,
за помощ викащи, со своя рев задавил;
и кой знай дали жив от тях се бе избавил
там някой, вихъра налетял, ако пак
сам не отметнеше, връз сипкавия сняг
на бок свалената неприкрепена стряха.
И плъпнали навън злочестници в уплаха
по хлъзгавия сняг се мъкнеха едвам,
подслона дирещи към видните сам-там
колиби, пръснати по стръмнината лиха.
Премина вихърът. С тих трепет се сроуха
високо в небеса студените звезди.
От невиделица, по снежните гърди
на стихналият Балкан, мъгли се заизвиха,
и бурна преди миг нощта подбра пак тихо
уречений си път – безмълвна, дивна нощ.
И смръщений Балкан, наситил гнявна мощ,
застана пак сега величествен, спокоен –
и само в далнини там нейде, заг усоеен
превал се отехти заглъхващия болеж
на великана от подсърдените рани.
Безмълвни върхове тъмнеят. Изприбрани
в колибите, бесът на вихри и студът,
където бяха ги прогонили, сесят
край буйни огньовете борците изнурени,
и стълпи тъмен дим спокойно извисени

се вият искреши в смразени небеса.
И само тук-таме излязъл по мраза,
бог знае от какво погзет, войник се мерне,
или на богър страж там силюетът черни
изправи се за миг над снежния редут
и пак нанякъде потъне.

В снежний skut
над Орлово гнездо, на връх Свети Никола,
между колибите, по стръмнината гола
извили ред една по друга надалеч,
там, дето всеки ден най-кървави и сеч,
и бой вилнееха, до стряхата вкопана
в земята, се черней колиба ниска. Сбрана
дружина тамо бди во късний нощен час
край огъня – и реч през речи до захлас
се ту поглеждаха, ту разговори лиху
се в миг смълчаваха, и мрачно впити, тихи,
упорни погледи се в бурний огън взрат –
и пак избухнали се думи заприпират
нечакано. Лица изпити, почернели
на битвите в гима, в студа на развилнели
планински вихъри – разрошени бради,
коси разчорлени – световните беди
без време образи неволнишки сбърчаха.
Пролетес, скитници в чужбина, те се сбраха
под знамената на опълчената рат,
която Белий цар благослови на свят,
смел подвиг. И честта на тях се падна първи
да бъдат с първите, и през реки от кърви
да минат, в битвите жестоки со врагът,
напред и все напред пробиващи си път.
обкичени с венци и со юнашка слава.

Редяят редове. Тук в лютата разправа,
пронизани от щик, а тамо от куршум,
оставиха кости тез край широкий грум,
онез по дебрите и върлите чукари
на стария Балкан. И тиха вечер свари
тях само, сбраните в колибата сега
под Орлово гнездо, в неволите тъга
за своя роден край в сърце не преживели,
и зарад нея реч и днеска пак погзели –
тъгата за честта на дивний Каменград.
Между им бяха тук Младен, Гошана, Раг
Радоуков, пак и тук зован от всички Влаха,
и двете рошави Вълчета. Тук избраха
сами те полож свой най-близо до смъртта
и може би затуй да ги запази тя:
смърт от живота по юнаците милее.
Макар понякога око да замъглее
рогена в размисли неволница сълаза,
макар че небеднъж невяра тям в гласа
да се обаждаше високо и да смръщи
с рои бръчки челото, те бяха все пак същи,
и сред неволите на устните им смях
бе често гостенин. Намръщеният Влаха,
едничък само той бе двойно по-намръщен:
кой знае дали не от свития прекръщен
резец, получен дар в старозагорский бой
сред челото. И днес, и тая вечер той
пак нещо мъмреше, като че ли на свада
готов. И сбраната наоколо му млада
дружина слушаше сърдития юнак
безмълвна, гледайки широкогън калпак
как той ту крехваше, ту схлупваше отново
над вежди свъсени, погзел чевърсто слово
и го увърташе, без неголи сам да знай
така поведено, какъв ще вземе край.

– „Деца сте вий, деца! Животът ще очука и вас – тогава вий ще вземете поука от него. Хората не се ценят така. На святи имена не дигайте ръка, че до това не сте дорасли вие още. Гошана помните какво ви каза снощи: о стара стомана си ножа наостри, тогава... Ето го, пред вази е – гори и планини врагът е с наплагта си дива уплел – а и до днес остава си со слива в устата. Бой след бой, и нямат вече брой атаки, а все пак напред ни педя той не се е мръднал. Ний в скалите сме се впили като пиявици. А кой ни даде сили, не само на врага – а ако щеш гори на бога да стоим насреца? Пек гори, вилнеят вихрите и мраз кръвта сковава, а ний изтраяхме на всичко. Чест и слава на тез, юнашки дух що оживиха в нас. Таквиз и онаквиз, а пак ще ви го аз повторя: няма днес такива вече хора? Де гяго Дивисил? Войводата? Загора? Хъшлака? Де ги тях – и групи тъмен рої... Души им, господи, с святыми упокой!“

– „Амин!“ – Младен се тук обади. Сам навесен над огъня и, вълн во вихърната песен заслушан, рядко той към буйната младеж обръща погледи. В несвесния бърбреж на насъбраната в колибата гружина що се подмяташе – ей втора веч година той чуваше все то, все тоя глъч познат; но тук, при името на свидний Каменграз, той в гумите им се неволно вслуша сепнат – ред знайни имена гочу там, да се шепнат,

и остра мъка в миг сърце юнаку сви, и сам той, без да ще, чевърсто подлови: – „Допада на сърце юнашка реч, другари! На младостта е чест юнаците по-стари когато тя кори, – ако на тоз укòр е избор, в бьднини насоченият взор и недоволството за малката печала от техните дела. Укòр на идеала – и колкото е той в душата по-висок, укòрът толкова е по-строг и жесток! Корете. Но со свет и чист порив в душата. Корете. Само кал не хвърляйте! И свята за вас на жъртвите да бьде паметта. На тях се падна чест най-блага на света. Презрели своите страдания и нужди, те жъртва станаха за греховете чужди – изкупна жъртва. Дьлг на жъртвеник зове. Понесъл тежестта на чужди грехове на своите плещи, сам Левски на бесило пристъпи. Чужди грях понесоха в теглило, дома и в чужди край, изкупници безчет, – за чужди грехове, годето биде свет и на света борба, великий дух ще страда. И тьрнов се венец най-често нему пада в живота. Смиьлата на нашия живот борбата само е – и онзи негов ход, во който подвигът го тласка. В победний е победителят най-често. И свещени олтар е онзи гроб, во който е борец заровен, без дори победата с венец да е челото му обкичила. Честита – земята, с гробове таквиз що е покрита! На възкресение това са гробовете. Живота раждат те. Живота, що зове на подвига велик, на подвига за благо

на други. Нека вам донякога тъй драго да затупти сърце, тъй както днес на мен: да видите и ви от посева свещен на вашите дела изникнал плод обилен – да видите врагът да се во гняв безсилен разбива в твърдата скала на дух роден от вашите дела – в горнилото кален на вашите подвизи. В таз истина живяха, които преди нас за подвизи умряха, и те мъртвилото превърнаха в живот. На техните дела сегашното е плод...”

„На техните дела са плод и съсипните! – обади се Вълкан Гошана: – Бозна дните какво ни носят...”

Тук изгледа го Младен;

„Изпълни се това, което един ден нам каза Дивисил, и правда и прокоба: с това, що готви ме, приготвяме си гроба – ще се превърне в прах цветущия Каменград! – Злочестия и той, тъй както сума свят, загина и не чу, ни доживя да види, че жертви и тегла, че нищо не отиде напусто... Близко е очакваният край – въпросът е на дни. И всякой вече знай, че Скобелев е т а м – да тури край на края. Войната свършва се. Велико се претряя – велико почва се... Той вече е отвъд! Въпросът е на дни. Ще бъде сетний съд на Белий генерал со сабята отсечен. Комуто гял честит в живота е обречен и тоз велики час да преживее, той ще види...”

„Видено... Ще види бой и бой...”

Ще види гробища... А сила не остана и бяс знай докога така ще продължи. Ей сума месеци откак се заснежи, откакто зъзнем тук – обади се Гошана: – Колицина бехме ний изяде ни Балкана... Войната няма край...”

– „А как го искаш ти?

подхвана Влаха тук: – През много се врати, докле в свободата да влезеш, преминава, и трябва не една там да трошме брадва – голяма работа, че си строшил глава о някоя от тях. Ти, вярвам, сам това че знаеш...”

– „Де ще знам. Но кой ти туй говори?

На целий Каменград свободата разтвори вратите – сприха во Гошана поднови: – А и на Шунка, на, и ден, и нощ глави се чупят... То се знай, врагът не ни надсили; но ази казувам: не останаха сили – а край? Че ние ще излезем на глава – захванах аз да се съмнявам и в това.”

Но тук сега Младен му думата прехвана:

„Шест месеца гърми и бълва дим Балкана, и бозна колко той ще има да дими, докле последний вик победен прогърми и в родните поля настане тишината. На нови дни... О, да, ще има край войната, ще, глъхнат и гърмеж, и рев, и стръвен вик. Велики жертви се за подвиза велик изискват. Искане се търпение и воля, и сила за борба. Страдания, неволя и скърби – слабий дух те само ще смутят!

Не с рози всякога е жизненият път
обкичен, онзи път, по който човека
върви от памтивек и ще върви до века...
Що значи Каменград, че станал съсипни!
Затвори портите на миналите дни.
Свободата и бог където за отсъди
издигат своя глас, всемошен глас – да бъде! –
през съсипни върви избраният народ.
През свои съсипни. През тях е прекият ход,
по който силният върви към дял уречен.
На слабия дялът е дял недълговечен,
че само силата е право за живот...
Ний ще измрем. Та що? На нивата зрял плод
ще жънат подир нас ония, що ще догат.
И с него възкърмен на времената ходът
ще бъде. Нов живот ще дойде с нови дни.
Що значи Каменград, че станал съсипни?
Той, казвам ви го пак, той трябваше да стане!
И благо на онез, които са израни
изкупна жертва – те са живи и в смъртта,
че най-великото призване на света
се пада дял на тях. Хоръгвата победна
се дигна в Каменград. Там изпитния последна
народа преживя – той падна победен.
Но ден на падане – той бе, и първия ден,
во който дадохме доказ за своята сила...
И мене неведнъж смъртта е легенила
душата с ужаси, пред трупа бездихан
на свидни жертви. Днес извиквам ази, взрян
на бъдащите дни пред кръвната Голгота;
Благати жертвите! – на живите живота
те оправдават.“

Тук Гошана пак преби;
„На друга пак страна ти думата отби.

Но я ми ти кажи кое ти дава вяра,
че днешната война не ще е пак преvara,
че с нея зарад нас привършват се бегу?“
– Таз вяра не от днес е в моите гърди –
тя както вярата в живота, в тях живее.
Отде е тя дошла, какво я там лелее
това и сам не знам. Едно, що зная аз,
е, че во всичките борби до тоя час,
в които сам и цел, и смисъл съм намярвал,
не съм жалал живот, ала не съм и вярвал
в успеха им... А тук, во тая, изведнъж...
„В което вярва – тъй един изпитан мъж
пред мене да твърди аз чух преди години: –
в което вярва сам борецът и загине
за него – него ще успех да увенчей!“
Аз вярвам може би защото ми живеи
и друга вяра, тъй дълбоко пак в душата –
аз ще намеря тук смъртта си. Тук борбата
последня ще да е в живота ми борба...

Когато завчера при първата тръба,
излязохме в зори, видяха не малцина
от бази падащия в гората сняг – картина,
каквато виждах аз за първи път сега.
Столетни габъри и буки, под снега
натрупан върху тях, превили към земята
широки клонища, безмълвно в тишината
на първите зори стояха без живот,
недвижни – както и неволникът народ,
от гнет на робството притиснат към земята.
И дълго гледах го така с тъга в душата –
а все пак не слових какво, кога и как
отвъд през валоба от сведений клонак
натрупаният сняг изнайнапред отплесна.
Притиснатия дълбоко като че ли се стресна

и метна в висини отърсений си клон
а след минута там по урвестия склон
гората, дотогаз под снежний гнет заспала,
като налетена от някаква си хала,
и в миг събудена, со трясък, шум и ек
размята клонове. И татък надалек,
годето погледът достигахше в простори,
се вижда клонът клон как бяхти, как се бори
снегът от своите превити рамена
да отвали. Лети, вълна подир вълна,
отърсеният сняг наголу в стръмнините
и се уляга там... Когато на вразите
бе върлий шурм отбит, обърнах поглед аз
към тъмната гора, и в утрения час
я видех как се бе спокойно величава
изправила на вис... И мислех си тогава,
като я гледах как се милуваше тя
со слънцето: дали не сам бог предвестта
на свойто сетнешно решение ни дава?
Аз виждах, робството отърсил, как изправя
чело на висини неволникът народ
и как го слънцето на новия живот –
и грей, и милува – и шепне блянът ясен
на бъдащите дни.“

– „Блян прекрасен!
млад юноша се там обади отстрана: –
Ти виждаш тия дни? Кога ще дойдат те?“

„Онез, що виждам аз, далеч са, момко, те.
Те много са далеч. Свободата прозора
отваря за към тях... Ще дойдат нови хора –
да, с други помисли и други идеал.
Това що е баща на сина завещал,
то призрак ще да е на миналото. Само

на свой живот копнеж, на свойто яко рамо
понесли свой товар, напред те ще вървят.
Че речен пътник е човекът на света,
минаващ, мост по мост, епоха след епоха,
Юнако, хорската душа е почва роха,
не само днеска сей на нея семена.
Цена на днешното са бърни времена!
Честит е, който в тях, като в свой дом, живее;
честит е, чийто дух се бори и копнее,
минаващ мост по мост за там, за другий бряг.
За тия времена и ний, и наший враг
ще бъдем смешни – да, ще бъдем чудновати.
Ни нашата любов, ни наший гняв познати
ще бъдат тям...”

Но тук през ниските врата
промъкнат, стар войник прекъсна му речта:
„Ред ваш, и ваша чест – ей, ставайте на стража.
Таз нощ, велика нощ, и ази ще ви кажа –
когото тая нощ студът не вледени,
за него писани са още малко дни
да чака славата на нашето оръже!
Че Скобелев е веч отвъд – ако не лъже
дошлият вестник... Нощ, на слава дивна нощ –
на стража, ставайте... “ И не довършил ош,
а вече на нозе момците бодри бяха,
и скоро стъпките им татък заглъхнаха
по замразений сняг.

На своя пост възпрян
Младен се застоя безмълвно. Грозний стан
на неприятеля отсреща в мрачината
едва-едвам черней и нищо в тишината
оттамо се не чуи – като че мъртва рат,
а не беснеещ звяр, со ненаситен жад

за кръв, на вечен там покой се е простряла. И нийде светлинка не трепва. Занемяла пустиня около, додето стига глед, и равен, вечен сняг, все моя сняг, наврег където и да се обърнеш. Мантиел бели самите небеса на вис са разпрострели недвижно легени и неми. Пустошта раззинула е паст и с мразен гъх света събрала, тайната света на битието да им со своя гъх подшъпне. На твърдта нататък ту се скриј, ту блесне пак звезда едвам съзирана и тихо затрепери – като самотен страж пред тихи райски гвери. Дали и нему е студено? Ето там и друга – сепната блещукна тя едвам, и, сякаш брулната от нещо, се отрони и като злат конец изви, – да я догони ей друга полетя по нея чак отвъд и бозна някъде изпод небесна твърд отидоха да се не видят...

Замечтано

обърна погледи Младен и невидяно му се стори това, пред неговия глед що мълком около изстъпа – тъмен ред окопи, а зад тях нататък друци, трети: ей буйна клада тук излумна и засвети; там сенки някакви се лутат; глас изви отнякъде и тъй потъна пак; – изби там из колибите сноп искри в небесата и като рој пчели се пръсна из тъмната... Настръхнали гори тъмнеят се далеч – и еком глух от стон, като невнятна реч на сънен великан, средношният лъх говява. Какво ли той мълви? На що ли отзив дава?

Копнеж ли някакъв разпъва му гърди? Или предчувствие злокобно му гнети душата во борби и вихри закалена? И неусетен блян по моя ек Младена унесе, и за миг неволно поглед той към преживяното обърна – рој по рој прилуки, образи, неспомвани отдавно, сега му паметта обстъпиха и бавно пронасяха се те, като онез ята безбройни жерави, които в есента, пак тук, той гледаше към юг да отминават. Пред съдбоносен час таинствено въстават понякога така, из тъмни гълбини душевни, спомени от някогашни дни, що бедний смъртен е забравени навеки сам смятал. Наедно и близки, и далеки дни в чудна смесица в душа се пронесат със с преживяно, блян с действителност сплетат, и болка някаква мъчително-неясна умът зашемети, а паметта несвясно, като ранен сокол, в безсилие се бий и мята в някакви догадки – да откриј таинственият отговор на ням въпрос, несетно примъкнат и душа притиснал неприветно...

И сепна се Младен. И сети той мразът да го сковава. В миг изстъпи му в умът на стража смръзнатият тук вчера недалече. – Под мишца пушка сврял, изви и тръгна преко той покрай бруствера на снежния редут, таме през тъмний вал, отдето беше чут тътнеж и говори на будната гружина дежурни. В висини, над снежната долина зловещо зинали, топовните гърла безмълвно бдят... Насам на облаци мъгла,

бог знае за къде и за какво, подзета из тъмните негра там долу на полето, като на шурм вали към горди върхове – и някакъв си ек из стръмни долове се отехтя далеч и по-далеч пронесен, като изпог земя, и татъка отнесен заглъхна... Ето пак! И нощните тъми, като че в този ек ослушани сами, смълчаха се за миг в безмълвие злобещо, и старият Балкан, възправен там насреща зората, притаи в почуда мразен гъх. А вият се, летят, со острия си лъх простори околни пронизващи, мъглите насам и по-насам... и вече до скалите възйети слягат се, и тамо разрежат състени редове и мудро се сплътят, като че стигнали на стана си последен. А ето отстрана, зад тъмния съседен връх свили, сякаше скалите на обход да вземат, бързо пак те подновиха ход и към плешивия чал там горе навалиха. Едвам сега Младен съглежда как се свиха отвъд на другия връх мъгли пак дружи рой – и като две войски опълчени на бой, видя ги той една връз друга устремену, как те се впуснаха... Проряза пак смразени простори тъп ехтеж... И вслуша се Младен, и пак като напред – претряска, раздвоен, прокърти се и глух бог знай къде повлече тътнеж... и пустошта като че ли просече стон... Някой, в леден скут насреща му в мрака, разперен, сграбчи го... Извърна се, в ръка издигнал пушка той – и виде, превалили бог знае откъде, мъглите снежнокрили върху му спуснати прииждат и ваят, –

обгърнаха го в миг и блъскаха го и рват, и той огледа се во изненада смаян – като че ли е сън – като че ли незнаен го някой подлови и го понесе... мрак е под нозете му – земя, скали и сняг, надолу някъде се в бездната провалят...

А гъстите мъгли прииждат и навалят и с острите нокте на ледени ръце разграскват яростно смразено му лице, през плътния шинел в снагата му се вливат и режат като с нож снагата му, пробиват и чак до мозъка на костите... Подпрян на пушката, Младен вмъртви се застоян там на самотний пост, където го завари мъгламата вихрено пронесена. И свару той само да се свий и сгуши. И далек от всичко, тъй далек се сети той. И век, че трае тоя мрак се на юнака стори, мрак с тъп и мразен шум в планинските простори, пронасян бозна де... Но ето, мудро пак, послушни като че на властен някой знак, мъглите почнаха отново да редят, и разпокъсани нататък да се реят, ту бавно влачени, ту богро рой по рой подзели. Подир тях, съвзет, се вгледа той, и дълго гледа ги как чезнат в далнините – там, дето вече се белееха зорите на гордия Балкан по гребена извит. И сепнат изведнъж, той стрелна поглед впит там долу, преди час където се рояха подзетите мъгли – безмълвно там пълзяха орги подир орги, зад нощните мъгли в закрила, стръмен път поели през скали и преспи... Ето ги по валога извиха – и напреки насам.

В миг, утрината тиха
пронизал, пропищя отнякъде куршум –
а ето там отвъд и друг и, трети. Шум
и гръм отведре завчас се слейха в нечути
ехтеж. Забълваха от тъмните редуги
топовните гърла дим, огън – в далнини
обсипвайки бърда и снежни стръмнини
со смъртоносен град картечен и гранати.
Но адският огън ни сепна, ни разклати
сгъстени редове – и в своя щурм врагът
напред и все напред, по кървавия път
на свойто гибелно безумие понесен,
летеше.

Почна се тържествената песен
на песните! В зори подзели, най-напред
обадиха се от вършините отведре
топове и в бяс нечуван се среваха;
ей и куршумите един след други плахо
се запреваряха сред гърлестий сплътен
бой на гранатите, и въздуха студен
пронизвайки далеч, се пръсваха, ту гъсто
на рои понесени, се изведнъж чевръсто,
като подгонени, таме един през друг
замятаха. Но ей отделен всякой звук
изчезна в общий рев. Възчудено Балкана
тоз непрекъснат рев, като вълна разляна,
оттласкваше далеч намръщен, горд истрог.

Пред рига
там, гето най-напред и най-жестоко боя
нечакан закипя, со отборната своя
гружина начело отбранише Младен;

до него Влаха сам разеше разярен
со тежкий си кондак къде когото свари,
а заедно с роя и младите другари
и Проичо Пора там въртеше своя щик,
поджегващ момците со бодрия си клик,
пред самия окоп изправен там. Разграна
вей и размята се шинелата му, рана
зей с щик промушена на жилавия му врат,
ала нехае той – докле го като с млат
по темето с кондак налетял враг стовари,
и възнак грохна той, и сбогом без да свари
да каже – сгърчи се и там юнашки гъх
изгърхна. Поора до него с възклик глух
там и самият враг, пронизан с щикове
на Бойча, на Силян Брадата и на двете
Вълчета... Спусна се върху им цяла сган,
да мсти за своя смел другарин там прострян
от тях – и мигом ги те биха там помели,
но се притекоха и тям на помощ смели
другари. Завилня и див, и разярен
бой на окопа там, пред първия спътен
ред. Вук, псувни и рев. Трошат се байонети
и чаткат щикове; кондаците подгъти
размахват се в захлас – борец бореца в бяс
налита, смита го, и урнат сам в несвяс
надолу прязглава низ урвата полита. –
Валят се труп до труп и труп връз трупа. Внима
в земята, гърчи се и рови там снегът
изкълчена ръка; со щик пронизан в гръд,
там възнак повален юнак се бий и мята,
до него тръшнато заврял си е главата
в снега лебент читак, и алената кръв
из зинали уста ручи... А все с по-дива стръв
вилней сечта. Удар удару е отплата,
щикът на щик. Во бяс замахната ръката,

тук пушка дигнала, там сабя се превий –
 ту навалений рой се пръсне, ту се сбий
 закуп отново там и яростно налита
 борец бореца, – пак се тъмна мрежа сплита
 от саби, щикове... Отплесната далеч
 претърколи се тук глава, а татък с меч
 откастрена ръка... а татък повалени,
 ранени враг до враг, все още разярени
 се давят, като че бесът им и в смъртта
 не ще да вземе край.

През тряска на сечта,
 внезапно тръбен ек отнейде се разгаде –
 подзела този ек, ей татък се обади
 тръба, ей друга – ей и третя... и завчас
 Балканът екна цял от бурний тръбен глас,
 зовещ за сетен шурм борците изнурени...
 И полетя отвред, след знамена развени,
 рой подир рой борци, по снежни върхове,
 възнездени дотогаз. Гори от щикове
 последний вихър на атаката понесе
 по ледни стръмнини надолу. И разпресе
 нечуван гръм и вик просторите далеч...
 Пръв между първите се хвърли в тая сеч
 Младен – и в тая сеч той първа жертва стана.
 Тъй както бор левент на върха на Балкана, –
 когато вихър го внезапен връхлети
 и го изтръгне чак из корен и сгрухти
 из сипеи далеч надолу – тъй, сполетен
 от лют куршум, Младен с предсмъртен, безответен
 стон, пушка из ръце изпуснал, полетя
 напред – на сгърчена десница со гланта
 притиснал на гърди пронизаната рана.
 И грохна по очи...

По склона на Балкана

бойт от миг на миг по-кървав и жесток
 вилней. Като вълни на пролетен поток,
 подзел несвесен бяг от снежните вършини,
 припират се, роят дружини по дружини –
 и на смутений враг сплътени редове
 разкъсали, напред с победни викове
 се урнаха... Напред и все напред летяха
 дружините и в бяс безмилостно косяха
 де що пред тях им се изпречеше...

Далеч

по стръмни склонове, на кървавата сеч
 бесът унесъл бе борците настървени,
 по стръмни склонове со трупе навалени,
 когато в полусвяс Младен подгье глава,
 и поглед от смъртта примрежен прикова
 там, де с победен вик дружините летяха
 и виде ясно той подгонената плаха
 сган врагове далеч по стръмнината в бяг
 несвесен урната... а зад последний бряг
 там долу в равнини – там друга рат безбройна
 налита... „то са те“... – и, сред цепта нестройна
 на вихрен кон напред во шурма полетял,
 пред погледа му в миг се Белий генерал
 премерна ...Ето! Гръм... това е вик победен...
 Последен поглед, тихий, сдавен стон последен.
 И из юнашка гръд изтръгна дъх смъртта –
 с избликналата кръв из зинали уста.

ПО-НЕПОЗНАТИ ДУМИ И ИЗРАЗИ

агарянски – турски, невернически

аджемски – персийски

алай – полк

бабка – стара гребна монета

бакрач – котел, медник

бандаж – превръзка

барабар – заедно, редом

баткам – казвам от време на време нещо с предпазване

батлан – пеликан

безистен – покрит или ограден пазар за манифактурни стоки, накити и други

безнадезин – ненадейно, внезапно, неочаквано

биле – дори, даже

бимбаши – войскови началник на 1000 души

бинек – на кон, язджом; кон за яздене

бок – страна: на бок – настрани

бошлаф, бошлафлъци – празна дума, празни приказки

брей – тревисто растение с месести корени

брус – камък за точене на сечива

бръв – греда, дърво, поставено за мост над река

буторясвам – блъсвам силно, тласвам грубо

бутел – изкуфял

бухлат – кичест, рошав

вепър – дива свиня, глиган

верем – тежък недъг; охтика

ветка – вейка, клонче

вина раги – поради виното

винтовка – пушка с винтов нарез на цевта

винчестер – вид скорострелна пушка

вител – уред за навиване

вонмем – да внимаваме (черковносл. повелително наклонение от **Вижти**)

бран (кон) – черен с черна козина

бреда – полза, полезно

бръст – част

гаджал – хулно название на турчин

гаджосвам (балкана) – избягвам в балкана, хващам балкана

глушина – дълбока тишина; бурениясала, изоставена ни-

ва; глухо, затънтено място

горнило – мъки, страдания, изпитания

гръсте – коноп

гуждам, гудя – турям, поставям

гъджева – гъжба, платно, което се увида около главата;

чалма

гърлания – говоря високо с цяло гърло

гамга – петно; печат; белег

гамжив – на петна

гармадан – разнебитено, разтурено, съсипано

делякам – разправам се, споря, карам се

демек – сиреч, дето ще рече

дерт – грижа, страдание, болка

джелепин – търговец на добитък за клане

джубе – дълга горна греха за през зимата; попско или калузерско джубе

дивяк – качамак; дивотия, диващина

договеда – досещам

долама – дълга горна греха с къси до лактите ръкави

дорест (кон) – с кестеняво-червеникава козина

драгоман – водач на дружина жътварки, преводач в легация

завален – наклонен, накривен
зандан – затвор
запършуля – зарося, забавля
захитен – захвърлен
зембелек – пружина на часовник
зенгия – стреме
зяфет – угощение

ибришимен – от тънки копринени или памучни конци
иглянка (пушка) – стара пушка с тънка дълга цев
извърточен – извъртан; изваден, избоден
изпраксан – опитен, изкусен
изтесан – издялан
изцъпнат – откъснат, изтръгнат

каносан (къносан) – боядисан с кана в червено-кафяв цвят
катил – престъпник, убиец
каяфет – вид, изглед на човека
кезан – азотна киселина
кенари – надлъжна ивица от коприна или дебела прежда в домашно платно
клашник – горна мъжка или женска селска греха с ръкави до лактите
клича, **кликам** – викам
ковен – кобен, злокобен
колага – офицерски чин в турската армия, между капитан и майор
колай – способ, средство, леснотия
комай – като че ли, почти приблизително
кондак – приклад на пушка
кондисвам – спирам на стан, отсягам
контош – горна греха, къса до пояса
копрене – перчене, пъчене
костура – ножче
кочия – чергило на кола

кринолин – дамска пола с широк голен кран, опънат на обръчи
кърма – храна за добитък; майчино мляко
кърчаг – пръстен съд за вода, стомна
кюляф – хунеевидна шапка; скроявам някому кюляф – изигравам, измамвам

лизет – вкус
лайнцански – лайпцигски
лих – хитър, дяволит, лукав, зъл
лобут – бой
люнет – полско укрепление, полузатворено във вид на полумесеца

манафин – укорно название на турчин
мандало – заключалка на врата
мантел – мантия, пелерина
мартина – стара бойна пушка
матор (дъб) – стар вековен, дъб
мелязим – поручик
мереджан – корал
месал – домашна покривка за трапеза
меше – дъб; умалително от мях – кожено духало
мешова (врата) – дъбова
млат – чук
млъзга – мъзга, сокът под кората на дървото
мня – смятам, мисля
мора – кошмар
мрака̀ народ – много народ
муезин – служител в джамията, който призовава към молитва от минарето
мурафет – умение, способност
мутафчия – козинар, човек, който изработва изделия от козина
мушна се – мушна се

мърцина – без полза, безславно
мюдюр – управител на по-малък град в турско време

нагайка – кожен бич, кожен камшик
налика – подобие, сходство
напокон – после, сетне
насвос – напосока, приблизително, както дойде
нафиле – напразно
невреда – нещо негодно
нерода – урод, уродлив
ниет – намерение
низамин – войник от редовната турска войска

ожигам – очаквам
окно – прозорец
окрайни – покрайнини, кътове
оплота – опора
отшчепвам се – отделям се, откъсвам се

падало – самодивско място; място за стануване в планина
пала – старинно оръжие; брадва, сатър
паламник – палавник, лугетина
пан – господин
панепистимион – университет
парки – в античната митология три жени, които определят съдбата на хора и богове
пармак – тясна дъска, летва на сграда, на прозорец и др.
пела – двойна секира
пердах – бой
перник – китка
пеш – предната пола на греха
плюгавец – охлюв
подплес – полегато; лошо
подсърден – подлютен, възпален
полугар – зимна кошара за овце

поносен – горделив
портик – покрита външна галерия, украсена с колони
постав – дъсчен съд за грозде и вино; корито на чешма
постали – обувки
постат – ивица от ниба, която жътварите ожънват на едно минаване
пош – кърпа
пранги – окови, вериги
прерущам – пречупвам с хрущене
прескомбичам се – премятам се презглава
преслоп – превал, седловина
придебно (място) – лошо, самодивско място
приключвам – прищипвам, прерязвам
припор – стръмнина
прозяване – растене, никнене; жалко съществуване
прябош – на бос крак
псалтикия – книга с черковни песни и ноти по византийско пеене

рат – война
рачун – сметка
рукам, рикна – муча, рева (за животно)
ропа – дупка, яма; ниско място, падина
рудина – планинска поляна; планинско пасище
ръщя – търся, ровя

саге – само
самун душмани – врагове на хляба
сарай – дворец
сахат – часовник
сахтиян – обработена козя кожа
сбарбарявам – уеднаквявам, обединявам
свраскам – удрям силно
сгрефям – обърквам се, смутя се, намеря се натясно
скарясан – докаран, премежен

скенсам – грабна, пипна, докопам
склен – ковчег
скорвам, скорна – събуждам се, ставам; пробуждам
сливосвам – удрям плесница
слога – съгласие, сговор
сляз – тревисто растение по буренливи ниви край пътища и огради
смахмузвам – пришпорвам
сонм – множество, тълпа
спутен – сплеснат като пита
супостат – противник, враг
сюртук – горна мъжка дреха

табия – укрепление, окоп
там – крадец
текнефес – малко побъркан в ума: неспособен за нищо: който страда от задух
терджуман – преводач, тълкувач
тескере – паспорт, пътен лист
тирвам се – затичвам се
тирнат – подгонен; затичал се
товатур – глъчка, викот
трем – пруст, салон; част от двор, постлана с калдъръми, покрита със стряха
тръвна – плетен конусовиден кошар
тумба – купчина хора, група тълпа
тумтя – издавам тъп шум с тежко стъпване
тъкла – премятаме, преобръщаме презглава
тъсма – ивица, лента

уборосан – съборен
ударен – прилежен, работен
улебнат – усмихнат

фармасон – безбожник, безверник

фелах – египетски арабин, чернокож
фугас – избухливо вещество, прикрито в земята или във вода
фъндък – кичур коса, подал се изпод шапка или забрадка; пашкул, вълна, памук и др.

хайванин – животно, добиче; глупак
хелбете – разбира се, навярно
хемен – току-речи, почти близко
хепна се – скачам
хляв – обор
хъс – злоба, настървение

чад – дим
чапрази – пафти, метални украси на женски пояс
чапрашиук – забъркан, побъркан
чекмак (чакмак) – ударник на кремъклия пушка; огниво и кремък
чембер – забрадка
чемерика – планинско отровно цвете
ченкен – вид къса турска дреха
чепак – чепато дърво
черен (на сабя) – гръжка на сабя, нож
чохон – направен от чоха (гладко сукно)

шамия – тънка женска забрадка
шербет – турско сладко питие
шишане – някогашна къса и тежка пушка с широка цев
шпаньоли – испанци

щап – пръчка, тояга

юзбашия – стотник
юк – товар
юруш – масово нападение, пристъп

ДУМИ ЗА ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

...и в това отношение, както и в другите, които са свързани с неговия живот и творчество, неговите думи са изключително важни и интересни.

Животът на Пенчо Славейков е изключително интересен и сложен. Той е човек, който е живял и творил в едно от най-трудните времена в историята на България. Неговото творчество е изключително важно и интересно.

През 1876 г. когато България е под османско иго, Пенчо Славейков е в България. Той е човек, който е живял и творил в едно от най-трудните времена в историята на България. Неговото творчество е изключително важно и интересно.

След Освобождението на България Пенчо Славейков е в България. Той е човек, който е живял и творил в едно от най-трудните времена в историята на България. Неговото творчество е изключително важно и интересно.

ПЕЧО ЗА ПЕЧО СЛАВЕЙКОВ

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

Пенчо Славейков е роден на 27 април 1866 г. в гр. Трявна в семейството на Петко Рачов Славейков – един от най-видните представители на българската възрожденска и следосвободженска литература. Поради честите пътувания на баща му до Цариград и други краища с неговото и на братята и сестрите му възпитание се занимавала майка му – Ирина, която се отличавала с буген ум и силен дух.

Първоначално учи в родния си град. Макар по природа да бил буйно и палаво дете, в училището се държал прилежно и питал истинско уважение към някои от своите учители – даскал Генко, по професия зографин, който му преподавал френски език, и др.

Жаждата за знания го подтиква и към извънучилищни занимания. С голям интерес се заглеждал в бащината си библиотека, без още да осъзнава неговото място в българската литература.

През 1876 г. родителите му се преместват в Стара Загора, където П. Р. Славейков получава учителско място. Младият Пенчо е свидетел както на освобождаването на града от руските войски през лятото на 1877 г., така и на неговото опожаряване от османските войски и башибозушките пълчища.

След Освобождението на България от османско иго родителите му се преселват в Търново (гн. Велико Търново). Оттам за кратко се установяват в Сливен, но след това отново се завръщат в старопреселения град, тъй като баща му е избран за депутат

в Учредителното събрание.

Както се знае, П. Р. Славейков се изявява като един от най-изтъкнатите обществени дейци в първия български парламент. Заедно с Драган Цанков и Петко Каравелов застават начело на либералното течение сред депутатите, което налага демократичния дух на Търновската конституция. Паралелно с участието си в Учредителното събрание той издава и хумористичния вестник „Остен“, който Пенчо разнасял и продавал из града.

В края на 1879 г. родителите на Пенчо Славейков се преместват в София и той продължава образованието си в едно от местните училища. Баща му продължава активното си участие в обществено-политическия живот на Княжеството. Заедно с Др. Цанков и П. Каравелов той е един от водителите на обособилата се Либерална партия и редактор (съвместно с П. Каравелов) на нейните печатни органи „Целокупна България“ (1879-1880) и „Независимост“ (1880-1881). Сътрудничи и на редица други издания. Освен това от 28 ноември до 17 декември 1880 г. е министър на народното просвещение, а от 17 декември 1880 до 27 април 1881 г. възглавява Министерството на вътрешните работи.

Спокойният живот на семейството е нарушен от гържавния преврат от 27 април 1881 г., извършен от Княз Александър I Батенберг, след което е суспендирана Търновската конституция и въведен т. нар. режим на пълномощията. Скоро след това се провеждат и избори за Второ велико народно събрание, което трябвало да узакони извършените след преврата промени в Княжеството. В разгорялата се остра предизборна борба П. Р. Славейков и П. Каравелов са принудени да емигрират в Източна Румелия. След тях в Пловдив пристигат и семействата им. Пенчо продължава образованието си в тукашната гимназия. Учас-

тва в ученическия бунт срещу лошото преподаване на някои от преподавателите.

През септември 1883 г. княз Александър I Батенберг се отказва от режима на пълномощията и възстановява Търновската конституция. Възлага съставянето на новия кабинет на Др. Цанков. П. Р. Славейков и П. Каравелов се завръщат в София, но не одобряват действията на своя политически другар за включването в кабинета му на лица от други формации. Затова през лятото на 1884 г. се провеждат нови парламентарни избори, които са спечелени от крилото на крайните либерали, предвождани от П. Каравелов. В новия кабинет, формиран в края на юни 1884 г., П. Р. Славейков отново възглавява Министерството на вътрешните работи, на който пост остава до 31 януари 1885 г.

Пенчо не се завръща заедно с родителите си, тъй като желае да изкара учебната година в Пловдив. През зимата на 1883-1884 г. с него се случва голямо нещастие. По време на игра на замръзналата р. Марица се простудява силно и въпреки че оцелява, остава за цял живот полупарализиран, като е засегнат и говорът му.

Сполетялото го нещастие всява остър смут и отчаяние в душата на младия Славейков. Не успява да завърши гимназия. Да излезе от кризисното състояние му помагат книгите. Започва усилено да чете. Особено положително му въздействат произведенията „Живи мощи“ от И. С. Тургенев, „Слепият музикант“ от В. Г. Короленко и др. След това се насочва към творчеството на Х. Хайне, Фр. Ницше, Х. Ибсен и др.

От лятото на 1884 г. той също е в столицата на българското княжество. Сближава се с нов кръг познати и приятели, сред които е и Алеко Константинов. Прави и първите си литературни опити. Начал-

ните му изяви са преводи на творби на някои руски поети, които помещава в „Библиотека Свети Климент“. Започва да пише и стихове. През 1886 г. се появява и първата му стихосбирка „Момини сълзи“. Недоволен от качеството на някои от поместените в нея стихотворения, прави опит да я унищожи. Продължава да пише нови стихотворения. От 1892 г. сътрудничи на сп. „Мисъл“, в което публикува някои от първите си поеми „Сърце на сърцата“, „Успокоение“, „Фрина“ и др.

Без да е завършил гимназия, през ноември 1892 г. заминава за Германия и записва философия в Лайпцигския университет. Целта му не е да получи диплома, а да разшири познанията си по философия, естетика и литература. Слуша с голям интерес лекциите на И. Фолкелт по естетика и на Е. Естер – по немска литература. Участва и в семинара на В. Вунт – един от най-видните представители на експерименталната психология в Европа в края на XIX и началото на XX век.

П. П. Славейков прекарва в Германия около 6 години, като наред с посещенията на лекциите взема дейно участие и в организационния живот на българските студенти. Отначало е избран за председател на българската секция на Славянското академическо дружество, но скоро след това застава начело и на цялото дружество.

Като студент интересът му към Х. Хайне нараства още повече и решава да посвети на него дипломната си работа. Само случайно стекли се обстоятелства попречат на нейното написване.

Бидейки в Германия, П. Славейков продължава да се занимава усилено и с литературна дейност. Пише предимно есета, интимна лирика, очерци и пр. Сътрудничи на сп. „Мисъл“ и на в. „Знаме“ – печатен орган на Демократическата партия, основана от най-добрия приятел на баща му – П. Карабелов, през

1896 г. на основата на крайното течение от старата Либерална партия.

След завръщането си в България (1898) получава назначение като волнонаемен учител в Софийската мъжка гимназия, но повече работи в Софийската народна библиотека (дн. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“), на която от 1901 до 1908 г. е поддиректор, а от 1908 до 1911 г. – и директор. Застанал начело на това културно учреждение, полага големи усилия за издигане на неговия престиж и превръщането му в средище на българската научна и културна общественост. В тази насока той е подпомаган активно от известния наш библиограф Никола Михов (по-късно академик).

Като ръководител на Софийската народна библиотека П. Славейков не прекратява литературната си дейност. През това време взема дейно участие в списването на сп. „Мисъл“ и в скоро време се превръща в най-значимата личност в създадения около него литературен кръг, в който близат г-р Кръстьо Кръстев, Пейо К. Яворов, Петко Ю. Тодоров, Тодор Г. Влайков и др. Заставайки на естетско-индивидуалистични позиции, подлага на силна атака творчеството на Иван Вазов и пр.

През 1908-1909 г. П. Славейков е директор на Народния театър. Макар и да се задържа кратко на този пост, прави опит не само да промени неговия репертоар, но подпомага и непосредствената игра на самите актьори.

Правителствената промяна от март 1911 г. заварва П. Славейков вън от България. Командирован е от Министерството на народното просвещение да посети Цариград, Атина, Неапол и Рим, за да се запознае на място с новостите в библиотечното дело. Новият министър на народното просвещение С. С. Бобчев, като истински партизанин, по чисто поли-

тически съображения пристъпва към разчистване на възглавявяването от него ведомство от лица, принадлежащи към бившия кабинет на Ал. Малинов. Към тях е и П. Славейков, макар че той никога не се намесва активно в обществено-политическия живот на страната. Достатъчно е било само обстоятелството, че е син на стария П. Р. Славейков, макар че той не бил между живите още от лятото на 1895 г.

В резултат на народняшката метла П. Славейков е уволнен като директор на Софийската народна библиотека (юли 1911). Предложен му е нов, по-гребен пост уредник на Училищния музей към Министерството на народното просвещение, който се намирал на IV етаж в сградата на ведомството. Това било истинско издевателство спрямо полупарализирания поет и той отказва да заеме новата длъжност. Решава да замине за чужбина. Преди това учредява дружеството „Приятели на руския народ“ като клон на едноименното дружество в Париж, възглавено от известния писател Анатол Франс.

Целта му дружеството е да оказва морална и материална подкрепа на политическите затворници в Русия, участвали в Първата руска революция от 1905 г.

Като син на П. Р. Славейков, П. Славейков пита истинска симпатия към руския народ, но заедно с това не крие и отрицателното си отношение към руското самодържавие. Той е и ревностен славянофил демократ, който ратува за единение на славянските народи на чисто културна почва и братско съгласие. Това не му попречва да реагира остро на свикания през 1910 г. в София Славянски събор заради издигнатите от него панславистични лозунги в угода на руския царизъм.

През лятото на 1911 г. П. Славейков се отправя

за Швейцария, откъдето след това се прехвърля в Италия. Моралният тормоз, на който е подложен, допринася за влошаване на и без това недоброто му здравословно състояние. През май 1912 г. умира в курортното селище Брунате над езерото Комо. Тленните му останки (заедно с тези на Петко Ю. Тодоров) са пренесени в България чак през 1921 г.

Освен стихосбирката „Момини сълзи“ приживе поетът успява да издаде и редица други свои творби – „Блянове. Епически песни“ (1898), „На Острова на блажените“ (1910) и др. След смъртта му излизат „Епически песни“ (1917), „Кървава песен“, ч. 1–III (1919–1920) и „Книга на песните“ (под редакцията на д-р Кр. Кръстев) (1917). Първият том от избрани негови творби се появява през 1923 г. и са под редакцията на поетесата Мара Белчева, с която го свързва трайно и истинско приятелство.

Интересът към литературното наследство на Пенчо Славейков не секва и през следващите години. Първ опит за издаване на събраните му произведения прави проф. Боян Пенеv (1921–1926). Ново, още по-пълно тяхно издание се появява през 1958–1959 под редакцията на Борис Делчев и др.

МИЛЕН КУМАНОВ

ИНДИВИДУАЛИЗМЪТ НА ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

318

ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

Поетическото дело на СлавеЙкова отбелязва един нов момент в развитието на нашата литература – момент на утвърждаване индивидуалната психика в поезията ни. Вазовата поезия носеше колективното съзнание на народа; срещу това съзнание поезията на СлавеЙкова застана с личното съзнание на поета. Тоя прелом тури край на наивния характер на нашата поезия. Докато по-рано в нея грееше отражението на деня, и светът живееше наивно – без борба и без съмнения, с вярата на времето, – сега личността се домогна до едно по-високо съзнание, за което тепърва стана възможно поставянето на големите етически, естетически и религиозни въпроси. Тия въпроси станаха основни мотиви в поезията на СлавеЙкова, те я изпълниха с граматичен живот и ѝ придадоха индивидуалистични черти. С тия въпроси поетическото дело на СлавеЙкова се превърна в непрекъсната борба за идеал и освобождение; поета води тая борба цял живот и тя изпълни произведенията му с героичен патос.

Наред с тоя индивидуален дух поезията на СлавеЙкова доби и европейски характер. До него поезията ни живееше в настоящето на нашия национален живот и съзерцаваше неговото минало. Внушението, което току-що възкресената национална идея упражняваше върху народа ни, беше още силно. То поглъщаше всичката му енергия и го гържеше в подчинение. С това внушение нашият народ живее-

ше за себе си, със задачите, които времето му слагаше за разрешение – откъснат от духовния живот на Европа и нейните културни идеали. Пръв СлавеЙков се възмозна над тоя национален, затворен живот. В своята борба за идеал и освобождение той се приближи до великите представители на европейския дух и, преживявайки тяхната трагична съдба, приобщи своето дело с копнежите на европейската култура. Чрез никой друг поет нашето национално съзнание не загреба тъй много от съкровищницата на тая култура, както чрез СлавеЙкова, и никой наш поет не се почувства в такава степен предизвикан да работи творчески върху нашата национална личност, както СлавеЙков. Творенията на СлавеЙкова ни водят на завоевания, те поставят цели и проправят път към тях.

Също художествените средства на СлавеЙкова носят чертите на индивидуалната психика. Преди всичко неговият език, за който сам той ни дава най-добра характеристика. Има нещо трудно и неясно в тоя език. Заг него стоят лутанията и дирекциите на един млад и неравен дух. Някаква предвест трепери и в гласа, и в образите му. Той все посяга да улови онова, което е скрито дълбоко в душата, а някакво безпокойство го буги от унасяния и увлича в дело. Дело и реч постоянно се пресичат в тоя език и най-накрая страдания доизричат това, което той не може да изкаже.

Но не само езика, а и всички останали художнически средства на СлавеЙкова имат индивидуален характер. Общо те са израз на едно по-високо естетическо съзнание и се домогват до по-изискано естетическо отношение към действителността. Навред в тия средства СлавеЙков се стреми да остане верен на себе си и да следва собствената си художни-

319

КЪРВАВА ПЕСЕН

ческа воля. Никой наш поет не е пазил тъй ревниво свободата на художника, както Славейков. „Истинският художник трябва да бъде елин, без катехизис за изкуството и неговите цели, с гордия идеал – свободно сърце и свободен ум. Личното вдъхновение да е побуда за творчество и действителността единствен предмет за наблюдение и възсъздаване.“ Но – действителността, гледана не от малкото прозорче на утилитаризма. Личността на художника стои над всичко. Не естетическият канон и не характерът на действителността, а дълбочината на преживяването и неговата идеална красота определят цената на художественото творение. Художникът не трябва да гледа на делото си като на нещо безлично и да се срамува да се покаже за него. Той не трябва да е скромнен. „Скромни са само просящите и фарисеите книжници и те не отиват по-далеч от торбата и традицията. Не скромност, а съзнание ни трябва нам.“ Така, свободата и искреността стават тук висше самосъзнание у художника и вземат строгите черти на един естетически индивидуализъм.

I

Обикновено се мисли, че Славейков беше една чисто естетическа натура – „жрец на живота, който копнееше за победа на съзерцателя над бореца“. Това схващане намира оправдание в художническото съзнание на поета, не в самосъзнанието на личността, и е в съгласие – макар непълно – със съдържанието на първата половина от неговото творчество. Същото схващане обаче не отговаря на мотивите от втората половина на това творчество и, главно, не е достатъчно да обхване нравствено-религиозното съзнание на поета. Наистина, отначало мирогледът

на Славейкова съдържа всички черти на едно естетическо отношение към действителността („Фрина“). С тия черти той беше станал чисто естетически мироглед: – утвърждаваше естетическата ценност като най-висша и посочваше естетическото отношение към живота като единствено освобождаващо.

Ще дойде ден, и той не с галеч,
Вселенната когато ще да знай
една богиня само – Хубостта!
В живота на безсмъртие начало
и в мъртвото емблема на живот; –
и земния живот на човека
ще бъде само нейно тържество,
в неизблжимия неин храм: Наслада.

Насладата и красотата е за Славейкова върховно благо, от което и Зевс някога – „божественост отмахнал, а с нея и дълг оставил настрана“ – е искал „поне за миг, за кратък миг да вкуси“. Няма друг по-висш смисъл в живота от тая наслада. Тя е „амброзии животворен“, който боговете в самозабрава са ввели в тялото Кипридино, затова –

В самозабрава нека пий човек
и с боговете равен се усети,
за миг поне, за кратък миг в живота.

Израз на това освобождаващо въздействие на чисто естетическото отнасяне към света Славейков дава на много места. Той постоянно говори за „онзи край“, за „там“, за „отвъд“ – и всеки път разбира едно и също: естетически превъзможнатия, съзерцателния свят на художника.

Аз зная край – там ни световна врява,
ни на живота черний труд е знаен.
Цъфти като по божия забрава,
там вечна пролет. В тоя край омаен,
с крилата на вълшебница мечта,
летя аз често....

Този край е илюзивен; с него художникът се открадва от действителния свят в редки случаи, и то само за момент. Един голям философ на изкуството видя в това разликата между художника и светията: докато тоя преодолява света веднъж завинаги с волята на Бога, художникът минава в царството на красотата само в минути на вдъхновение. Най-добър израз на тая преходност на съзерцателния свят и неговата илюзивност е дал Славейков в „Пред острова на блажените“, гдето представя човешката съдба в духа на едно естетическо отношение към живота. – Ние сме загубили света на мита и приказките, в който сме живели някога като деца. Съзнанието ни ни е отвлякло от „родните брегове“ и ни е загубило в морето на живота. Вълните вилнеят там и премятат кораба ни над тъмните бездни. Вече години – все бури и борби. Напразно се надяваме да стигнем пак роден край, ръцете пагат изморени, мъгли замрежват очите ни и корабът ни се лута, оставен на воля. Сам Одисей стои на кормилото с оборена глава. Но ето, мъглите се разстъпват и очите гледат изненадани – остров! Вълшебно сияят планински върхове, посребрени от луната; далечни поляни потъват в тайнствено грезгавия въздух; тъмни алеи се вият нататък. Морето гали кротко бреговете, там сенки минават и пеят за тихия живот върху острова на блажените, гдето челата са ведри и сърцата – без желания и без надежди... Пе-

сента замлъква и сенките спират на брега. Някакъв властен копнеж изпълва душите. Одисей, най-жадният за почивка, грабва желязната котва и смيريا да я хвърли на брега. Но ненадейно вихър разтуря спокойните вълни, оттласва кораба от брега и го отвлича в морето... И ние се събуждаме от сладкия сън – брегът бил видение, и блян бил островът на блажените, блян – откърмен в душите ни потайно посред бурите на живота. Вилнеят вълните, премятат кораба. Какво ли напред ни очаква?

И сякаш през морския плясък глас тъжен
Честта им незнайна оплаква.

Славейков не намира никакъв изход. Краят е песимистичен. Ние сме плячка на една тъмна, вечно немирна сила. Къде ни води тя – не знаем. Животът ни в тая сила откърмя в душата ни блянове, които открадват от време на време съзнанието ни и го унасят. Но тия сънища са кратки. Ние ще се наситим и на тях. И тогава ще познаем, както ни учи Шопенхауер, че тъмната и вечно немирна сила ни води най-накрай към нищо.

Славейков не идва до тоя пробуден докрай песимизъм. Той остава с обаянието на естетическия сън и иска да продължи тоя сън, за да изпита по-дълбоко блаженството му. Неговият идеал е чисто естетически – да бъде спокоен съзерцател на живота, с „ведро чело“, „без надежда и без желания“ – и в поезията му до „На острова на блажените“ звучи през всичкото време дълбоката нота на чезненето по тоя идеал. И все пак самочувствието на Славейкова беше съвсем друго; той никога не е бил само съзерцател на живота и никога не е затварял сърцето си за желания и надежди. Дълбоко в неговата личност

имаше причини, които не само не го оставяха да се отпада на едно безизходно песимистично настроение, но го издигаха и над всеки естетически мироглед. Тия причини са главно две: късното естетическо съзряване на Славейкова и неговата силна, борческа воля.

* * *

Славейков не започна както много други наши поети с един сигурен и още в утрото си бляскав поетически талант. Тоя талант той трябваше да открие в себе си и дълго трябваше да живее в съмнение за него („съмнение во моя висши дар – то неведнъж душата ми облага“). Своята естетическа зрялост той достигна късно. Всички цветя на неговата поезия са есенни. Има в тях нещо от есенната замисленост и мъдрост на природата и от спокойствието на октомврийското слънце. От друга страна, Славейков трябваше да върви по свой път, към нови поетически идеали, да работи с нови поетически средства и, преди всичко, да събуди нови поетически сили в нашия език и да увеличи неговите изразни възможности. Това също забави неговото формално развитие. Стихът на Славейкова не можа да стигне до истинско съвършенство, остана докрай тежък и вътрешно неподвижен („че нему гения с усмивка не огря – трудът за песента — и тъмна тя умря – едвам докосната до думите“); той не изясняваше, а потъмняваше творческия импулс и преживяванията на поета оставаха по-красиви и по-изразителни от него. Затуй стихът на Славейкова е сякаш кован, а не лян, приличен на орнамент от тежко, ковано сребро. Тази е също причината, гето той не пее – липсва му чистата първична музика.

Наистина, поезията на Славейкова не е текст на мелодия, а на сложна симфония, но тъкмо за симфония са потребни повече и по-изискани музикални средства. А симфонията в поезията на Славейкова се преживява, а не слуша: тя не звучи. Отделните места, които правят музикален ефект, правят тоя ефект не със специфично музикални качества, а вторично, чрез подвижността на чувството, до което поетът там особено непосредно се домогва. Тоя музикален ефект обаче е илюзивен, не действителен.

Тия недостатъци в поезията на Славейкова, както изобщо късното му естетическо съзряване, показваха, че неговият поетически талант не ще може да издържи на крайните изисквания на един чист естетически индивидуализъм. Очевидно тоя талант нямаше достатъчно средства за сградата на естетическия мироглед. Трябваше да се очаква, че той ще се окаже безсилен да донесе пълно освобождение на поета и че всички сили у последния, останали поетически неовладени, ще подирят друг изход, ще станат мотиви за ново възвисяване. И наистина, това възвисяване се извърши по-късно, но на почвата на едно волунтаристично отношение към действителността.

* * *

Личността на Славейкова беше твърде силна, за да изчезне в съзерцателния свят на художника. Това личи ясно както в самочувствието на поета, така и в неговото поетическо дело. И тук, и там поетът не превъзможва напълно личността си. С това тъкмо Славейков най-вече е гразнил своите читатели. Присъствието на собствената личност е твърде силно подчертано в неговите творения. Поетът

може да отива колкото ще високо – Славейков е винаги с него. Понякога дори той иска да бъде по-голям от него. Не че личният елемент трябва да отсъства, но – той не е само перспектива, както би трябвало да бъде, а мисъл, която иска да се набие в очи. Славейков е очарован от мислите и чувствата си, но още по-очарован е от себе си, че той има тия мисли и тия чувства. Той не оставя собствената си личност да е само резонатор, чрез който те да добиват дълбочина, и, пречистени, да отзвучават навън, а прави от нея отделен тон, който и в най-божествената му симфония, каквато е „Псалом на поета“, шуми и напомня за себе си. Такова е влиянието и на автобиографичните му одумки в „На острова на блажените“. Славейков не е достатъчно силен, за да излезе в света, в който твори. Той не може да си наложи мълчание, когато светият дух говори чрез него. Той не ни отвежда – като представител – в света на Бога, гдето се раждаме и живеем и гдето можем да се наслаждаваме свободно от неговите дарове. И в най-екстазните поетически настроения, в които поетът отваря сърцето ни със сърцето на мировата душа – и в тях постоянно се чуват наоколо стъпките на Славейкова, които ни пречат да се унесем.

Това раздвоение между поета и неговата личност, както и упорството на личността да се подчини на поета, показва, че у Славейкова наред с художническия импулс има и друг още по-силен, и че последното освобождение на неговата личност не може да гоиде по пътя на чисто естетическото ѝ отношение към света и живота. В тоя друг импулс, който не оставя поета насаме, се движи волята на Славейкова. В него гледа вечно будното му око за живота и живее етическото му съзнание. Това съзнание

не можеше да сложи света върху илюзивната основа на естетическото съзерцание и върху капризите на фантазната игра; то трябваше да намери за него една действителна и трайна опора. Така, в по-нататъшното развитие на поета, срещу художника застана личността, срещу съзерцателното – волюта и към последното си възвисяване. Едва сега той ни се открива такъв, какъвто го познаваме – не като съзерцател на живота, а като борец за свободата на човешкия дух с героичните внушения на една силна воля, с човешки значителни прозрения на една дълбока мъдрост и с висшите наслади и мъки на една религиозна съвест.

Идеята, която обединява сега творчеството на Славейкова, е животът. Върху тая основа се измести целият мироглед на поета. Естетическата наслада не е вече върховно благо и храмът на хубостта не е единствен храм. Наг фиксираната красота стои творческият живот; красотата е една от неговите възможности. Тя не води към трайно освобождение. Колкото и сладка да е нейната наслада – тя е само средство за възвисяване. Истинско и трайно освобождение дава само животът и той е най-скъпото благо и най-високата цел. Той няма условното битие на естетическата наслада, свързана в един илюзивен свят; не почива върху никаква – съзнавана или несъзнавана – самоизмама: той е най-непосредно чувстваната от нас реалност, самата виталност, с която се кореним в битието. Чрез естетическата наслада ние се връщаме към действителността с едно чувство на разочарование и неудовлетвореност. Като че се пробуждаме от някакъв

хубав сън. Тя съгъстява мъката ни в живота, кара ни да преживяваме по-дълбоко нашето безсилие, прави съдбата ни трагична. Както у Шопенхауера – тя може да съжителства с най-дълбокия песимизъм. – В противоположност на нея животът е извор на един вечен оптимизъм. Разбира се, не животът слово, не животът мъдрост или идея, а животът *д е л о*, онова творческо начало, което е мистическа същност на битието и което съединява в себе си живота със смъртта, светлината с тъмнината, земното с божественото, временното с вечното. Само оня, който постигне живота така, може да бъде освободен чрез него. Той минава отвъд истината и лъжата, отвъд доброто и злото, той се връща към първичната невинност на битието, свързва пулса си с неговите приливи и отливи и отново влиза в кръга на вечното му превръщане. Така постигна живота Ницше и успя да преодолее с него песимизма на Шопенхауера.

Най-синтетичен и дълбок философски израз на идеята за живота се е опитал да даде Славейков в „Химни за смъртта на свърхчовека“. Той нарича тия химни „поема на жизнерадостта“ и „химн на живота“. – Светлата мисъл оплоди духа на Бога и светът се роди из него. Но светът е мъртъв. Бог му вдъхва живот, след като мисълта за втори път оплодява неговия дух. С всеки дух, който Бог вдъхва на света, се изчерпва духът на неговия творчески живот. Последния си дъх той дава на човека. Така Бог слъви с живота, що създаде, битието си, което спря. Бог умря в човека, а човекът заживя с неговия дух и със завета му: „светът оставям неотворен; озари ду-

ха си, пристъпни и отвори го“.

На брега на тихия океан на вечността стои Бог, уморен от творението си, и очига човека да дойде при него и му върне духа, който той от памтивека му е вдъхнал. Гдините и гните на живота се мятат в морето на съдбата, като вълните в тихия океан на вечността. Те приближават деня, когато смъртта на божие творение ще възроди духа на Бога и отново ще го озари с живот. Хората са като вълните на океана. Денят ги сваря милиони и ги предава на нощта; смъртта разтваря паст насреща им и ги поглъща. В утробата на тъмните, гдето те умират, се издига в миг „вълната на вълните“ и се спуща в път. Тая „вълна на вълните“ се ражда в смъртта на милиони гребни вълни, за да дого ни със силата им брега, гдето Бог бди в смъртта си и чака да се роди отново в нея. Дребните вълни дават живот на „вълната на вълните“, а тя им дава значение. Тая „вълна на вълните“ е първият между хората, свърхчовекът. Обикновените хора умират в свърхчовека, подчиняват се на волята му и следват неговия закон. Те почиват в него, както семето в земята, и се приготвят за нов живот. Мъките на тая смърт възвисяват свърхчовека, а радостта от многото раждане го въодушевява за подвиг. И в мъките, и в радостите той опознава завета на Бога, освобождава волята му и заживява с нея. С тая воля той бърза към Бога, за да умре в него: Бог и свърхчовекът ще се слоят, ще изчезне пътят между тях и те ще потънат в лоното на нямата вечност, която кърми битието. Когато съмне – духът на Бога ще витае възрожден. Онова, което му е дало живот – него той ще тури начало на нов живот. Така колелото ще се завърти и ще направи кръга на едно превръщане. В тоя кръг е мистичната диалектика на

живота: тъмнината преминава в светлина и светлината – в тъмнина; Бог умира в човека и човек в Бога; смъртта се ражда в живота и животът се обновава в смъртта.

Най-дълбоко е слязъл Славейков в идеята за свърхчовека. Свърхчовекът е най-високото и най-свободно съзнание. Едничка реалност за него е животът: животът живее в него и той следва волята му. Всички пътища, които водят вън от тая воля – водят към нищо, те отричат живота и го заместват с призраци. Действителен е само животът, той сам е цел и път към цел, в него всичко почва и всичко свършва, и което става – чрез него пак се събъдва. Този живот е тука, а не отвъд, той е единственият храм на свърхчовека. В него живее Бог – отвъд него е само сянката на Бога. Живот и Бог са едно и също битие. Мисълта на Бога е волята на живота. Свърхчовекът е познал едната и живее с другата. Неговото дело е подвиг. Той носи волята на живота и я изпълнява. С нея той дава цел на другите: мисълта на Бога озари неговото съзнание, за да озарява той душите на другите. С нея свърхчовекът води човека все напред през тъмния ход на времената и така изпълнява Божия завет – дотворява недовършения свят.

Свърхчовекът е блажен в живота. Той не допуска земна суета да смугне с тревога душата му. Неговият поглед е спокоен и земният му слух е обрънат към победния химн на живота, който творенията от предвека пеят, и с който те бодро вървят по светлата пътека на вечността. Заслушан в тоя химн, душата му се пълни с небесна радост и уста му мълвят думи на утвърждение на живота: в което сме родени – да бъдем нему посветени. Животът ни е даден на земята за радостта от неговия

плод, а не да се глумим над него и да гурим смисъла му в думи. За радостта живеете! Радостта да е слънце в живота! Който страни от радостта, страни от Бога. Само оная нива няма да изсъхне, която бъде разорана от плуга на радостта и в плода на която жив умря оня, който ѝ вдъхна дъх за живот. Така оре земята свърхчовекът. Той е смел и горд сеятел на радостта, затуй е жетвар на вечността – пожнал златните кръстци на времената.

Свърхчовекът не се бои от смъртта. От нея се бои само непосветеният в мисълта на Бога, който висне безцелно на вейката на живота, отдето се отроня в бездната на нищото. Смъртта е висша награда за свърхчовека, покой след оран и сладка отрада на труда. С нея той минава в лоното на вечността, дето животът и смъртта са сбрани и храният битието. Там той се слива с битието на Бога и се приготвя за нов живот, какъвто делата му са предопределили. Така всеки живот на свърхчовека е една пролет и всяка смърт – една жътва. Той е сугурен камък между време и време, камък, сложен за предел на дни, които са избили вече семе – и дни, които сега са в цвета на своята цел. Той е стожер на гумното, дето диканята живот отделя зърното на пожънатия плод от плебелите. Той е строг и безмилостен рушител на мъртвината в живите дни, смел и горд воител за бъдещето.

Тая философска концепция за живота не е едно чисто умозрително построение. Тя синтезира мотивите на Славейковата поезия и съдържа всичките ѝ непосредни мисли и чувства. Тепърва в перспектива на тая философска концепция тия мисли и чувства добиват дълбочина и поетическа изразителност. Сега ни става ясен жизнерадостният тон в поезията на Славейкова, нейният копнеж, култът ѝ към сил-

ната личност, борческият ѝ дух и героичният ѝ патос. Сега виждаме също, че нарадостните чувства и настроения, за които пеят малките песни на Славейкова, не са характерни за музата му и че онова, с което той ни движи и вълнува, иде от неговата воля. Поезията на Славейкова има волунтаристичен характер. С тоя характер тя се корени дълбоко в религиозно-философските идеи на нашето време.

* * *

Сам Славейков се нарича „поет на радостта от настоящето в живота“. На критиците, които смятат, че в творенията му бее „неприветният гръх на нерадостна концепция на живота, резултат на собствената негова нерадостна съдба“ – той прави упрек, да не си губят ума подир краката на хората, а да се повзират малко и в главите и сърцата им. „Неволята си е неволя и няма на тоя Божи свят човек без каква да е неволя, – но тя не е възгорчивяла усмивката на устата ми, нито е помрачавала моя поглед. Наистина, аз разказвам най-вече нерадостни събития из живота на разни неволници, но не към тяхната външна съдба е прикован погледът ми, а към онзи мир на чувства, настроения и душевни кризиси, от който не лъхти тъмният гръх на отрицание живота. Тук-там в малките ми чисто лирически песни изстъпват на първо място черни боц; но тия песни, не забравяйте, са рожби на минутни настроения, настроения, на които би се отдал дори и царят на смеха, веселия цар любовник на тъмнооката тъга... Аз твърдя, че моята поезия е жизнерадостна, макар по лицето на музата ми да има няколко меланхолични брадавици. Те са кусурът, но не в кусура е характерът на образа.“

Наистина, жизнерадостта на Славейкова не се проявява непосредно и невъздържано – както ѝ прилича – с шемета на пролетта и буиния порив на младостта. Тя е затворена в себе си, „пролет в есента“ и по-скоро решение за живот, отколкото увлечение в него.

Не се грижи за онзи свят –
на тоз си отживей.
Откъсвай розовия цвят,
докле не увехней!
Догето още листовце
той пери и цъфти, –
догето в твоето сърце
желание трепти.

Поеът говори на другите и им говори от късна пора и сякаш с разкаяние и мъка за нещо загубено и непрежалено. Така и в „Хорото на живота“ той гледа играчите отстрана. Той се радва на живота, но с примирението на оня, който е вън от него. – Примирението и сдържаността в Славейковата радост от живота не са признак на неискреност. Те не показват, че тая радост е присторена и мъртва в душата на поета, а разкриват по-скоро нейната дълбочина. Защото тая радост иде не от пролетта, а от есента на живота. На дървото на живота в поезията на Славейкова цветните кичури са прецъфтели и не са чути песните на влюбените птички. Там виснат зрели плодове. – „На мойта вейка плод, плод не един узря – доволно слънцето ме гръ.“ Животът е прибрал в тия плодове всичкия си сок и всичките си пориви и се унася в радост за новото си раждане в бъдеще, за своята вечност. Тая радост е радостта на майката, а не на детето; на пладня-

та, а не на утрото; на класилата и зряла, а не на зелената нива. И тъкмо тия образи най-често симболизират чувството на Славейкова за живота. В това чувство има и някакво небесно отражение, което му придава религиозен характер:

– Лете, когато зреят хлеботорните ниви, Христос ходи из тях и ги благославя с тиха усмивка;

– извърнал сърп нагоре, върви месечко величествен и горд по знайния си път. Той залива тъмната земя с светлинка и разправя на горния свят легендата „зарад която се звездите разговарят и в широкото поле я нивите повтарят“.

– Като видение бяло, грей черквицата с варосани стени, сама сред селото, издигнала кръст да бди от високо „като пазителка на туй що в тишината се готви за живот и зарад жетва свята“.

Колко дълбоко в съзнанието на Славейкова е изгряла радостта от живота се вижда най-добре от това, дето тя изпълва и религиозното му чувство. Религиозното чувство на Славейкова е чувството на влюбените в живота, чиито души са пълни с неговата воля. В тях живее Бог – „не варгачът на гробищата на миналото, сърдитият, намръщен отрицател на живота – а Богът на радостта в живота. Негов храм е всеки дом и всяка душа, разтворени за слънцето, хубостта, смеха и благолепието“. Този Бог е в нас, и не над нас; тук, а не отвъд. Пътят към него води не през гори и планини, а през ума и сърцето ни – през мислите и чувствата ни. Сам Спасителят говори на св. Ивана:

Ти обърни към себе си лице,
и сам ли бил, или посред тълпата,
на своята душа през тишината,
всецяло вдай в мълчанието слух. –

Ще чуиш тогава туй що Ази чух,
и твоя поглед ще да се отвори
за онзи път що води през простори
не на живота и света отвъд –
а в тях. При мене води този път.

За моя Бог и за неговия храм приказва Мъдри-
теля на стария клисар – за храм

– със светии за народ,
не отрицатели за свят и на живот,
а тъкмо на света за свят що са живели,
тропари не за смърт, а на живота пели.

Дори смъртта у Славейкова не тури край на тая радост от живота. За влюбения в живота смъртта е само нетърпение пред нова радост.

От светлина роден за светлина,
и моя дух стреми се в бодрост презва
като в морето речната вълна –
и радостно в недрата му изчезва.
И ако в туй не е неговата смърт,
о нека тя по-скоро да се сбъдне –
и да се слее земний светъл път
на светлината в пътищата бъдни.

Най-поетичен израз на радостта от живота и в смъртта даде Славейков, както е знайно, в „Псалом на поета“.

* * *

Така е постигнат животът в поезията на Славейкова. Славейков не се е домогнал до него като до

някаква идея, която му е внушена отвън. Той го носи в себе си, в пулса на сърцето и движението на съзнанието си. Съзнанието му за висшата реалност на живота се е пробудило откак земята е почнала да му разказва за него, земята и съдбата на неговия народ. – В ранно утро, осъмнал на полето, Младен се заглежда в далечините, дето по буйналите ниви се дуплят вълни подир вълни, вървят и се преливат към ясният небосклон, сякаш отиват в росните зори да отнесат на Бога богдата молитва на труда („Кървава песен“). Той долавя в паметта си смътните слова на някогашна песен, песен на земята, в която е искал да възнее съдбата на своя народ –

– еднакви две съдби
той виждаше во тех, еднакви, и в борби
за плод на своя труд, с неволите вживени.
Земята тоз народ научи и в промени
да знай да съхрани на своите земни дни
единство, – все тя в живот горчивини
му болките цели с великото търпене, –
показа му все тя как в мъките свещени
да ражда и кърми животноносний плод
на своята душа.

Идеята за еднаквата съдба на земята и народа Славейков е изразил най-добре в „Епиталамии“. Тая кантата е непосреден израз на най-синтетичната идея на Славейкова, метафизизирана в „Химни за смъртта на свърхчовека“; с нея също поетът се корени най-дълбоко в народната душа. Хорът на старите разкрива там същия мотив, цитиран по-горе. Те орат земята – старите – сами от земя родени, и сеят в недрата ѝ плодно семе. Земята, майка на живота, го кърма със своята обич и твори го за рож-

ба време. Когато семето роди, тя се хвали на света с рожбата и я милва на златните си скути. Слънцето гали рожбата и тя хубавей и зрее – нейната чест в живота е да смени онова, което по божия воля е вече увяхнало. Тая чест е еднаква за нивата на слънце и за момата при майка. С нея нивата чезне за сърпа, момата – за юнака. Нивата и момата са рожба на земята и честта на тая – е обща и за тях. Няма по-святата от тая чест – честта на майката.

Женска чест – да бъде майка
най-висока чест в живота. –
Женска чест – да бъде майка,
а от майка свят се почва!

Майката носи мистерията на живота и тя говори най-проникновените думи за него. Чедото ѝ се отделя от нейното сърце, както зрял плод се откъсва от родна вейка. Никаква болка не смуцава ведрината на душата ѝ. Тя е изпълнена с едно примирение, което я издига до радостта на живота. Нейна щерка ѝ заживее в своя чест – тая чест е от волята на Бога. Но младост и хубост не бива да изсъхнат в нея и майчиното време не трябва да скършива радостта ѝ.

Плод расте – за цвят се възнаद्याва,
цвят цъфти – за зърно прецъфтява,
зърното зърни – да бъде брано
и за плод отново пак посяно.
Плод и цвят и зърно се не губи –
че едното в другото се люби
и едно се в другото очаква:
тъй на свят живота не пресекна.

„Епиталамии“ са „един химн на празника на празниците в живота, празника на оплодяването на майката и на земята“... Само земеделски народ създава и живей в такива нрави, и само чедо на земеделски народ е кадърно да улови същността на тия нрави и да ги възсъздаде тъй поетически. Оня, който ще иска да определи докъде се простира влиянието на народната поезия и изобщо на народния бит върху творчеството на Славейкова, ще трябва да отиде много по-далеч, отколкото обикновено се мисли. Отвъд думите и тяхното изразно богатство, отвъд образите на мотивите, отвъд духа на цялото творчество на поета и неговото свободно отношение към живота – националният живот прониква дълбоко в мирогледа на Славейкова и го приближава до народната концепция за живота, наивна и неоправена от някаква позитивна религия и от никаква школска мъдрост. И ако завършеният път на истинската мъдрост е: излизайки от наивното съзнание, да мине през съмненията на критическото, да превъзмогне тия съмнения и да мине отново в хармонията на наивното съзнание – то може да се каже, че тоя път е извървян от Славейкова. Славейков приближава отново културното до наивното съзнание, критическия до наивния мироглед.

* * *

Не по-малко определени в поезията на Славейкова са по-нататък и чувствата, и настроенията на „свърхчовечеството“, до основните черти на което той се домогва в „Химни за смъртта на свърхчовека“. Тия чувства и настроения съставят етичското съдържание на тая поезия. – Отношението на Славейкова към живота е не само виталистическо,

но и етическо, тъй като в него се съдържа смисълът на живота и неговата цел. Кой е този смисъл и коя е тази цел? – Истинската радост от живота е несъвместима с несвободата на човешкия дух. Докато тоя дух остава извън волята на живота и неговото творческо начало и докогато е роб на миналото и настоящето, безсилен да овладее с волята си волята на живота и да направи нейната цел своя цел – докогато той не може да живее с радост в живота и животът не може да му донесе никакво освобождение. Затуй нашата цел е пълното освобождение на човешкия дух. Пътят към това освобождение е възвисяването на личността в непрестанна борба с миналото и настоящето. На тая цел трябва да се подчини и изкуството. Славейков се нарича „борец за свободата на човешкия дух“; смята се, ведно с Боре Вихор, за един от десетте гарибалдейци, участвали в първата атака на „Рим“; фантазира си да умре за свободата на „Италия“, да му издигнат някога паметник върху площада на свободата, и не книга, а меч да поставят на гроба му. От Славейков ние имаме най-вдъхновения марш за свободата („Напред! И все напред! Към подвизи и слава!“). След Ботева никой друг поет не е възправял с такъв хероичен патос Балкана пред очите ни като символ на свободата, както стори това Славейков в „Кървава песен“. Основната идея на тая поема е пак свободата – не политическа, свобода на външния живот, а свободата на духа, на националното съзнание. Старият Дивисил разправя пред турския съд за живота в Каменград: „свободен, беше той и в благосъстояние неговия живот. Но свободата, за която се борим, е друга. Свободата на развитие, това, което вие като турци, не знаете и нивга не ще знаете. Нашият Господ не е вашият. Безсмислено отдаване на неговата

та воля той не иска. До него се идва чрез свобода, чрез живот в свобода, чрез свободата на духа.“ По тая причина Славейков съзнателно не ни е дал никакви сцени из външния живот на българина под турско иго, в които да личи политическият гнет.

Най-голям враг на свободата на човешкия дух Славейков смята филистерството, войнството на Голиата – най-многочислено и най-глупава. Той го сравнява с полирания гранит, който само живата вода на творческото съзнание може да разяре. Филистерството е вмъртвен, погребан живот, форми на живот. В тия форми е живяло миналото, което чрез тях тегне на настоящето. Свободният дух, духът на творческия живот – трябва най-първо тях да разбие. Той трябва да се освободи от призраците на миналото, от традиции, установения и понятия, които налагат окови на волята на съзнателния човек и убиват неговата жизнерадост. Специално за България борбата за свободата на човешкия дух означава не само освобождение, но и раждане на личността: тук тя има да събуди тая личност и да внесе в нея „човещина“, хуманитарен дух, с който ще трябва да се бори в бъдещето и да печели битките на душата.

Самота свобода на човешкия дух Славейков разбира в чисто индивидуалистичен смисъл. Тя е свобода от една вечна и абсолютна истина, в която ние отнапред вярваме. Такава истина няма, пък и да има – не тя интересува Славейкова. Не истината сама по себе си, както е регистрирана в някой кодекс, а човешката истина, истината, както я чувства човекът – нея търси той. По-високо от истината сама по себе си стои волята. За истински свободната, за силната личност истината е посох, на който тя се подпира, но тепърва там, земята става твърда, де-

то тая воля стъпва и дни са дните само, на които тя своя смисъл вдъхва. – Свободата на човешкия дух е, по-нататък, свобода от позитивен морал, от всякакъв морален скрижал: „както истините на вчера – днес са вече глупости, тъй нравствените начала, установени в друго време, за други хора, имат вече цена чисто историческа, цена на реликви, на антики.“ – Още по-непримирима е свободата на духа с позитивната религия: „Вечер е един от резките проповедници против официалната черква, за което е анатемосван. Но от дявола най-малко се бои тоя, който обожаваша и дявола в своя Бог, силата в своята воля.“

Вярвайте само на своя бог,
чийто е трон не в небето!
Него не са го родили
бляна на минали дни
страхът на мъртви предци!
Вярвайте в живия бог,
в бога, когото роди
вашата душа,
вашата смелост и сила,
вашата вяра в живота –
Той е истинския Богъ...

По пътя на това освобождение Славейков се домога дори до „невинността на детето“, до онова „отвъд добро и зло“, до което Ницше изведе своя Заратустра. Там няма грях, защото няма идоли, срещу които да се прегрешава. Всеки грях носи там своята правда, открива нова перспектива, утвърждава нов свят. Този грях е сторен с волята на „истинския бог“ – само „на края на доброто и злото“ – и затова не носи проклятие, а отваря портите на рая.

Живей ази в правдата на грях –
и себе си през него сам, познах,
и другите – в какво и те живеят...
Те за греха на правдата копнеят:
но гребна е душата им, не смей
по туй, което сега, да живея –
по грях, що смисъл на живота дава
и само силний духом възвишава.

Оттук го самочувството на веселия танцувач
на живота остава само една стъпка. Това самочув-
ствие е една безгрижност, едно следване отблизо по-
дир живота: едно утвърждаване на последния наспо-
ред случая, а не зарад някаква идея; един живот из
пълнотата на неговата енергия, а не из недостиг или
копнеж за нея.

Сред грижата безгрижен, аз живея,
по своя разум своя песен пея. –
Не ме милеят и не ги милея!
Дете на случай – в случая живея. –
Какъвто е живота го обичам,
гнес с тръне, утре с рози се обкичам. –

Оня, който живее по този начин, той е свобо-
ден в живота и в смъртта. Неговата воля не може
да я спре чужда воля, нито пък животът му връзва
ръцете да умре, когато трябва. В живота той сам
си е предтеча, сам огрява своя път, сам си поставя
цел – сам се твори за живот. Затуй от кръста на
Голгота той никога няма да викне: „защо си ме ос-
тавил, Боже мой?“ Такава свобода може да има само
силната творческа личност. Тая личност е идеал не
само за индивидуалното съществуване; тя е цел и
на историята, като история на живия живот, а не

на мъртви утопии. Животът се стреми към живот,
а не към утопии. Чрез волята на силната личност
той се утвърждава и възвисява. Тая воля владее вре-
мето и стопаня живота. Нейната сила е правото на
живота и мисълта ѝ е смисъл за другите. Силният
води с волята си съдбата на милионите и е тяхна
гордост. Той не ги принизява, за да се възвиси над
тях, а ги издига, напълня ги с вяра и проявява пъ-
тя им от минутното към вечното. Негова е слава-
та на делото и подвига!

Пътят към свободата и възвисяването на сил-
ната творческа личност е страданието. – Оня, в чи-
ето сърце Бог влие жестокия си поглед и извика духа
му на подвиг; който трябва да възплъти копнежите в
дело, за да съгласи земята с небето – неговият път
е горчив и жесток. По този път силният е жертва;
той е презрял своите страдания и нужди, и отива да
изкупи чужди грехове. За тия грехове – докато свят
светува – той ще страда и тръненият венец най-чес-
то нему ще се пада. Но в страданията неговият дух
се възвисява и все едно дали борбата ще увенчае че-
лото му с венеца на победата – в живота гробът му
ще бъде свят олтар.

– честита
земята с гробове таквизи що е покрита!
На възкресение това са гробове –
живота раждат те.

Страданието на силния е пълно с примирение.
В него изгаря земното и се проявява пътят към веч-
ното. То пълни душата му със свята радост.

През съсипни върви избраният народ,
през свои съсипни. През тях е прекият ход,

по който силният върви към дял уречен.

Ний няма от беги какво да се боим;

димът на нашите жилища – жертвен дим

ще е пред светлия олтар на свободата!

Това ми шепне мен сърцето в радост свята.

В примирението, с което страда силният духом, и в святата радост, с която го изпълва туй страдание, стои първата негова победа – победата над самия себе, преди да се е бил още с другите. Тая победа е залог за неговата храброст. Тая храброст е мъжка – и не на юмрука, а на душата. Нейно оръжие е животното слово, словото на гордостта, на силния гняв и на презрението. То е свято, защото го е родила божията майка, майката на страданието, и го е изпълнила любовта на нейния син. С това оръжие свободният е като Мойсея – проклина и люби, смело тръби тръбата за боен зов и с тежката секира на волята си троши волюте на другите.

Сам сечиво бъди на свойто дело –

оръжие за своя подвиг сам!

От себе си, сам ти, и против воля

на другите почни и завърши.

Само силният е пътник към далечните морета, Ноев ковчег, който пренася непромененото в живота от днес в утре. Кога умре сганта, умира всичко, кога умре самотният, той заживява в съзнание то на живите.

Тая апология на възвисения не е у Славейкова един само култ към силната творческа личност. В много отношения тя носи движенията на едно непосредно самочувство. Славейков се нарича „жрец на живота“. Животът го обикнал и сам го направил пър-

вожрец на волята си. Той го възвисил и поставил пред мраморния олтар на своя храм. – Славейков е „рожда на слънцето“. Като класът на нивата, роден и охолно отраснал на полето, и до днешен ден слънцето все още му грее и живи сърцето. Неговият поглед е въззет към небесата; той слуша химна на живота, с който земята възпява слънцето и духа му – „от светлина роден за светлина“ – се стреми към него. – Славейков казва, че е бил винаги достоен за своя жив баща, когото той усеца в духа си. В световните суети неговото слово е било винаги боен зов; това слово той прибавил към словото на баща си и така приумножил делата му. Той чувства душата си просветлена, изпълнена с възторга на истината и с гордостта на висшето самосъзнание; твърди, че носи свещените скрижали на живота, които не ще захвърли някога смутен. Напълно индивидуалистична е изповедта на Славейкова в биографичната бележка на Стамен Росита: „Наместо десетте заповеди, общи за всички, на скрижалите на своя живот и поезията той туря една-единствена заповед: аз. – Поезията има един закон на законите: чрез нея всеки да тръби само онова, което чувства той и както го чувства той. Който е вещател, не се подчинява, а подчинява! Всичко това, казва Славейков, Росита е подслушал у Ницше, а може би Ницше е само изяснител на това, което е живяло в инстинктите на поета и се е оформяло от ръцете на неговата орисница в живота, – защото всяко цвете хваща корен, когато има почва за него.“ – Най-сетне, характерно за самочувствието на Славейкова е и неговото съзнание за живота му в смъртта. Живота си в съзнанието на своите съотечественици той нарича висша действителност на своя живот. И най-хубавият му сън е сънят за живота му след смъртта. Него-

вата описница го уверявала, че това не ще е само сън. Своего безсмъртие Славейков си представя не безлично като безсмъртието на ония, които с живота си са славили живота и са доливали неговата чаша, но името и гроба на които днес никой не знае. Славейков вярва в своето лично безсмъртие. Израз той му е дал между друго и в „На другия бряг“. Там пред него се отваря широката врата на бъдещите дни и той минава при ония като него

що времето са победили
и са живота с своя светлина
към нови цели осветили.

* * *

Отношението на Славейкова към живота, тъй както го посочихме дотук, не еднaкво се оценява. Неотдавна в статията си „Основни черти на днешната ни литература“ Боян Пенев писа, че Славейков не превъзможва действителността (не само българската, а всяка действителност), че употребява често думата „живот“, но разбира с нея винаги „действителността“, нейната „нравствено-практическа страна“ и че „дори живота след смъртта, вечността на духовното битие Славейков схваща като по-висока степен на дадената действителност, а не като някаква абсолютност и независимост на духа“. На това отношение към действителността, характерно според Пенева за цялата наша литература, той противопоставя нравствено-религиозното и мистично отношение към нея, тъй както ни го дават големите руски романисти и полските романтици. Боян Пенев иска от нашия писател, излизайки от действителността, да се издигне до някой абсолют, до

Бога или до доброто и злото, като метафизични сили – и да остане при тях. Така, смята той, ще е възможно нравствено-религиозното издигане и загълбочаване на твърде трезвия реализъм в нашата литература.

Всъщност нравствено-религиозното издигане и загълбочаване на реализма може да стане не само по пътя на едно религиозно или мистично превъзможване на действителността. То може да стане и по един път, който тръгва от действителността и се връща пак в нея. Едно доказателство за превъзможване на действителността чрез самата нея, а не чрез някакъв абсолютизъм, е напр. Гьоте или още по-добре Ницше. Такова доказателство е впрочем цялата съвременна литература (и философия) със силно подчертания витален тон в нея. Характерното за нашето време е тъкмо това връщане към действителността, което започва под влияние на позитивизма на миналото столетие, и което е една верига от пробуждания: – от естетическата, от моралната, от религиозната и днес дори от логическата хипноза. Копнежа, а в голяма степен и етапите на това връщане към действителността, ни даде Ницше. Както поезията на Гьоте, така и философията на Ницше са едно висше; „нравствено-религиозно“ превъзможване на действителността, превъзможване, което води отново към утвърждение на тая действителност във всичките ѝ реалистични черти. Гьоте не отне нито една багра и не угаси нито една светлина в света. Той не отрече нито един импулс на живота. Той имаше едно „да“ за всяка истина и лъжа, за всяка правда и за всеки грях в него. Беше ли тоя му реализъм недостатък на отношението му към действителността? Още по-ярък е примерът на Ницше. Няма по-чиста и по-суверенна морална нату-

ра, няма по-дълбока религиозно настроена душа. И никоой не е бил пленяван от красотата през такъв ведър, пречистен от всякакви сенки и петна на душата, въздух, като него. Колко небеса на религиозно-екстатични възвисявания и колко бездни на мистични потъвания – и при все това, накрай, такъв чист, такъв ведър свят, като че току-що излязъл из ръцете на твореца. Какъв по-голям реализъм от моя на Ницше?

Славейков не е нито Гьоте, нито Ницше, но той търси по техния път превъзможването на действителността. Не може и не бива да се иска от него да върви по друг път. Той е влюбен в живота и иска да остане при него и сега, и след смъртта. Всичко е в моя живот, отвъд него е само сянката му, с която са се слели всички абсолютни и метафизически сили. Славейков не признава никаква „абсолютност и независимост на духа“, той не си представя превъзможването на земния живот като освобождение на духа във вечен живот някъде отвъд. Напротив, Славейков ненавижда всички ония, за които „плътта е сал отрепка на душата“ и с това чувство той е повече елин, отколкото назарянин. Не току-тъй се отдалечава Славейков от руската литература, с която започва. Ако той трябваше по същия път на нравствено-религиозен мистицизъм да дири едно превъзможване на действителността – той щеше да остане при великите руски учители. Но той не остана при тях. Макар първото му откровение за живота да е дошло – по негово признание – от Тургеневите „Живи мощи“, той не отиде с това откровение при Толстоия и не остана при аскезното християнски одухотворено и вдълбочено отношение към света, а отиде при Гьоте и заживя с оптимистическия, витален и дионисовски патос за живота.

Недостатъчно, струва ми се, е оценил апологизмата на живота в поезията на Славейкова и г-р К. Кръстев. След смъртта на поета, имайки налице цялото негово поетическо дело, Кръстев пише: „Ведра безнадеждност – това е формулата, в която, като в един фокус, се сливат лъчите на Славейковото творчество.“ Така Кръстев поставя „Симфония на безнадеждността“ на върха на това творчество. Възприимостта тая поема, ведно с „Фрина“, „Cis moll“, „Успокоение“, „Сърце на сърцата“ и „Микел Анжело“, чертае само пътя на Славейковото възвисяване, най-високият връх на което са „Химни за смъртта на свърхчовека“. Основният мотив в „Симфония на безнадеждността“ е противорационализмът на Славейкова, който мотив, впрочем, иде от всички поменати поеми. На много места – и в стихове, и в проза – Славейков е дал израз на своята ненавист към рационализма. Той сравнява мисълта си с вихъра: „от дясно, от ляво, от горе и долу – отдето му падне, оттам тласка и сили да събаря“ вихъра – като него е противоречива и логически непоследователна и мисълта на поета. Славейков мрази принципи и школи. Той ненавижда всичко, „що стои клекало пред портите ни културата и самодоволно гъвчи джъгъла на моя или оня принцип“. „Господ е направил света и всичко на него, без да е ходил на школо, без да е чиракувал у други майстори. Мъдро, истинно и хубаво е само онова, което гоиде на човека наум, без да му мисли.“ Такава е мъдростта на стария Дивисил в „Кървава песен“ – не книжна, а жива, „извлечена, а не отвлечена“. Животът сам е посочил тая мъдрост и тя е одухотворена и пленителна затуй, че е влюбена в него, че животът, а не някакво учение, пулсира и говори в нея. Само такава мъдрост носи утеха –

– не всякога обича да говори
той, но пък затова когато реч отвори,
не думи сякаше от старческа уста
се ронят, а цветя на мир, и на света –
утеха – с мъдростта на опит оросени,
и бистри ставаха душите най-смутени.
От младини не бе той хващал ни една –
от книгите, на ум до днешни времена
що учат хората; и библията само
четеше...

Ирационалната истина на сърцето стои по-
горе от рационалната истина на ума – това е ос-
новната идея на Славейкова в поемата „Сърце на
сърцата“.

О, вярвайте, честит е само онзи,
сърцето на когото е олтар,
де пламъкът на истината грей –
и осветява разума...

Истината на разума е висока. Тя е Монблан
на висини, възможен и с ледове обвит. Той гледа с
легени очи, онова що гъмжи в мрака под него. Също
тъй висока е и истината на сърцето, но тя е Мон-
блан, челото на който милват слънчеви лъчи; техни-
ят отблясък топи това, което той смразява. Не
хладната истина и нейните легени очи, а

към светлина възвишения копнеж,
към висшето стремления чисти
и гордий, властен ж а л за идеал

– те са будили човека в човека и са давали сми-
съл на живота му. С тях човек е ставал честит из-

бранник, чийто дух, като ковчега Ноев, е пренасял
от прежния в послешния свят непроменното във веч-
ните промени.

Тоз, който само с ум живеи,
е жив мъртвец; и чужди са за него
и радости, и създи на живота...

Чрез сърцето ние сме свързани с живота, с не-
говите вечни преобразования и вечни стремежи. То е из-
вор на живота. В „Успокоения“ Славейков ни дава тра-
гедията на оня дух, у когото тоя извор е пресякъл.
Ясното съзнание разяжда там научния възторг на ду-
шата. Едно след друго угасва вярата в любовта, в из-
куството, в живота, докато в бубоменето на черни-
те облаци в душата идва последният гръм – умопом-
рачението. И чувства се, че без вяра няма успокоение
и че без нея съзнанието е безпомощно и не носи ника-
къв изход на душата. Най-дълбоко е предадена тая
борба между ясното съзнание и научния възторг на
душата в „Симфония на безнадеждността“. Тук човеш-
кият дух нарича Прометей „богопредател горд и най-
жесток, ожелат на човека“, понеже огъня, който
Прометей открадна от небето и хвърли в неговата
душа, не му донесе никакво щастие. Тоя огън съгъсти
само мрака в нея и в болки роди съзнанието. Това съз-
нание не освети бездните на човешкия дух, а озари
само мрака в тия бездни, дето се тули намръщеният
демон на съдбата. И безнадеждността на човешкия
дух иде оттам, че неговото пробудено съзнание не мо-
же да прозре света, да стигне до една абсолютна ис-
тина, до един вечен бог. Мракът, който остава в без-
дните му, оплодява всеки път съзнанието и ражда нов
бог. А после съзнанието разяжда устоите на неговия
трон и го проваля отново в мрак.

В утробата на моята душа –
на бездните световни бездна – спят
до час уречен, час на уплодене,
зародиши на богове безчетни:
смърт на едина е живот за другия! –
Изгация на мрак и на съзнание,
по тъмен път, по кървав път те водят
и своите, и хорски съдбини,
на времето безсмислена изграчка...

Каква е последната цел на тая вечна смяна?
Тя не извежда към никаква абсолютна опора за на-
деждата на човешкия дух и тоя дух прокллина Про-
метея като „богопрегател горд и най-жесток дже-
лат на човека“ –

Век века ще сменява, бога – бог;
двамина само ще останем ний,
в световните промени непроменим –
на тежкий кръст на вегра безнадежност
разпънат аз, – на тъмната скала
на халосна надежда ти привързан;
на себе си ти жертва, аз на теб.

Славейков свършва с „ведрата безнадежност“
на оня, който не вярва в „ясното съзнание“ и не се
надява да мине по него, като по мост, отвъд. Сам
той не остава при тая безнадежност, защото на-
мира друг път и друг изход. И тъкмо в това е сми-
сълът на неговата поема, че от кръста на безнадеж-
ността той прозира последната – религиозната –
хипноза, и излиза под откритото небе на целомъд-
рения свят. Оттук неговият хоризонт е широк и пъ-
тят му открит. Тоя свят го отведе по-нататък към
„Химни за смъртта на свърхчовека“, дето на място-

то на „ясното съзнание“ дойде в о л я т а, а чрез нея
– душата отново се върна към своя наивен възторг.

II

Индивидуализмът на Славейков не е тъй ясен
за оня, който чете поезията му без специалния ин-
терес да дири мотивите ѝ и основната идея, която
ги обединява. Той не блести с парадоксалния харак-
тер на крайния индивидуализъм, кръстосан е от
много други черти, които нямат нищо общо с инди-
видуалистично настроеното съзнание, и е потъменен
от контрасти и противоположения, които го балан-
сират и в някои отношения ретушират. В поезия-
та на Славейкова през всичкото време се чувства
борбата между човека и поета, на която ние обър-
нахме вече внимание. Под влияние на тая борба ней-
ните завоевания остават вътрешно нерешени – те
са ту съзерцателни и призрачни като бляна, ту взе-
мат сериозния тон на нравствено-религиозната
действителност. – Гордият индивидуалист не е на-
пълно освободен – той върви наред със смирения до
религиозност пантеист и в много случаи не е ясно
кой кого бленува. Дори човекът на временното и чо-
векът на вечното не са достатъчно примирени. Еди-
ният живее с дионисовско чувство за живота, за ко-
ето всеки миг е едно утвърждение на живота, дру-
гият е най-често аскет и умира не за висшата дейс-
твителност на живота, а за доброто на другите. Та-
кива дисонанси в основните мисли и чувства на Сла-
вейкова има доста много; те се дължат на неговата
л и ч н о с т, на нашата действителност и преди
всичко на в л и я н и я т а, които са упражнили вър-

ху него Гьоте, Хайне и Ницше.

Личността на Славейкова е силна и богата. Тя е твърде субективна, сложена е почти изключително върху волята, не търпи юздите на никаква обективна мисъл, поради което е твърде подвижна и вътрешно противоречива. От друга страна, тя е богата с възможности и има достатъчно средства да се отзовава на всеки свой импулс и да търси по посоката на тоя импулс съдържанието на живота и неговия смисъл.

Нашата действителност е твърде малко пригодна да окрили духа на една изключително индивидуалистически настроена личност. Човекът е все още здраво свързан с нея. Тъкмо на Славейкова се вижда това най-добре: той е индивидуалист, но на национална почва. Неговият индивидуализъм е непрестанно домогване да се освободи и възвиси националният дух. Личното дело тук е ценно дотолкова, доколкото е увлечено в това домогване: извън делото на духовното национално освобождение то няма никакво значение. Славейков води борба за това дело и тази борба изпълва цялото му творчество.

От особено значение за индивидуализма на Славейкова са, обаче, влиянията, които поменатите немски писатели са упражнили върху него. Може да се каже, че у Славейкова индивидуалистичното съзнание се роди и оформи до голяма степен из това влияние. По тая причина тепърва на това влияние и във връзка с него могат да се посочат най-добре чуждите елементи в индивидуализма на Славейкова, с които тоя индивидуализъм остана неиздържан, както и всички ония особености, които го правят незавършен.

Наистина, Гьоте не прави индивидуалистични черти в съзнанието на Славейкова, но той под-

готви най-добре почвата за тях. Той плени нашия поет с идеала на красотата и го приобщи с нейната религия; той го въведе в античния свят и му внуши безстрастното и съзерцателно отношение към действителността; за него Славейков позна чертите на класицизма и тяхното божествено спокойствие и чрез него изгря в хуманистическия идеал – не на нравствено-религиозната руска литература, а на европейското възраждане, който означава едно освобождение на човешкия дух. Гьоте разбуди фантазията на Славейкова, изпълни я с мощни образи и ѝ даде космически полет. Той разкри пред погледа му света и изпълни слуха му с неговата хармония. Пантеистическият химн на тая хармония звучи в „Псалом на поета“, той го придружава и в живота му след смъртта. Най-сетне Гьоте пак направи Славейкова елин. Може преди това „Живи мощи“ да са поръсили душата му с живата вода на живота – утвърждаването на тоя живот, обаче, Славейков е научил от Гьоте.

Още по-индивидуалистично е влиянието на Хайне. Славейков нарича Хайне свой учител, смята се за негов *Bewunderer* и казва, че чрез него най-вече обикнал немците. На много места в своите автобиографични бележки той има него наум, когато характеризира себе си, напр. когато се нарича „борец за свободата на човешкия дух“, когато желае меч, а не книга да поставят на неговия гроб, когато говори за хипернервизитета като най-силно оръжие срещу глупостта на филистерите и пр. Така Славейков подчертава своето чувство на родственост с духа на Хайне. – Обща за двамата е преди всичко суверенността на духа, която у Хайне е по-бляскава, но у Славейкова – по-силна. И двамата са сензитивни натури, склонни на резигнация. Обичат наслаждата от

живота и красотата, едновременно са способни на обич и омраза и едновременно са готови за борба. И у двамата има весел хумор и язвителна ирония, и тък и там жизнерадост и вечна вярност към земята – дори когато тя престава да им бъде съща майка. Най-после и Хайне, и Славейков се борят с живота и го побеждават, само че Хайне излиза из борбата с болезнено-ироничен нигилизъм, а Славейков, който е в много по-голяма степен волева натура, – с хероична жизнерадост. – Друга обща черта за двамата е техният романтизъм. У Хайне той е по-определен, поради неговата по-голяма сензитивност и по-тънка чувствителност, но и у Славейкова е несъмнен: романтическа е неговата любов към фантазното, ирационалното и интуитивното – думата „блян“ символизира всичко това, а тя е, може би, най-съкровената дума на Славейкова. Романтическа е по-нататък у Славейкова, както у Хайне, вярата в изкуството, култът към силната личност и особено въздушевлението за народното творчество. Явно е, че моя романтизъм съдържа много от чертите на индивидуализма и че за формирането на последния у Славейкова Хайне ще е играл голяма роля. Не само в развитието на литературата, но и в съзнанието на отделните личности, както е например случаят с Ницше, романтическите настроения предхождат индивидуалистичните и се развиват в индивидуалистическа концепция за живота. Така е било отчасти и у Славейкова.

Но за преминаването от естетическите и романтическите настроения към индивидуалистически чувства и мисли и особено за изграждането на тия чувства и мисли в индивидуалистически мироглед, решаващо за Славейкова е било влиянието на Ницше. Славейков сам се нарича ницшеанец. На ня-

кои места той смята това за недоразумение, а на други отнася ницшеанските си настроения дори дълбоко в инстинктите си, отгдето Ницше ги е само събудил и изяснил. Славейков признава, че „Тъй рече Заратустра“ е най-обичната му книга през последните години и че охотно вади оттам цетия, които се мъчи колкото се може по-добре да вплете в кумкуите си. Но все пак той се колебае да определи сам отношението си към Ницше: в първото издание на „На острова на блажените“ той напътва критиците да дият „в нашия поет един ученик на немския поет-философ, а не духовен роб“, а във второто издание на същата книга уверява критиците, че „нашият поет не е ни ученик на немския поет-философ, а камо ли негов роб“. Струва ми се, че тъкмо с оглед към последното творчество на Славейкова, в което може да става най-вече дума за Ницшево влияние, той не е трябвало да прави горната промяна. Всъщност, колкото е можел да вземе от Ницше, Славейков е взел – и тъкмо с това заето той се е домогнал до един по-определен мироглед. Повече той не е можел да направи поради голямата разлика между него и Ницше в натура, дарби и изминати пътища.

Основният момент, който приближава Славейкова до Ницше, както до Хайне, и с който се корени той в духа на времето, е верността му към земята, оставането му отсам живота. Само че докато Ницше се издигна въз тая основа до един морал – Herren und Sklavenmoral, а Хайне направи разлика между елини и назаретяни – у Славейкова имахме само предчувствия и далечни отражения от конкретните форми на това етическо съзнание. Всъщност, той остана да пее химна на живота и не отиде по-далеч от идеята за силната личност, тъй както е гадена тя у Хердера, у Гьоте и после у романтици-

те. Тая идея легна в основата и на неговия национален индивидуализъм.

Близък е Славейков до Ницше и със суверенността си, която го приближаваше до Хайне. И тримата бяха горди и имаха оная студена за околния свят и унищожаваща усмивка, която у Хайне и Ницше уязвяваше дори боговете. Гордостта на суверения дух и тая усмивка не ги напусна и в най-тежките изпитания, които им пращаше съдбата. Твърде характерно е, че и тримата са страдали физически през целия си живот и че сякаш силата и свободата на техния дух стои в някакво отношение към това страдание – нещо, което не е убегнало за собственото им съзнание: на много места в произведенията си те гледат така на личната си съдба и на нея отдават в голяма степен своето възвисяване. И при все това, разликата в суверенността на духа у Славейкова и Ницше е безкрайно голяма. Това се вижда преди всичко от образите, с които символизират своето съзнание. Ницше символизира мисълта и сърцето си със змията и орела, а Славейков – с „дивия кос“, който рано сутрин му пее химн за подвига, а вечер – елегия на отпочивката от него. Той нарича тоя кос „най-добър другар“, „остроклювия кос на неговото съзнание“. В „Псалом на поета“ Славейков символизира духа си с чукулигата. Наред с тия символи и пейзажът у Славейкова и Ницше е съвсем различен. Орелът на Ницше се вие над чисто алпийска природа, долу са всички „пропасти и височини на света“. Косът и чукулигата на Славейкова напомнят поляните и хълмистите възвишения на една романтическа природа. Друг признак на нееднаквата суверенност на духа у Славейкова и Ницше е с т и л ъ т на техния живот. У Ницше той е чисто европейски, у Славейкова – все още националистичен. Усеща-

ния, мисли и чувства имат у Ницше универсален характер, у Славейкова те още не са излезли извън границите на националното съзнание. Небесата на няколко степени преодолявания делят Славейкова от Ницше. Докато Славейков освобождава, чрез тия преодолявания, само личността си от стагниращия инстинкт и от обществените и историческите условия, Ницше освобождава човека и човешкия дух от всички устои и хипнози, от всички истини, морални задължения и религиозни кумири. Наистина, и Славейков приказва за това освобождение, но у него то е само идея, а не действително преживяване. Славейков не стои в такова противоречие с времето, нито той, нито времето е някаква проблема в неговото съзнание. Той не е като Заратустра облак, пълен със светкавици и гръмотевици, и порой, който се спуска, от планината и дири път към морето. Колкото и силна да е натурата на Славейкова, в нея няма нищо стихийно.

С тая разлика в суверенността на духа у Славейкова и Ницше се обясняват още много различия между тях. Така, никой индивидуалист не е притежавал в такава степен аристократизма на истинския индивидуализъм, както Ницше. В тишината и усамотението, в които живее той, мълчат всички разстояния между него и останалия свят. Той е недокоснат от тоя свят и тъй космически чист – сякаш се къпе непрестанно в някакъв – както той казва – „прозрачен и светъл елемент“. От тоя аристократизъм няма нито помен у Славейкова; неговият аристократизъм е само някаква гордост. Славейков никога не е почувствал пълна тишина и усамотение. Той не може да се освободи от присъствието на другите и това присъствие му пречи да попадне в сериозния тон и в блаженото унасяне на едно дейст-

вително възвисяване. – Също драматизмът на Славейкова, сравнен с драматизма на Ницше, е свършено слаб. В него няма оная мъчителна родилна психика, която характеризира съзнанието на Ницше. Светът, за който копнее Славейков и който отключва неговото драматическо съзнание, носи още прозрачността на бляна. Той не е достатъчно действителен. Славейков не носи съдбата на тоя свят, а само очарованието и въодушевението за него. Пък и на тях той не се отдава напълно, макар да му липсва задържката на Ницшевия аскетизъм. Може да се каже, че истински условия за един драматизъм няма в съзнанието на Славейкова. В това съзнание не зяят никакви пропасти. Само отдалеч и повече с мисълта, отколкото с чувството се докосва то до освободителното дело на човешкия дух. То не е съборило нито един от устоите на тоя дух и не е изпитвало зашеметяване от неговото пълно сгромолясване. То не е празнувало нито едно изгряване на човешкото съзнание под купола на вегрото небе. У Славейкова няма онова късане нишка по нишка на „паяжината“ около човешкия дух и болезненото преживяване на това освобождение. Той носи само идеята за това освобождение и предчувствия за него. С това се изчерпва позитивното съдържание на неговото етическо съзнание. По дирите на това съдържание душата едва ли отива по-далеч от тъмната сянка на резигнацията, колкото и настойчиво да я гразни инак мисълта. Къде е тук трагедията на съвестта, която измъчва Ницше от момента, когато той отне опорите ѝ и се реши да „умъртви“ Бога, да разсее призраците на всички идеали, да угаси техните светлини и да сложи така целия свят върху инстинктите на личността, върху нейната *Wille zur Macht*? Къде са след това следите от трагичната съдба на

тая личност, която се вижда от една страна в противоречие с Бога и света, от друга – стегната в рамките на своята индивидуалност, в импулсите и капризите на тая индивидуалност? И, най-сетне, де е изходът из тая трагична съдба, де е ликуването на волята, която превъзможва мъката с радостта си, подчинява съдбата на силата си, превръща капризите и противоречията си в свои желания? Ние казахме и по-рано, че от тях няма никаква следа в етическото дело на Славейкова. На божествената висота, на която дори Ницше почувства стуг – Славейков ни води с леката изгрива песен на безгрижника:

Сред грижите безгрижен аз живея,
по своя разум своя песен пея...
На други друг е пая –
не искам ни да зная!

Истинският характер на Славейковия индивидуализъм, както и неговите граници, ни се откриват най-добре, когато го разгледаме откъм националните му черти. Тия черти са толкова характерни за Славейкова, че образуват целия фон на неговия индивидуализъм. Всички чувства и мисли на Славейкова са в отношение към нашата действителност, към нещо наше, родно. Като борец за свободата на човешкия дух, той се бори за освобождението на българина, а не на европейца. Той се домогва до едно повисоко самосъзнание у народа си, до едно по-пълно и по-дълбоко разбуждане на неговите сили и до насочването на тия сили към културен идеал. Славейков е прав като пише, че нашето възраждане, възраждането на нравственото ни съзнание, не само не е свършено, но тепърва сега започва. Неговото дело стои на прага на това възраждане и, както вече ка-

захме, то най-напред ни изведе на полесражението, дето душата води борба за идеали. Славейков го нарича подвиг – разбира се, подвиг по отношение на националния живот. Тъй трябва да се разбират и неговите самопризнания, че е изкупна жертва, че е синур между вчера и днес, че разделя живота на две, както брадвата дървото, че проправя пътина и пр. С всички тия изрази той се туря в национална, а не европейска рамка. Славейков не надхвърля границите на тая рамка. Неговата личност няма, както споменахме, европейския стил на Ницше. Колкото и наситена да е тя с европейска култура и колкото и увлечена да е в проблемите на тая култура – тя все пак не се бори за нейните бойни полета, а в границите на националния живот. Това се чувства в самосъзнанието и самочувствието на Славейкова, в неговите страдания и радости, в тона и патоса, с които говори, в разстоянията между него и ония, на които говори, в загадките, в казаните и премълчаните думи. Европейската култура не отвлеча Славейкова от родината му, а го връща към нея. Тя избърсва само нечистия прозорец на душата му, за да вижда през него целия свят. „През тоя прозорец гледам аз сега далеч и виждам, като сутрин някоя бедра планина, далечния роден край и в душата ми се заражда песен за него“. Живял след това дълго в България, Славейков не иска да иде в чужбина. „Свежестта на неговото настроение и радостта от живота са свързани за него с родното слънце.“ Любовта на Славейкова към България е едно от най-големите ограничения на неговия индивидуализъм. Тя е дълбокият смисъл на тоя индивидуализъм. Земята на прагедите, светлият бащин кът, е най-милото нещо на човека; нейното име е символ на свети идеали –

Имота ни е то над всеки груг имот
и днес и в спомена на миналото време,
това което ний България зове!
За нас най-свидното е сбрано в тая реч:
луч, слово, помисъл, въздишка, плуг и меч –
и всичко корени в земята що е вбило,
и с ръст могъщ от там и нази възвисило.
Тя на света ни е едничък наши свят!
Тя е во зърното, с което благодат
на бедний труженик расте по ниви златни –
и в чийто хлебен шум са божи думи внятни...
България, това е най-светата глума
на нашите врази в нечистите уста –
като Христа на кръст глумена по света!
Това е росний дъх на злаците в полето.
България, това Балкана е в небето
издигнат песента на песните да пей –
за туй в душа ни що тъмнее и копней
за светлина. Това е въздуха що дишем.
И в словото е тя, с което пишем
на земния живот во книгата света
делата, що ги е родила любовта,
и правда божия зарад живот кърмила.
България, това е изворът на сила,
кипящ в света светих на нашите души –
когото земна власт не може пресуши.
Бог и България – единство в двойна плът.
Бог и България на клетва ни зоват
и тая клетва ний пред кръста да дадем –
за нея да живейм, за нея да умрем!

След земята иде народът. Славейков обича народа, що го е родил и го нарича „избран народ“. Съвестта и сърцето на тоя народ са единствените плодородни ниви, върху които расте щастие то на

света. Славейков има наум наивния, патриархалния народ, който живее на земята като неин плод, и животът на когото е още непробуден, живот-целина. И нрави, и мъдрост, и вяра са за тоя народ само символи. Той гледа на света с отворена душа, през всичките прозори на сърцето и ума, и е изпълнен със смиренуето на оная висота, за която копнее и поетът – висотата на бедния труженник, вживян в спокойствието на душата, и на твореца упован, който, заслушан в божия разум, където да го поведе животът, върви благ и равнодушен, непитайки къде. Безцелни размисли не го развързват от труд – и вечер, върнат у дома, той милва желана рожба в скути. Него

– и всъде придружава
в живота света простота,
и вярата го възвисява –
над всяка мъдра висота.

Славейков укорява ония, които мразят тоя народ и го хулят. Тия хулителни не познават народа, защото не вярват в него и защото не им е мило онова, което е мило нему. Кого хулят те? – баща си, на когото са червив и бутел плод. С тях, а не с врази трябва да излезе народът на битва. Извор на омраза е тяхната душа и затова няма да родят нищо. Обикнете! И в душата ви ще цъфне най-хубавото цвете – вярата в народа. На обичта си към тоя народ Славейков противопоставя омразата си към тъй наречения суверенен народ – народът, който чете вестници и прави митинги, Него той нарича с г а н. И докато обичта му към наивния народ смирява неговия аристократизъм, омразата му към сганта го изпълва с презрение и злоба: – Като морето е велика тая сган и нищожна е като пяна. Измама е да се

мисли, че с нейна помощ някоя мисъл може да стане дело. Истината на възвисения става в нейната уста лъжа. В нея не живеят боговете, нито волята им за живот е дело. Тя е кал, от която не може да се направи никакъв съсъд, или ако се направи – в него не може да се налее свет копнеж.

Ненавистта на Славейкова към „сганта“ определя в голяма степен неговото отношение към настоящето. Това отношение е отрицателно. Напротив, любовта му към наивния народ обръща погледите му назад към миналото. Към това минало Славейков храни голяма симпатия, у него то е твърде идеализирано. Преживяното е мило на Славейкова, то е част от битието ни, по него сме минали в пътя на възвисяването си, из него се е родило съзнанието ни и ние таим към него нещо от любовта към майка си. Миналото приказва с мъдростта на времената, която се подхранва от вечността. Тая мъдрост ни говори за живота, за смъртта и за живота в смъртта. Славейков е твърде чувствителен за нейното епическо и лирическо настроение. Един хубав образ у него е белият къдрец над челото, а от лицата, които живеят в неговата „Кървава песен“, най-голямо достойнство ни вдъхва старческата фигура на Дивисила. Симпатията на Славейкова за миналото е също едно ограничение на неговия индивидуализъм. Истинският индивидуалист мрази миналото, като мъртъв живот, като чуждо наследство, като нещо неподчинено на неговата воля; неговият освободителен идеал го води към пълно отрицание на миналото и държи погледа му отпразнен изключително към бъдещето – в това бъдеще неговата воля е извикана на завоевания и творчество. Така принадлежи на бъдещето Ницше и на това, може би, се дължи разликата в темното, с което живее той, от ег-

на страна, и СлавеЙков, от друга: у Ницше това темпо е светкавично бързо, смените идат една след друга в съзнанието и нищо не се премисля докрай; у СлавеЙкова то е бавно, сякаш времето се е спряло, и се унася във вечността.

Националистическите черти в индивидуализма на СлавеЙкова разкриват най-добре истинското съдържание на тоя индивидуализъм и показват най-сигурно посоката, в която щеше да се избистри той, ако поетът беше доживял нашите дни. Като се очисти от всички ония влияния, които бележат само пътя на неговото развитие, основният нерв на тоя индивидуализъм съвпада съсъщност с посоката на нашето възраждане и е един етап от неговото развитие. В образите, с които е изпълнен, в идеалите, към които е устремен, в чувствата и волевите импулси, които го движат, живее един копнеж – копнежът по силната личност, която носи в себе си мистиката на народа и неговата съдба. В „Кървава песен“ СлавеЙков говори за тая силна личност, и то в смисъла на неговата концепция за живота в „Химни за смъртта на свърхчовека“. Чрез Дивисила той говори за вярата си в нашия народ. Не току-тъй съдбата е отредила тоя народ да бъде предел между сегашния и някогашния свят, между изток и запад. Млад народ е той, няма още бял костъм ни в истините, ни в лъжите му. В него е оставена да отлежи кръвта на много изчезнали народи. В купежа на тая кръв се чуи ехото на някогашни мечти, непостигнати надежди и спънати стремежи – неоправдани съмнения и вери. В неграта на тоя народ става едно раждане. Народът е мрак, хаос, някаква непостижима тайна и мълом се върши в него това, което излиза отпосле наяве. За делото си той не води сметки с дни. За него той трупа векове градиво – трупа

го и търпеливо чака. Той чака единият, който ще извади из мрак волята му и ще я яви на свят; който с млат ще разбий скалата на неговите тайни. За подвиг отреден, той ще вземе в своя власт народната воля – оная буйна страст, стихийна в пориви и безогледна в средства, която шества победно в живота – че в нея пламък на творчество гори. От него сътворена – той него да твори!... Всичко, що е създавал народът ни досега, е, според СлавеЙкова, само градиво и средство; оня, очаквания, него го няма още. Млат и свредел, и длето са всички други. Сечива за майстора – мъртви сечива за неговото живо дело. Тяхната съдба е да умрат в него. – Младена, в когото идеализира себе си, СлавеЙков счита за предмет на „единия“. В него той вижда как и кой се създава за бъдещето. Младен предвещава очаквания за подвиг, който не е роден още, но когото народът заражда в пробудената нощ на своето битие. Той е само брод, по който народната душа ще мине отвъд. Оня, когото чакаме, ще е вожд – свещен създ за върховната и свята народна мощ, той ще е висшето творение на любовта и волята – на скрития живец в душата на народа. На всеки народ-творец задачата е да създаде единия, подир когото ще тръгне, за да мине кървавото, червеното море на земните временни беди и да спре отвъд.

С тая концепция за „единия“, за „вожда“ СлавеЙков изяснява окончателно националистичната основа на своя индивидуализъм. В нея той посочва смисъла на нашето духовно развитие и неговата крайна цел. Със същата концепция СлавеЙков изпреварва в известен, по-висок смисъл, и днешната европейска идеология, в която принципът за водачеството играе значителна – не само творческа, но и практическа роля.

Връщайки се накрая към идейното значение на Славейковото творчество, трябва да кажем, че това значение иде от културното съзнание на поета. И не от позитивните резултати на неговото нравствено-религиозно възвисяване, а от волята му. „Възславяйте човека – не делата, а волята му в тези дела – това, което би научило и вас, на почвата на своето време, воля да проявите, воля зарад подвиз.“ – В културното съзнание на Славейкова най-голямо значение ще има хуманистическият момент, култът към духовното, възвисеното, към силната творческа воля. Чисто индивидуалистическите черти на това съзнание ще влияят не като индивидуалистичен мироглед, в който поетът е домислювал живота и гурил смисъла и оправданието му, а като такива, които утвърждават значението на личното, оригиналното – на онова, което във вечна борба с колективното подтиква живота напред. Твърде много ще благоприятства за това умереният характер на Славейковия индивидуализъм и преди всичко неговият национален дух. На фона на този национален дух личната воля добива обществено значение.

Това важи най-вече за нас, за нашата действителност. У нас личността още не е родена. Пръв Славейков ни я представи като проблема. Той изпълни поезията си с тая проблема и внушението, което иде от нея, има един и същ етически смисъл: в каквато и посока да поставям своята цел и в какъвто и идеал да намирам смисъла на живота си, моята личност има еднакво значение за мене – тя е носител на моите идеали и цели, и в нея е волята ми за тяхното постигане; тя е най-близко до мене, с нея живея, в нея съм. Все едно какъв е моят идеал и какво обективно или субективно оправдание имам за

него – моят живот за този идеал става във и чрез което аз и всичките си усилия аз трябва да вложа в това – да обогатя, усъвършенствам и изясня, с една дума – да освободя своята личност. – Етическото значение на Славейковия индивидуализъм трябва да се търси в героичния патос на домогващата и възвисяващата се личност. С този патос ни вълнува поетът в творенията си и чрез него ни води той към освобождение.

1921

СПИРИДОН КАЗАНДЖИЕВ

ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

Пенчо Славейков започва като лирик, с лирика. В неговото творческо съзнание изобищо лириката, епическата песен, стихотворната, мерена реч имат преобладаващо и централно място. Това е характерно и за времето, за вкусовете на цялата тази епоха от края на XIX век и началото на новия век. Цени се преди всичко поезията, това е време на разцвет на лириката. От друга страна, това е още едно свидетелство за младостта на самата българска литература. Тя не е още узряла за проза, както казваше Белински. Самоопределението ѝ като художествена литература става най-напред, главно и преди всичко на полето на лириката. Там са и най-големите завоевания в нашия период, като почнете от лириката на Вазов и завършите с лириката на Димчо Дебелянов и Николай Лилиев. Тогава не се цени достатъчно прозата, поне в тази степен, в която ние сме свикнали днес, по днешната аксиология. Това може да се види по много изказвания на самия Пенчо Славейков, по различен повод правени. Той не цени даже прозата на Пушкин и на Гьоте, смята, че към нея може да има само исторически интерес. Един от провалите, ако мога така да кажа, на целия кръг „Мисъл“ всъщност е и в това, че в него и прозата се цени единствено и главно като лирическа проза, като лирика, като своеобразно стихотворение в проза, каквито са „Игулите“ на Петко Тодоров. И това беше продължено в известна степен и от Боян Пенев, и от Владимир Василев, тази недооценка на българската проза, на Захарий

Стойанов, на прозата на Вазов, на Алеко Константинов като художник, те не забелязват Елин Пелин и т. н.

Първата стихосбирка на Пенчо Славейков е „Момини сълзи“, издадена през 1888 г. Сам той я изоставя по-късно и не я цени въпреки отзива на Вазов за нея, въпреки че след излизането ѝ има значително самочувствие на поет. В тази стихосбирка той още няма самостоятелен глас, тя е създавана под сянката на Хайне, познаван от него тогава главно в руски превод. Това са песни, които по собствените му думи са изпети „Когато черешите не са били още узрели“. Ранната лирика на Пенчо Славейков все пак издава непосредствено лирическо преживяване, носи нещо от духа на роден поет, макар и с твърде ограничен съзерцателен диапазон. По-късно много от тази непосредственост беше убита от неговите теории за поезия, от неговите грандиозни замисли, за които поетическият му глас не достигаше, трябваше по умозрителен път да достига своите замисли.

Боян Пенев смяташе, че в нашата литература едва ли могат да се намерят по-тихи песни от песните на Пенчо Славейков, и мога да ви кажа, че това е един от поредните парадокси на Пенчо, защото едва ли в нашата литература има по-агресивен, по-вулканичен, рязък темперамент от него. А ето лириката му е наистина съзерцателна, тиха, с плахо чувство. Тоновите са толкова приглушени, че не знаем чуваме ли нещо или то само отзвучава в душите ни. Има нещо Тютчевско, преобладава лунното настроение, отразената светлина. Това е свят на тихи блянове, дори спомен за блянове, някакво сънуване наяве, сънуване на сънища.

Цветята, слънцето – те мяркат се мъгливо,
като че блянове от някогашен сн.

Това е свят на самота. Любовният мотив в тях е и радостен, и страдалчески. Преобладава трагичният усет за несъединимост, неслястост с всичко наоколо, с целия свят. Впрочем най-добре характера на тази поезия е разбирал самият поет. Не бива да забравяме никога, че Пенчо Славейков критикът беше посилен от поета.

Следващата стихосбирка се казва „Сън за щастие“, това е неговата най-съкровена, изповедна лирика – сън за щастие. Пенчо Славейков наистина се домогва до някои малки шедьоври в тази чиста лирика.

Ни лъх не гъхва над полени,
не трепва лист по дървеса,
огледва ведър лик небето
а море от бисерна роса.

Или:

На гроба ми изникнат щат цветя –
това са моите песни неопети.

Или:

Сърцето ми е чуждо за света.

Той има непрекъснато чувство, че предстои окверняване на сърцето в света, където то ще покаже, ще излее своите чувства.

Ако продължим примерите:

Докле е младост, златно слънце грей,
сърцето златни блянове лелей,
докле е младост, леко път се ходи
и леки са световните несгоди.

И още: „заг горите тъмни ясен ден се кани, / как е хубав, боже, твоя дивен свят“. И последно доказателство, така да се каже, за характера на тази лирика „Самотен гроб в самотен кът / пустиня около немее – / аз зная тоз самотен кът / и тоя гроб самотен де е.“

Ще забележите преди всичко едно ренесансово любопитство към самия себе си, мисля, че това идва от жаждата да познае себе си. То е „срамежливо“ прикритие в тая неразвита среда, това „неприлично“ внимание към себе си. Сякаш се стеснява от това, че се е родило. И неслучайно след туй идва идеята на Пенчо за „маските“, които ще си надене в „Острова на блажените“.

Централен въпрос за лириката на Пенчо Славейков е неговото отношение към народната песен и неговите обработки на народни мотиви. В това отношение всичко започва от бащиното наследство. Той още от младеж се рови в речници, в сборници, познавал е всичко, публикувано от нашето народно наследство дотогава, сам е събирал такова народно наследство. Дори като младеж е готвил етнографско историческо проучване за българите и България. Оставил ни е ръкопис за „Животът и поминъкът на шопите“, той беше публикуван в неговия архив. И едно намешливо „изследване“ „Глипография на Княжество България“, изцяло в сатиричен дух. И в това отношение той продължава линията си – „Ази по всичко съм бащин наследник“. Като разглеждаме отношението на Славейков към наследството и специално към фолклора, към народната песен, не откриваме много от модернизма на това време, още по-малко от декадентството в края на века. Всичко ни напомня за Ренесанса, за немското просвещение и романтизъм, отношението на Гьоте и Хайне към немската народна песен,

на руското духовно възраждане, по-специално отношението на Пушкин към народностната култура. По признанието на самия Пенчо Славейков „От всичко писано на български аз знам и ще обичам едно нещо – нашата дивна народна песен и всичко що е откърмено от нея, като например поезията на Ботъова“.

Той непрекъснато проучва, изследва тази песен. Негови са и двете най-добри студии за българската народна песен, за нашите любовни песни. И все пак в духа на времето тогава у нас, отчасти и в Германия, Славейков сам пише и насърчава другите да творят в духа на фолклора. Това е една творческа продуктивност в направлението и духа на народната песен, на народния морал и фантазия. Парадокс или не, както искате го възприемете, е, че едни от най-големите творчески завоевания на Славейков са в обработката на народните митове в съвременен дух, с нов литературен език.

По думите му за поета Доре Груда народните мотиви са само „мрямора, на който дяла образите на своето вдъхновение“. Тъкмо тук се настоява също на интимната връзка, която индивидуалното художествено творчество трябва да поддържа непрекъснато с народното, „за да бъде цвеле, израсло на своя почва, и да има значение в културата на нацията“.

Ето в тоя дух са най-хубавите стихотворения и поеми на Славейков. Това са „Катунари“ от 1894 г., частта „Гурбетчия“ в цикъла „От чужбина“, създадена между другото като облог между Яворов, Пенчо Славейков и Петко Тодоров, какво ще напишат по мотив, посочен от Славейков. Тогава Яворов написва „Павлета деля и Павлетица млада“, а Петко Тодоров се е отказал от участие. Окончателно тази малка поема се оформя в „На острова на блажените“.

Интересен проблем е как Пенчо Петков Славей-

ков успява поезията предимно не там, където беше умът му, в идеите на своето време, с поемите за свръхчовека и т. н., а когато твърдо стоеше на своя почва, когато интерпретираше нравствените проблеми на нашия народ и опираше своите песни на нравствените понятия на този народ, изработени във вековете, в поеми като „Бойко“ и „Ралица“, „Неразделни“, „Коледари“. Още повече че цялата философия на тези поеми, на тази лирика е антииндивидуалистична. При това и стихът на Славейков в тази обработка на народни мотиви е друг, лек, напевен, не е така чепат, както в голяма част от другото му творчество, няма я тази тремавост и абстрактност на философските поеми.

Учител на Славейков в отношението му към народното творчество е не друг, а самият Гьоте, за който Славейков казваше, че стократно е върнал на норода това, което е взел от песните му. Тъкмо като Гьоте, т. е. като големите ренесансови фигури в поезията, той не подражава на народната песен, а прониква в нея и твори в неин дух. Душата – казваше Славейков, – на съвременния човек е в развалини като Трапезица над Търново и една от малкото ѝ опори може да бъде народното творчество. И в този дух той се чувствуваше справедливо като обновител, като месия, чрез който ще проговори отново духът на нашия народ. По собствените му думи народната песен го учи на „най-мъдрата мъдрост“ – на живота да гледаме през всичките прозорци на сърцето и ума. Прав е Боян Пенеф, че след Славейков ние познаваме по-добре своя народ, познаваме по-добре и себе си като част от тоя народ.

Друг ренесансов момент от личността и творчеството на Пенчо Славейков е свободното отношение и рядкото многообразие на мотиви в неговата поезия, непознати дотогава в българската поезия. Те представляват интерес като букет, сами по себе си,

независимо от художествената си реализация. Последните само героите и мотивите в неговата поезия. Дотогава българската литература не познава такова нещо и тука е отразена неговата ученост, ако искате, и неговият сложен дух, неговото отношение към чужди култури, към фолклора и т. н.

Ето „Войко“, „Ралица“, „Неразделни“, „Колегари“, следват „Витлеем“, „Съдбата на Христа“, „Одисей“, „Фрина“, проблемът за красотата във „Фрина“, „Перикъл“, „Бягството на Йосиф и Мария от Египет“, „Омир“, „Елена“, пак проблемът за красотата, за хубостта – „Живота ражда смърт – разхубавява, живота слана за хубостта“, както е казано тук. Има специална поема „Спускането в Аида“, т. е. в царството на сенките, „Богомилски легенди“ за сътворението на света, бог и дявол и се стигне до „Глухотата на Бетовен“, „Микеланджело“, „Байрон“, „Сърце на сърцата“ (за Шели). При това ние ще срещнем удивителни находки, макар и понякога сред море от умозрения и несполучливо, тромаво осъществяване на някои от мотивите. И досега са недооценени например такива негови високи постижения като стихотворението „Висота“ (след това то се появява в „На острова на блажените“). Неговият мотив е възхвала на достигнатата простота и естественост.

Или „В Аида“, малка и много хубава поема. Или някои фрагменти от поемите за бягството на Йосиф и Мария – „По нашенско са небесата ниски; / и нашите чувства само са огризки / от хляб замесен с квасът на отрова... / Христос минава таз земя сурова – / за другаде отива той...“ Неслучайно Пенчо Славейков справедливо се подиграваше с гомораслите гении, които търсят все голям полож малки яйца да снесат. Тази птица наистина беше и се чувстваше свободна в големите полози на културата.

Склонен съм и самия замисъл и изпълнението на сбирка като „На острова на блажените“ да разглеждам като своеобразно проявление на ренесансовия дух на Славейков. Това е един от най-оригиналните замисли в историята на българската поезия.

Предполага се, че замисълът е подсказан от „Книга на маските“ на Реми дьо Гурмон, но той е изпълнен със съвсем друго предназначение, съвсем друг дух. Би трябвало да се замислим над въпроса защо са били необходими на Славейков тези седемнайсет маски на поети. Защо и кога човек чувства необходимостта да надене маска, да се престори на друг човек, да скрие собственото си лице и проговори, като че ли не от себе си, не от свое име. Причините могат да бъдат много. Една от тях може да е конфликтът със средата, с тези, на които иска да говори, без те да го познават; друга може да бъде, когато поетът се чувства неудобно да говори от първо лице в „аз“ форма, да се изповядва; може да са чувства преизпълнен със своята многоликост, да открива у себе си противоречия, на които трудно самият той свързва края.

От всичко това има. Но основното е, че у него откриваме любов, внимание към себе си, към своята многостранна и противоречива същност, които е трудно да бъдат изповядани направо поради патриархалната среда. В тази среда всички тия ренесансови пориви изглеждат неприлични, неприлично е това внимание, любов към себе си, тази неумерена самооценка. Реми дьо Гурмон и всичко останало тук са случайност, важна е тази театрална маскировка, нейната необходимост за напирания непреодолим автобиографизъм, за това ренесансово любопитство към себе си и своя духовен мир. Тук не е прието така да се ровиш в себе си, така да говориш за себе си. В самата сбирка е казано: „Народът на острова на бла-

жените умствено и душевно и до днес сеги все още по турски. Ето тази, повтарям, чисто ренесансова линия в „На острова на блажените“, това ренесансово съдържание е особено интересно, то е маскирано по някакъв начин.

Тук Пенчо вижда в седемнайсет ракурса собствена си личност и роля, артистично, със замах, оригинално. Тук той се мъчи да изчерпи богатствата на собствената си личност, да се саморазкрие, да изтъкне противоречията и сложността си. Може би не трябва да се забравя при разглеждането на тази книга на маските и особената театралност, ако мога така да се изразя, на това време, неговата любов към театъра, маскираните балове, склонност към театрализация, за която Дмитрий Лихачов говори по това време и в Русия. Нещо подобно има във времето на символизма, на Блок, на Андрей Бели и т. н. Това е театрално време, театрална е аранжировката, така да се каже, на културата от това време.

Погледнато от по-специален ъгъл, „На острова на блажените“ е и своеобразен манифест на ренесансовия индивидуализъм у нас, на ярката субективност. Все неща, които Славейков смяташе за най-ценни в новото изкуство за разлика от предшестващия го народен манталитет и творчество. На всяка истина – казваше Пенчо Славейков, – ѝ трябва магаре, за да влезе в Йерусалим. Маските от „Острова“ бяха именно това „магаре“, създадено от самия него.

Безкрайно любопитно и интересно е и днес да се ровиш из тази книга, да откриваш инстинктите на Славейковата личност, неговите намеци за други поети, неговото в известна степен хипертрофирано самочувствие, неговите конфликти. Всичко това, разбира се, е маскирано, но твърде прозрачно. Веднага може да се разбере кое е за него, кое за други поети,

кое за наши, кое за чужди и т. н. В книгата има и чисто изповедни портрети, най-вече портретът на Иво Доля, нещо отдавна изтъкнато от нашата критика, тук има и чисто сатирични като на Велко Неруда, където направо се целят Вазов и Величков, има снизходителни като портрета на символиста Камен Росица и т. н.

Тоя остров е живо населен, той има своя география, история, атмосфера, въздух. Ясно е от заглавието, че мотивът сам по себе си е зает от митологията. Интересно е, че Славейков не включва в окончателната редакция на сборника най-ранните си маски, тази на Райко Райков от края на 80-те г., на Ферхад Мегаху от 90-те г., на Улаф ван Гелдерн от началото на века, 1902 г. По всяка вероятност защото едната маска е много българска, другата – много източна, а третата – много западна. Общо взето това само доказва, че идеята е зряла отдавна, много отдавна у него, от съвсем ранна младост, преминала е различни етапи на обмисляне и е осъществена едва в края на живота. Във всеки случай тя ще остане една от най-оригинално замислените стихосбирки в цялата история на българската поезия. Към многобройните и твърде интересни изследвания на тази сбирка трябва да имате предвид статията на полската българистка Тереза Домбек. Към всичко имам да добавя само едно нещо, което не е изтъквано достатъчно. Тази форма е дала възможност на Славейков да стане критик и тълкувател сам на себе си. Недейте забравя, че Пенчо Славейков смята нашата критика тогава в пелени. Той е недоволен в много отношения и от критиките на д-р Кръстев, неудовлетворен е от критическите интерпретации на собствената си роля в нашия литературен живот, на собственото си творчество, смятал се е недостатъчно

или най-малкото неточно, неправилно оценен дори в собствения си кръг, кръга на „Мисъл“. В духа на цялата си месуанска роля на обновител на българската култура и културен живот, на българската литература в частност, той и тук си е избрал форма, която му дава възможност да стане критик на самия себе си, да се изкаже на висок глас за своята роля в културата, за своята мисия в живота на нашия народ. И е успял да го направи. Ако днес се интересуваме по-подробно какво Пенчо Славейков мисли за себе си, какво е мислил за своята роля, достатъчно е внимателно да прочетем „На острова на блажените“ и ще получим съвсем точна и пълна представа за това.

За да изчерпим в най-общи линии въпросите около поезията на Славейков, трябва да кажем и няколко думи за „Кървава песен“. Тоя смяташе, че това е големият замисъл, най-важното произведение на живота му. Д-р Кръстев твърдеше, че „Кървава песен“ е средоточие на творчеството на Пенчо Славейков, неговият монументален паметник в нашата култура. Разбира се, не трябва да се подценява това произведение, след като то съпътства по-голямата част от творческия живот на поета. Но не бива и да се надценява, както ставаше у нас, което и намираше особено отражение в учебниците по литература. Най-често с това произведение тъкмо отблъскваха децата от живия и жилав дух на Пенча, натрапваха го едва ли не като единственото произведение на живота му. Все пак ако се вгледаме внимателно, ще видим как като че ли времето насладва най-много пепел от жаравата си тъкмо върху „Кървава песен“. Докато постоянно ни разкрива значението на прояви на неговия дух, които сам той смяташе за случайни, временни, дан на врявата на геня и т. н., каквато е например критиката му.

„Кървава песен“ е замислена още в началото на 90-те години, замисълът е свързан с националния и семейния епос, със съдбата на бащата на Славейков и неговата борба, със случилото се с него в Стара Загора по време на въстанието и Освободителната война, опожаряването на града и т. н. Този замисъл е свързан и със съперничеството, което се заражда тъкмо по това време с Вазов и неговото „Под иго“, със „Записки по българските въстания“. Един вид това е художествена епопея, за разлика от „овчарските дивотии“, от простата мемоарна литература, както и от старовремския наивен епос на Вазов. В запазенния ръкопис на вариант на епопеята Пенчо Славейков пише: „Таз моя сетня песен аз започнах на чужбина в град Липуска в 1893 за мене паметна година, когато моята душа се примири с жестока съдба на тиялото – когато мечта за онова, което беше свято за моя стар баща, и мене вдъхнови.“ Специално в Лайпциг не малко значение има и това, че Славейков се запознава с историята на европейския епос. Него го привлича, в духа на онова време, не новият епос на буржоазното общество, за който говори Хегел, т. е. романът, а епосът в по-автентичния смисъл на тази дума. Тук голяма роля изиграва и запознаването с „Пан Тагеуш“ на Мицкевич и особено мемоарите, които тогава чете на Захарий Стоянов, на Карапетров, на Чайковски, Пърличев, Иречек, Заимов, Симидов.

Пенчо Славейков работи върху тази поема цял живот, тя го придружава навсякъде до последния му дъх, до Брунате. Тя така и остава недовършена. Във всеки случай цялата творческа история, както и самият дух на поемата говорят за връщане към Омировия епос, към епоса в по-старинния смисъл на думата, епос като песен за един народ, но песен, а не проза. Тук Пенчо е чувствал девствената почва у нас, във всичко

това също можем да открием ренесансови мотиви и ренесансови замисли, каквито имаме при Милтон, при големите епици, както и при Мицкевич. Известно фатално значение за поемата е имало, разбира се, обстоятелството, че като Петко Тодоров Славейков се мъчи да преосмисли Българското възраждане, конфликта Бенковски – Волов в чисто модернистичен дух, нещо, което влиза в противоречие със самия епичен замисъл. Този модернистичен, някъде ницшеански дух личи особено в противопоставянето масата на вождя, тълпата на пророка. Това са много навеи и мотиви, които влизат в противоречие с характера на поемата като епос на един народ, а и привнесени към времето на Възраждането откън. Във всеки случай трябва да се каже и изтъкне, че това трудно иначе четиво е добро въведение за навлизане в най-същественото на идейните брожения и движения нетолкова във Възраждането, а в настроенията от края на миналия и в началото на нашия век, чийто изразител и представител у нас е Пенчо Славейков.

ТОНЧО ЖЕЧЕВ

КЪРВАВА ПЕСЕН

Поетът Пенчо Славейков дълго е дирил своето осъществяване в една поема-епос „Кървава песен. Начената през 90-те години, тази голяма творба остана недовършена до края на дните му. В „Кървава песен“ той е летописец. Домогва се до националното и като носи представи за народен бит и народна героика, и както се вълнува от лични спомени. В творбата звучи силна носталгия по детството, по отминалото, както и в други негови произведения. Още в пролога заговаря мъчително сладостното тъжно чувство, извикано от спомена за безвъзвратно отлетели и неповторими детски дни. Това чувство се сплита с представата на поета за легендарния юнак, когото смъртта стигнала „там горе на Балкана“. Ражда се изпълнената с болка, дивна песен за отминалото:

Детински златни дни, къде хвъркнахте вий?
Бял снежен къдърец на челото се вий;
от други помисли душата ми гнетена,
чуждее се от вас и няма, и смутена...

Но все е спазена в душата ми една
тъжовна песен от ония времена. –

Това е:

песента за гордия юнак,
когото стигна смърт там горе на Балкана,
от лютия куршум в сърцето с люта рана...

Сплитат се в поемата разни стилове: роман-тичен, интимно-лиричен и героичен, епично-разказвателен. Прочава тъжна въздишка по отминалото детство и звучи патос и гордост от величието на низ човешки дела, прославили народа ни. Постепенно изповедта на сърцето отстъпва пред пластичното повествование за бита и борбите на народа. Но характерната струя на философски размисъл се запазва и по-нататък. Авторът иска да разкрие трайното, да изясни непроменното в преходното. В едно писмо до г-р Кръстев от 1912 г. той определя характера на поемата като философска преценка на историята ни. Очевидно е искал да се доближи до това, което е постигнал всеки голям национален творец. То е било мечтата му. Привличан от големите проблеми на личното и световното ни битие, насочва се към философско тълкуване на нашата съдба. Поемата е останала незавършена. Тя не навсякъде е еднакво сполучлива, но това не ни дава основание да погледнем с пренебрежение философско-националния замисъл на автора. Спомнете си с каква любов и с какво вълнение пише той за своя патос в очерка си „Иво Доля“, който се вижда пред прага на старостта:

„Когато аз, един от редките негови посетители, една есенна вечер се отбих да го навестя в малката му тиха стаичка, в която той живееше със средствата и грижите на един благороден чужденец (свои своя малко щат да знаят), аз го сварих дълбоко зачетен в своята поема – во вечния, пръв печатан екземпляр.“ Отдавна вече той и мене не познаваше, но виждайки моето внимание към него, беше любезен и доста приказлив.

– Той четеше поемата си, но не помнеше и не знаеше вече, че тя е негова. А и дали разбираше още нещо от нея? Аз поех книгата от ръцете му и при

слабата светлина на стеариновата свещ почнах да му чета:

Но както пътника по върли стръмнини
възпет на връх висок, оглежда там отгоре
под себе си далеч разгърнати простори
и вижда кривите пътеки, запъхтян
през дето е вървял – и ази, озован
така на върха на живота, с закъсняла
тъга оглеждам се...

и спрях, защото ме улови за ръката и погледът му блесна като че ли в съзнание: „Боже мой! Ами това е хубаво. Това е чудно хубаво!“ И както пътника... „Това го казвате вий, нали, млади човече! ..Вий сте велик поет!...“

Да, творческият акт у Славейков при създаване на „Кървава песен“ се е съпътствал изцяло от мечта за бъдещо признание. Жадувал е положителна оценка за въдъхновеното си вникване в националната съдба на народа и в героичната му етика. Тази мечта е вложил в очерка за Иво Доля, изповядвайки голямото значение, което е придавал на поемата си за своя бъдещ живот в съзнанието на читателя.

В „Кървава песен“ са се сплели интимна изповед, философско тълкуване на историческия живот и епично изображение на национални образи. Оттук и вътрешната сложност на произведението. Днес е трудно да се гадае за първоначалната концепция на автора. Знае се, че той се е отказал от първоначалния замисъл за една поема, описваща опожаряването на Стара Загора от турците („Млаген Загореца“). Че мисълта му еволюира към по-широки обобщения, както сам е изповядал: „Млаген Загореца“ не го биде. Сега виждам, че планът му е детински, че преди да поч-

на изпълнението му, трябвало радикална промяна на самия план. Решавам: написаната песен (1891 г.) да се унищожи. Старият план да се захвърли. „Да се чака, докато до една степен се умаложи това, що броди в мене, па тогава – за работа.“

Знае се още, че в 1896 г., Славейков вече печата своята прелюдия „На Балкана“, в която дава основната си идея за едно философско-историческо тълкуване на националната героика. Тава тълкуване е залегнало още в началото на поемата с изображението на мирния живот. В първата глава преди събитийния разказ поетът рисува ширната картина на вечерта с образи от родния бит: затихващия труд на полето, вечерното небе, замиращите звуци в природата и в Каменград. По-нататък почти с четката на живописец описва картините по тавана на старата българска къща. Там, с варосани бразди, потонът е кръстом на четири „връсти“ разделен. И всеки връст, с бои особени, има особен изглед: пролет, лято, есен, зима. Това са четирите сезона в живота на българина, кръговратът на живота: пролет и овчар, разтирил стагото, подплеснат на кривак, свири с медна цафара; лято; и в жълтеещото поле жетварки на постат прекършили снага със сърпове; есен тъжна и весели лозари с широки кошници на рамо; зима, поля, повити в сняг, „селца, скътани помежду две голчунци, трапеза на витло и край нея, както му е ред: попът, кум, кума и стари свати, край тях и целият род... Славейков дири неповторимото в кръговрата на живота, трайното в националната ни психика. Той навлиза често в света на идилични отношения, в които, струва ми се, се оглежда изконното народно битие. Така започва още първата песен – песента, посветена на историческото заседание в Каменград – с мирен образ на природата и сладостен ек от поезия-

та на спокоен дом и тихи домашни радости. И тъкмо зад тая притихналост и безметежност се крият тревогите на времето:

По глухи улици отдавна е нощта
отсенки метнала и сякаше се будно
ослушва в стъпките на скитниците, мудно
сегиз-този ва що препречват кръстопът.
Понякога се счуи, в затънтен някой кът
невнятен ромон от сподавени говори,
или прошумоли чевръст вървеж през двори
и скрипнат излеком открехнати врати...
Ей през тъмната се на стъгата вести
отсянка мъжка в миг – и бързо там отсреща
премина. С омисъл не скритом ли по нещо
тоз нощеходник е потръгнал насаме?

Вазов също започва „Под игото“ с настъпващата вечер и скрития зад външността и бита пулс на времето. Но при него веднага се размахват вихрите на революцията, докато при Славейков всичко е още спокойно – само времето е навлязло властно в живота. И то освен в делата на мъжете и в разговорите на жените.

Поетът превъплътител на битовото не остава при неговата философия, а навлиза постепенно и в големите национално-исторически въпроси, които го вълнуват и тревожат. Той рисува радостите на живота, но мисълта му отива по-нататък, към картината на подготовката за борба, към споровете около въпроса за самоосъществяването на личността, за отношението между герой (индивид) и народа (масата), за национално-историческия ни път като проблема за момента и т. н. Тези въпроси се подлавят в хода на повествованието. Те се сплитат с лирическите отс-

тълпения, те са в характеристиките на героите, те разширяват вътрешно сюжета на творбата и създават специфичния и философско-исторически колорит.

С образите на Младен, Войводата, Сокола, Хашла, Мъдрителя поетът дири съкровени български черти; в които е кристализирало текущото и народно-историческото. Войводата е възплъщение на гордата смелост и прямота. Той е волева натура, която иска подчинение в името на принципа. Като Бенковски Войводата в „Кървава песен“ има рязката си категоричност. Той не само убеждава, той увлича след себе си с дела. Извоювал е правото си да кори другите. Образно Славейков го сравнява с майстор-зигар, който заварва заплесналите се в празни приказки зигари и ги съди строго и справедливо. Понякога в тоя динамичен образ проличават фалшиви черти, когато започва статична проповед в духа на сухата авторова риторика. Сокола и Хашла са своеобразно допълнение към образа на Войводата. У тях напират буйното нетърпение, вековната жажда за борба, юначно-героичната душа на българина. Хашлака загива като най-отбраните и величави герои на народоосвободителната борба.

На тия люде на героичната епика и делото противостои Младен – мислителят, индивидуалистът, човекът със свободен ум, който дири водаческата си мисия в някакви по-общи, отвлечени принципи. Въвлечен епизодично в борбата, той ѝ е верен докрай и през въстанието, и при отбраната на Каменград, и при защитата на Шунка. Той, чист духом като дете, нравствено извисен, носи авторската идея за някакъв нов живот в бъдеще. С колоритни народностни черти изтъкват старият и мъдър Дивисил, поп Матей, Мъдрителя. В тези лица са и практическите наблюдения на Славейков, и творческите му блянове за съкровено български черти.

Трябва да повторя, че творбата е художествено неравномерна, че тя е сполучлива повече с отделните си части, а не като цяло. Поетът не е успял да обрисова пълно всички герои главно поради статичното им изобразяване. Както изповядва в писмото си до г-р Кръстев, неговият Младен е още „неясен“; „Неясен е в много неща, мисля аз, защото не се вижда още цял (в цялата поема) и когато я завърша тая пушина, тогава (вярвам) ще се види и той завършен и може би ясен и за читателя, а не само за мене...“ (Писмо от 16. II. 1912 г.) Но как Младен ще бъде ясен на читателя, когато не го вижда авторът и когато сам героят не се разбира напълно: „На раздвоение – и днес като отколя съм аз играчка...“

Отблъсват отвлечените разсъждения на Дивисил за „единствения“, който щял да извади на свят волята и силата на народа:

Но онзи чаканий, единий, де го той?

Ти? Той? И аз? Или ония ще са то
там що се бият? Млат и свредел, и длето
това са. Сечива за майстора. Градиво
и мъртви сечива за делото му живо –

Той – онзи, който е съседа грагоцен
зарад народната и свъст, и мощ върховна.
Издигнат ще е той – звънарница черковна,
той, – възвишение на всичко онова,
под него що гъмжи...

И тяхната съдба е в него да умрат.

Индивидуалистичните концепции са сложили своя непривлекателен отпечатък върху поемата, тях

Славейков е мислил по-късно да ги махне.

Творбата има особен картинно-живописен строй. При все че по собствени признания се е ползвал от образеца на много произведения – „Тарас Булба“ на Гогол, „Пан Тадеуш“ на Мицкевич, „Робеспьер“ на Мария де ла Грация, „Записки по българските въстания“ на Захарий Стоянов, спомени на Стоян Заимов, Мих. Чайковски, П. Берковски, Ф. Симидов, П. П. Карапетров и др., автобиографията на Григор Пърличев, съчинения на Иречек и т. н., Славейков е изпитал особено силно влиянието на Омировата „Илиада“. Оттук може би и силата на поемата – живописната картинност, – и слабостта ѝ – прекомерното увличане на нейния създател в описване на сражения и на битов реквизит, които я утежняват. От девет песни четири са посветени на боя, и то така подробно описан, че читателят скоро се уморява.

Дирейки героиката на българина, авторът не създава като Вазов една подробна фабула, а цели общото, онова, което е във връзка със смисъла на историческата действителност. И в поемата му липсва изобразено отблизо личното и интимното в живота на българина. Действието е бедно, без интриги, без движение, без една любовна драма, както в други произведения от такъв характер. Отношенията между Младен и Вела са само епизод и не тласкат отвътре сюжетното движение на творбата. Те са изтласкани назад от външни описания на битки и обстановка. На поемата не достига силата на интригуващото начало, увлекателното повествование за живи хора, както в „Пан Тадеуш“ на Мицкевич или в „Под игото“ на Вазов. Но затова пък – какво извисяване на чувството и каква сила и точност в рисунъка на съкровени домашни черти: описанието на мирния живот в Камензград, на потона в българска къща, на съ-

бора и т. н. В езика на автора се усеща все боята на тоя свят: „изгора“, „есенеска“, „купеж“, „що се рекло“, „благодат и слога“ и т. а. В този език е и тежкият размисъл на Славейков, преднамерената архаизация, склонността му да се приближи до народа със старославянски думи, провинциализми и чуждици: „бозна“, „нерода“, „несвес“, „кам“, „ниет“, „бамбашка“, „гаджосала“ и т. н. Онова, което авторът не е сполучил с повествованието – да възсъздаде образа на гордия, смелия, силен човек, пример и идеал, – и с описанията, на места тежки на слово и образ, се компенсира отчасти с лирическите отстъпления. Чрез тях в отделни моменти произведението ни носи на вълните на великия исторически живот. Чрез тях то сякаш се стреми да се изравня с извисените и горди върхове на Балкана.

Едно от тия места е чудното встъпление към втората глава, омасловено „На Балкана“. Поетът вижда дивния образ на планината, властваща над мислите му от детски години, свидетел на превращенията в съдбата народна. И чувството за грандиозност се появява с някаква сурова мощ у този нежен певец на интимни човешки болки и радости. Той улавя грандиозното не само в природата, а и в живота на народа, в низата от исторически събития, които съзерецава.

Балканът нашепва легендата за миналите векове. Той знае тайните на историческото битие. Пред неговия поглед се разстила онова, което е било, и израства онова, което ще бъде. Наистина величав синтез на минало...и настояще. У Славейков е оживяла Ботевата поетическа традиция чрез обобщения образ на Балкана – символ на съкровено то в националния ни живот:

С навъсено чело, загърнат в плащ мъглив,
възправя се далеч Балканът горделив
в хайдушкия си блян унесен и забравен,
като че воин стар на стража там поставен
над младо войнство, в безкрайни далчини
разтурено на стан.
От пръвни още дни
сърцето ми е той омайвал и унисъл;

Следва песента дивен химн на Балкана, песента
за вековната промяна, която тъмната планина пее във
величествените си дебри от век на век:

Ей пада ведра нощ, вълшебно-месеца грей
и плаха гмеж звезди обсипват свог небесен –
като че тъмний текст на тая дивна песен
пред моя смаян взор се открои завчас –
и явствени слова зачух тогава аз.
А в пролетната нощ, горите и полята
ослушваха се в тях, като в легенда свята.

Тези „явствени слова“ са за вековете, премина-
вали като облаци по върховете на Балкана, ту мудро,
ту бясно, в прихотливост лиха:

Неволен зрител на преходни съдбини
аз колчем стрелвах глед – из тъмни далчини
ту жертвения плам съзирах да догаря,
ту чувах песента поволна на овчаря,
низ дебри някъде зареян по стага...

Като Ботев – макар и с по-други образи и по-
друга философска концепция – Славейков се стреми
към Балкана, дирейки единство с национална психи-
ка и народ. Като Гогол, който възпява степените, ка-

то Мицкевич, който славослови извечните, непокът-
нати от човешки крак гори. Славейков възпява Бал-
кана с неговите шеметни снежноглави върхове, „що
греят на възбод в тържественост върховна“. За съ-
жаление, човешките образи в поемата не хармонизират
с величествената представа на поета за грандиоз-
ното, възплътена в прелюдията. Индивидуалистични
навеи и сухи разсъждения сковават на много места
творбата. Оттук и противоречивото впечатление
от нея – силните ѝ страни в лиризма и слабите ѝ
страни в описанията на боевете, в ницшеанските
разсъждения на „Единния“.

В „Кървава песен“ най-отчетливо изпъква ес-
тетическата позиция на Славейков. Тук е и цялата
му противоречивост: в индивидуализма му наред с
преклонението пред народното и националното и в
модернизма му наред с вярата в художествено тра-
диционното.

Славейков създава стихотворен епос през XX в.,
когато романът вече се налага като епическа худо-
жествена форма. (Вазов се ориентира по-добре от
него. Ако в „Ралица“ и „Бойко“ използва повече модер-
ните постижения на литературата в сюжет и пси-
хологически анализ, то в „Кървава песен“ е повече „кон-
сервативен“, повече привързан към класическите об-
разци. Дири път и форма в един жанр, привличал пре-
гимно творците от миналото. И доколкото се чуж-
ди от романа (като изключим една оценка за Балзак,
не е писал за писатели-романисти), не е съумял да
използва новия, модерния повествователен опит. Но
затова пък в лирическите отстъпления е изразил из-
гълбоко своя национален патос, своя интимен копнеж
за пълно съпричастяване с родното:

И както стръвен вълк, или пък вепер лух,
когато се куршум в месата му забие,
лети с несвесен бляг в усое да се скрие
и търси биле там, за своите рани лек –
така и аз летя към онзи край далек,
со който от дете сърце ми е сродено:
и горд, и дивен химн това сърце ранено
омайва, милува – и властно то се рве
при снежноглавите шеметни върхове,
що греят на възбег в тържественост върховна...

Както не можем да отделим лирика от епика в „Кървава песен“, така не можем да ги разкъсаме и в останалото му творчество. Те са живели заедно у Славейков. Единият и другият се сливат в богатото и многостранно звучене на неговата поезия, отклик на минало и съвременност. Епикът и лирикът са работили заедно непрекъснато, както свидетелстват за това и поетовите тетрадки; по чиито извехтели страници се редуват лирически творби с бележки за „Кървава песен“ или откъси от епически произведения.

Славейков е носил в себе си и жадния за изповед, прикован към бастуна, влюбен в природата лирик, интимен тълкувател на свидното човешко чувство – любовта, и мислителят и мъдрецът, който наблюдава човека, изследва човешкото битие, гури образ на изконното в националноисторическия живот на народа си. И творчеството му – и единно, и раздвоено по теми и жанр, създава образа му, траен, неизменно богат, надживяващ преходни вкусове и литературнокритически моди.

ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ

„КЪРВАВА ПЕСЕН“ КАТО МЕСИАНИСТИЧНА УТОПИЯ

Пенчо Славейков е творец с подчертано лично месианистично самочувствие, което осъзнават добре и съвременниците му, и поколенията след него. А че това самочувствие не е било израз на болезнена мегаломания, а гордо самосъзнание за реалната му роля в националната култура като вожд на модерното ѝ направление и лидер на българския Парнас (кръга „Мисъл“), също е било оценено както от следовниците, така и от отрицателите му. Казвам „следовници и отрицатели“, защото водаческото място на Пенчо Славейков в модерната българска култура е било предмет както на позитивно, така и на негативно признание. В българската култура (а и не само в нея) негативните признания често са били не само по-интензивни, но и по-ефикасни като инструмент за утвърждаване на едно творческо дело, макар невинаги да са се осъществявали с благородни побуди. Сам Пенчо Славейков в отношението си към Вазов дава пример за литературна канонизация по негативен път – защото именно отричането на Вазов от модерни позиции конституира самата „традиция“, а чрез възникването на опозицията „модерно – традиция“ („млади – стари“) се създаде механизмът на иманентното (само) развитие на българската литература.

Но Пенчо Славейков – въпреки полемичните крайности – не е воден в отрицанието само и толкова от лична (а и наследена от стария Славейков) неп-

риязъм към „патриарха“, а отрича Вазовата норма за „литературност“ от позициите на друга литературна норма, което динамизира българската култура и създава двете ѝ основни, борещи се през XX век, направления, обогатявайки типологическия ѝ релеф. А фактът, че българският модернизъм в по-късните си етапи (при това авангардистки, т.е. още по-крайно антитетично напрегнати към традицията, в това отношение показателна е позицията на Гео Милев и Иван Радославов) смекчи отношението си спрямо „патриарха“, е израз както на развойната динамика, изразена чрез правилото, че в литературата „дядовците са по-обичани от бащите“, така и на плодотворността на „отрицанието“ за динамизирането на литературния процес. А то се осъществява главно благодарение месианистичната намеса на Пенчо Славейков за модернизирането на българската култура.

Но ако месианистичната роля на Пенчо Славейков в това отношение е била ясно осъзната, почти никои (за да не кажа направо никои) не е забелязал, че освен личния си месианистичен мит Пенчо Славейков е лансирал и единствената в българската култура национална месианистична идея. И това е толкова по-забележителен факт, като се има предвид, че у нас не липсват писатели с водачески амбиции, но национална месианистична идея със сериозна културна и философско-историческа обоснованост не е била лансирана.

На това се опитам да обърна внимание в статията „Кървава песен“ като философия на българската история. В тази статия – като изхождам и от значението, което сам Пенчо е отдавал на своята творба – посочвам и две нови влияния, които е изпитал вождът на българската модерна литература. Към доста обстойно изследваната връзка между

„Пан Тадеуш“ на Мицкевич и „Кървава песен“ добавям още един (и може би с по-важно значение като художествен образец) импулс, който българският поет е получил от поемата „Горски венец“ на Петар Петрович Нйегош. А към прекалено (но не бих казал особено пълноценно) експлоатираната тема за влиянието на Ницше върху Пенчо Славейков добавям още едно културно влияние – концепцията на Томас Карлайл, известна като „култ към героите“. Каква е връзката между „култа към героите“ на Карлайл и създаването на българския „култ към героите“ в националната литература през 80-те години на XIX в., както и в какво точно се изразява влиянието на Нйегош и Карлайл върху Пенчо Славейков, е въпрос, който заслужава допълнително разглеждане.

Тук ще се спра на друго – на Пенчо-Славейковата идея за „избраността на българския народ, изразена в „Кървава песен“, като я разгледам в контекста на славянските месианистични идеи. Защото уникалната в националната култура идея за историческата „избраност“ на българите се родее с други славянски месианистични идеи – руски, полски, сръбски...

Изложената от Пенчо Славейков в „Кървава песен“ историософска концепция за мисията на българския народ има в основата си типичната за всеки месианизъм идея за „избраността“. Ето как тя е изразена в „речта“ на Дивисил.

... Обикнете

и во дутата ви най-хубавото цвете
ще цъфне – вярата в народа. Той избран
народ е. Току-тъй съдбата в своя план
не е отсякла тук да бъде. Не безцелно
той тука турен е, на таз земя пределна
между сегашния и някогашний свят
на синурата между възток и запад...

Тук ще се абстрахирам от твърде важния въпрос в каква степен и кои от героите в поемата са „рупори“ на идеите на автора. Няма съмнение, че авторът на „На острова на блажените“ и „Кървава песен“ със склонността си да се превъплъщава в различни творчески индивидуалности е пример за „полифоничен“ творец в Бахтинов смисъл и неговите идеи са изразени не от един, а от множество герои, т.е. представят драматично полилогично единство.

В цитирания по-горе откъс е изразена най-напред една концепция за „обичта“ като основа на „вярата в народа“. По-късно Йордан Йовков ще разгърне концепцията за обичта като своя основна художествено-философска идея, хуманизирайки етноцентричната идея на Славейков за „вярата в народа“ в идеята за „обичта между хората“. Кое то не значи, че „вярата в народа“ у Славейков не произтича от вярата в човека. Напротив, Пенчо-Славейковият месианизъм има хуманистична основа и в това е големият поврат, който той осъществява в българското културно съзнание, което до него включително и особено ясно изразено у Вазов – продължава възрожденския етноцентризъм. Но още през Възраждането – от „Житието“ на Софроний до „Избора на Белоногата“ на стария Славейков – има определени хуманистично-антропоцентрични тенденции. Дори Ботев, който дава емблематичната словесна формула на етноцентризма („после Отечеството“), заявява, че първо „трябва да сме човечи, после вече българи и патриоти“.

Но „обичта“ и „вярата“ са само хуманистична основа на последвалата месианистична концепция, която в речта на Дивисил представя синтез на две основни историософски идеи – исторически телеологизъм и национална „избраност“. Дивисил изразява схващането, че историята има свой „план“, „целена-

соченост“, че има исторически „телос“, историческа предназначеност, дори исторически „фатум“. В това отношение Пенчо Славейков е близък до идеята на Бердяев, че „историята е преди всичко съдба и трябва да бъде осмислена като съдба, като трагическа съдба“. Пенчо Славейков смята за съдбовна предопределеност на българския народ не само бъдещото му пълноценно историческо развитие, но и миналите му исторически страдания („... не знайно по каква незнайна висша воля обречен на сълзи и кървава неволя“), т.е. за него историята е наистина „трагическа съдба“. Идеята за бъдеща историческа „блаженост“ е имплицитно произтичаща от идеята за миналите страдания, почти като тяхна компенсация, произтичаща от „незнайния“ замисъл на съдбата. В този смисъл структурата на историята у Пенчо Славейков се конституира от концептуалните структури на библейското прегане, класическата трагедия и епоса, т.е. от едно „историческо възображение“, което има „поетична природа и генезис“.

Идеята за „избраността“ на българския народ според „плана на съдбата“ у Пенчо Славейков е основана върху „неслучайната“ (небезцелна) кръстопътна, „междинна“ геополитическа ситуираност на българския народ. А тази „кръстопътност“ и „междинност“ Пенчо Славейков разбира не само в пространствено-синхронен („на синура между възток и запад“), но и в темпорално-диахронен смисъл („между сегашния и някогашния свят“). Именно от тази „небезцелна“ кръстопътна ситуираност на българите произтича месианистичната идея на Пенчо Славейков за „избраността“ им да осъществят един бъдещ плодотворен етнически, културен, исторически синтез. Доколко тази месианистична художествена утопия се превръща в национална идеология и прагматична

политическа стратегия е друг въпрос.

Друга опора на месианистичната вяра в бъдещото по-пълноценно историческо развитие на българите произтича от съзнанието за историческа младост, дори за предисторическото още битие на българския народ:

Млад
народ сме още ний, и нас измама
не ни встари до днес. Бял косъм още няма
ни в наште истини, ни в нашите лъжи.
Но в нас оставена е кръв да отлежи
кръвта на толкова изчезнали народи!

Тя в наште жили, в нас се мятта, бие, брогу,
кипи. Прислушай се в кипежа ѝ свети
и чуй – чуй ехото на нявгашни мечти
и непостигнати възвишени надежди,
стремежи, спънати в невидими премеждия,
макар съзнавани – незначителни тайни пак,
и възжеления, изчезнали во мрак,
неоправданите съмнения и вери.

Макар да усеща в българските жили „древна, непокорна кръв“ (както казва по-късно Багряна, която в своята поема S.O.S. има сходно на Пенчо-Славейковото разбиране за кръстопътните културно-исторически синтези на българския народ), Пенчо Славейков говори за българите като за исторически „млад“, неизхабен още народ. А тази идея за историческата младост основава месианистичното му пророчество за предстоящо по-пълноценно развитие чрез усвояване на позитивния и негативния исторически опит на „старите“ народи, на етническите и културните субстрати, който той синтезира като

„млад“ народ. (Усещането за историческа младост и изключеност от историята, за прег- и извънисторичност е един от основните извори на славянските месианистични идеи. Напротив, европоцентричните и западноцентричните концепции за историческо, културно и политическо водачество произтичат от самосъзнанието за реална авангардна роля в историческия процес дори и когато биват формулирани утопично⁷.)

Въпреки че за пръв път така ясно интелектуално е артикулирана и така експлицитно изразена като историософска концепция, която определено можем да наречем „български месианизъм“, тази идея на Пенчо Славейков има опора в някои по-ранни възгледи за българската история, във формираните още през Възраждането национално-самопознавателни и философско-исторически нагласи.

Сред тях е например разбирането за трагичната самота и трагичната историческа изключителност на българския народ, изразено от Христо Ботев⁸. Това чувство за национална трагична изключителност – която по негативен начин изразява „избраността“ на българския народ и възприятието на историята като „трагична съдба“, за което стана дума – има и по-ранни изрази в Българското възрождение, които най-често излизат в национално самосъстрадание и самооплакване. Показателни са в това отношение „жалостивите“ заглавия на редица от етапните книги на Българското възрождение, в които българите се самооплакват като личности, род, племе, народ. Това национално самоокайване на българите постепенно, но трайно и възходящо се развива до болезненото национално самосъзнание, че българският народ не е субект на историческото си развитие, а пасивен исторически обект на външни враждебни попълзновения.

Опитите това национално самоокайване да бъде надмогнато от исторически активизъм – било чрез един бунтовен, като у Ботев, било чрез един културен, като у Пенчо, героизъм – завършват сами като трагично-самотни изключения. По особено драматичен начин интериоризира това национално страдалческо чувство „избраникът“ на страданието П. К. Яворов, за когото Гео Милев пише, че е „еманация на един обратен комплекс от енергия“, израз на „колективното всенародно страдание“⁹.

Може да изглежда парадоксално, че създател на национален месуанистичен мит в България е именно писателят, който със своя индивидуализъм пръв подрони устоите на етноцентризма, доминиращ в българската култура от Паусий до Вазов, и който като историческо, а до голяма степен и като културно самосъзнание не е преодолян и до днес. (Тук в скоби искам да кажа, че предпочитам традиционно понятие „индивидуализъм“ за обозначаване на литературното движение на кръга „Мисъл“ въпреки негативните значения, които му придаде „пролетарската“ критика, по същите причини, с които Питър Стайнър аргументира с доводите на Джон Сърл предпочитанието си към традиционните литературно-исторически понятия. Понятието „персонализъм“, с което някои днешни автори се опитват да заменят утвърденото „индивидуализъм“, ми се струва нерелевантно, защото внася и едно ненужно смесване на българското литературно движение от началото на века с по-късната френска философска школа. Кое не значи, че в други смисли „персонализъм“ и производните му понятия са неупотребими за български литературни явления.)

Но да се върна към поставения въпрос. Наистина, изглежда парадоксално, че първият културно-

програмен рушител на етноцентризма на българската култура, Пенчо Славейков, е създател и на единствената национална месуанистична идея. По-малко парадоксално ще ни се стори това обаче, ако разберем, че Пенчо Славейков всъщност не руши националния героически мит, а само го преосмисля и преформулира в новите исторически и социокултурни условия. И не само в смисъл, че персонализира етноцентричния мит на националноосвободителната героика чрез образа на личността месия, наречена в поемата „Кървава песен“ Единия – образ, който остава загадка за интерпретаторите, ако въобще допуснем, че някой се е опитвал да го интерпретира задълбочено. А в смисъл, че заменя идеята за бунтовната героика (юнашкия мит) с идеята за културната героика, изразена в патоса на цялостното му творчество.

Месуанистичната идея на Пенчо Славейков е изразена в една поема, която е създадена и се възприема като национална епопея¹¹ и е съсредоточена около историческия епизод на националноосвободителната революция (тя всъщност следва „сценария“ на бунтовната епопея, създаден от Захарий Стоянов и Иван Вазов, но в същото време им се и противопоставя), но не би могло да се каже, че извира или е свързана единствено с националния революционно-героичен (хайдушки, юнашки, опълченски) мит. Напротив, въпреки уважението, с което се отнася – и не само в „Кървава песен“ – към подвига на саможертвата в името на националната свобода, Пенчо Славейков повече анализира „тъмните страни“, неразбориите около създаването на национална идеология и политическа стратегия по времето на националната революция. А като се има предвид, че в актуалната си културна програма той остро критикува Вазовия „опълченски“ етноцентризъм (това не

пречи „Кървава песен“ да завършва с една парафраза на „Опълченците на Шунка“) и му противопоставя културно-хуманистичния индивидуализъм, мисионерството на културни герои водачи, неговата доста общо изразена националномесианистична идея не се обвързва с национално-революционни проекти, а има по-скоро културно-утопичен смисъл. В това отношение Пенчо Славейков продължава до голяма степен линията на „просветителите“ от възрожденския спор между просветители и революционери, по-близък е до културно-строителната програма сред „двете стратегии“ на така и неизградената национална идеология.

Впрочем дори самият Вазов, когото сме свикнали да смятаме за сълям апологет на „всичко българско и родно“, в своята художествена възхвала на националната революция и нейните герои не е съвсем безкритичен към нея. В главата „Пробуждане“ от „Под игото“ той изрича доста горчиви думи, нарича Априлското въстание „недоносче“ и смята, че „Батак и като собствено, и като нарицателно име характеризира нашата революция“. А „героизмът“ на Боримечката е подчертано пародийно снижен чрез сравнение на гърма на славното черешово топче със звуците, излизаци от телесната долница на балканския юнак.

Дори само тези няколко примера от творчеството му показват, че въпреки разпространеното мнение за „сляпото“ роголюбие на Вазов той има амбивалентно отношение към националната революция (както не говорим за това, че отричаше социалната като път на историческото развитие), а като национален идеолог имаше сходни на Пенчо-Славейковите културно-строителни социални проекти. Може въобще да се каже, че дори най-страстните апологети

на националната революция, създателите на националния „култ към героите“ нито бяха безкритични към националната революция и революционна стратегия, нито сътвориха национална месианистична концепция върху основата на героичното „юнашко-хайдучко“ предание.

За разлика от нас сърбите създадоха свой национално-героичен („косовски“) мит като основа и на своя месианистична идея („Пиемонт на Балканите“), и на своя национална идеология и политическа стратегия. Немският славист Герхард Геземан (автор въпрочем и на не много популярни у нас работи върху българската литература, сред които по-известна е мисловно-провокативната му статия за „Бай Ганю“) разглежда „патриархалните останки в Европа“ като резервоар на съхранено епико-митологично съзнание, което подхранва и съвременни национални идеологии и утопии¹². А критикът Петар Джаджич в една интересна студия анализира пародийната деградация на „юнашкия мит“ до трагикомична митомания в творби на сръбската литература, разгледани в контекста на европейски фолклорни и литературни образи, които в типологиите на Остин Уорън, Рене Уелек и Нортърп Фрай се наричат „алазон“ и *miles gloriosus*¹³.

Въпреки своето уважение към героичното юнашко предание (най-вече в пролога на „Кървава песен“) не върху него основава своята националномесианистична концепция Пенчо Славейков. Неговият национален месианизъм извира в много по-голяма степен от хуманистичната му културно-строителна програма, изразена в цялостното му творческо дело. В този смисъл „Кървава песен“ като месианистична утопия трябва да бъде разбрана в цялостния художествено-утопичен контекст на Пенчо-Славейковото

творчество, в който като равноценни художествени съставки влизат и националната художествена утопия „На острова на блажените“, и личната художествена утопия „Сън за щастие“. (Разглежда се досега повече като антология и мистификация, книгата „На острова на блажените“ е преди всичко утопия – и то не само в смисъл на картина на едно несъществуващо място, но и като картина на едно блажено място, на една „обетована земя“, каквато е една от етимологиите на понятието „утопия“¹⁴. В този смисъл – и със сходни черти на Месия – трябва да бъдат разглеждани и образите на Единия от „Кървава песен“ и на Иво Доля от „На острова на блажените“.)

По този път – отпласквайки се от „юнашкото предание“ – след Пенчо Славейков тръгна и Йордан Йовков, който в своите „Старопланински легенди“ симболично „слиза“ от Балкана (както олицетворение на бунтовния подвиг на юнашкото предание), за да утвърди нов тип – вече не бунтовно-героични и етноцентрични, а индивидуално-хуманистични – ценности в една естетическа „религия“ на труда, красотата, милосърдието и обичта¹⁵. Тук е необходимо да се каже, че макар и да създава известна илюзия за ретроспективен утопизъм, който е бил критикуван като „консервативна романтика“ от догматичната критика, Йовковият художествен свят е не исторически, а метаисторически. В този смисъл той не е нито ретроспективно, нито провиденциално-месианистично, а естетически утопичен.

Не би могло да се каже, че национално-педагогическите социално-моралистични проекти на Вазов, историческият месианизъм на Пенчо Славейков или естетическата утопия на Йордан Йовков са станали основа на някаква национална идеология и социална стратегия на българското историческо разви-

тие, те си остават епизодични културни идеали, художествени утопии в историческия път (или безпътница) на един народ без ясна национална стратегия и с перманентно чувство за криза на своята национална и цивилизационна идентичност, мятан в разни посоки на ветровития балкански кръстопът (поетът Драгомир Петров го нарече „харман на ветровете“, питайки се „дали сме зърно, или само плява“, като не говоря за далеч по-острите като художествен анализ на националната съдба творби в българската литературна традиция от Алеко Константинов до Станислав Стратиев и Златомир Златанов). В този смисъл и до днес не сме отишли много по-напред в чувството си за трагична изключителност и национални самооплаквания от времето на Паисий Хилендарски и Неофит Бозвели, макар че – за разлика от времето на Пенчо Славейков – вече остаряха и „нашите истини и нашите лъжи“.

Именно това чувство за трагична изключителност и историческа изостаеност е било главният извор на славянските и балканските месианистични идеи. А тази трагична изключителност (която славянофилите разбираха не като трагичност, а като самобитна историческа „другост“, като „друга“ организичност) се е схващала или като предисторичност, т.е. като историческа младост, или като исторически дисконтинуитет, т.е. като прекъснатост на „започналата“ история.

Месианистичните идеи, които изхождат от разбирането за предисторично състояние на народа, комуто вещаят по-славно бъдеще, имат свой първообраз в идеите на „странния“ руски мислител Пьотър Яковлевич Чаадаев, който стои в основите на руската философска мисъл, при това като родоначалник едновременно и на славянофилското, и на

западническото ѝ течение. Чаадаев е най-резкият критик на руската историческа изостаналост (поради което е обявен с височайше императорско решение за „луд“), той смята, че Русия още не е влязла в историята, дори твърди, че Русия е географско, а не и историческо понятие. Но именно от разбирането за пред-историческото състояние на Русия извира и неговата месианистична вяра за възможната ѝ бъдеща роля в световната история, от която извират и всички последвали руски месианистични концепции, модифицирайки различни страни от идеите на Чаадаев.

Полският месианизъм (ако опростим малко нещата, защото съществуват различни полски историсофски и месианистични концепции) извира пък не от чувството за предисторичност, а от съзнанието за прекъсната историчност, за исторически дисконинуитет, за насилствено откъсване от европейската история. С особено болезнена сила пламват полските месианистични идеи в епохата на романтизма през първата половина на XIX в. (романтизмът въобще е родител на идеята както за националната, така и за индивидуалната изключителност), когато след историческия си възход през XV–XVII в. Полша не само изживява исторически упадък, но и загубва държавната си независимост, поделена между Русия, Прусия и Австрия. В епохата на позитивизма националната романтична концепция е подложена на рязка критика, позитивистите изграждат друга икономическа и културно-строителна национална стратегия на развитие, противопоставяйки я на „романтичното безумие“. По-нови изследвания на романтизма и месианистичните идеи дори обявяват романтиците за „параноици“¹⁷.

С разбирането си за българите като „млад“ на-

род, като исторически неизхабен културно-етнически синтез, Пенчо-Славейковата националномесианистична идея в „Кървава песен“ е по-близо до Чаадаевото разбиране за предисторичност на Русия, отколкото до полското месианистично чувство за исторически дисконинуитет. Макар че с разбирането за „старата“ кръв на „изчезналите народи“, която „броди“ в жилите ни, Пенчо Славейков дава нов смисъл на българската „пред-историчност“ – „изчезналите“ народи, чийто етнокултурен синтез сме ние, сякаш се гмурват в някакво под-историческо чистилище, в някаква историческа утроба, от която ще се родят за нов, по-пълноценен и достоен исторически живот.

Без да се основава изцяло върху юнашко-героичен мит, Пенчо-Славейковата идея има известна опора и в героичното предание, и в съзнанието за балканскокръстопътна междинност, които са в основата на сръбския юнашко-месианистичен мит.

В същото време Пенчо-Славейковият културно-строителен героизъм има връзка и с чужди на „романтичното безумие“ идеи, и на полския позитивизъм, и на чешката буржоазностроителна социална програма. В славянската си рецептивна ориентация Пенчо Славейков изразява определени предпочитания към „младите“ пред „старите“, „модерните“ пред „реалистите“, европеистично-космополитно настроените пред патриотично-славянофилските направления. Приятел е на сръбския модерен лирик Йован Дучич и се изказва без особена приязнь към функционално-съответния на Вазов в сръбската литература Змай; от вожда на чешкото космополитно направление Ярослав Връхлицки дори заема заглавията на стихосбирките си „Сън за щастие“ и „Епически песни“.

В този смисъл Пенчо-Славейковата националномесианистична идея, устремена към един исторически социално-културен синтез, сама е синтез както на националния (негативен и позитивен) прег-исторически и исторически, и културен опит, преработвайки го в модерен дух, така и на други национални и общочовешки, социални, културни и исторически проекти, органично слети от поета в една художествена месианистична утопия. След Пенчо Славейков сходни с неговите философско-исторически идеи за българската съдба (като „междинно-кръстопътна“) развива философът Янко Янев, който в своята историософска концепция е повлиян и от Хегел, Ницше и Чаадаев¹⁸. Но те не се разгръщат в цялостна националномесианистична концепция, нито имат визионерската сила на художествената утопия на поета.

Но Пенчо-Славейковата идея не е само синтез на съществуващи месианистично-утопични идеи и социалноисторически проекти, дори и като оригинален художествен синтез. Тя има своята индивидуална самобитност като месианистична концепция, художествена утопия и проект за национална идеология. Националният месианизъм у Пенчо Славейков не е месианизъм в смисъла на „избраност“ на българския народ като народ водач (Месия) на други народи, а само вяра в историческото му бъдеще като „народ творец“, който сам ще роди своя Месия. Защото сам този народ се нуждае от Месия, от водач, когото Пенчо Славейков нарича Единий. Но този Единий, въпреки разпространената представа за връзката му с Ницшевия свръхчовек, е твърде малко свързан с Ницшевата концепция или поне не се изчерпва с нея. А има и по-друг смисъл от ролята на културен водач, в каквото се е вживявал в своя личен месианистичен мит

младият Славейков. Този Единий представя персонифициран образ на самото единство на историческия смисъл на националната съдба, представя своеобразен пенчо-славейковски абсолютен дух. Единий е образен синтез на смисъла и целта на националната история, разбрана като трагична земна съдба и изход от нея, като единство на минали бунтовно-героични и бъдещи държавно- и културно-строителни усилия, на реални социални проекти и чиста трансценденция, образна персонификация е на самата воля и устрем към едно желано отвъд.

„Утопичното историческо очакване – според Гадамер, – е последният секуларизиран край на християнската философия на историята¹⁹.“ Опитите за „разрешение на историята“ като постоянен проблем на европейското историческо-телеологично съзнание обаче постоянно търпят крах, когато разрешението се търси на историческо равнище – от социалната утопия на Платон до социалните утопии на Хегел и Маркс. И това не е само „край“ на тоталитарните социални утопии. Макар че светът не е измислил нищо по-добро от либералната демокрация (друг е въпросът доколко тя съществува реално в чисто състояние, както и доколко либерална демокрация и либерален хуманизъм въобще са съвместими), тя също бива проблематизирана като „разрешение на историята“. Свидетелство за това са критиките, които срещнаха книгата на Фукуяма, философският дебат Хабермас-Лиотар, споровете за „либерализъм след комунизма“ и др.

„Преодоляването на историята“, изглежда, е възможно само на едно метаисторическо равнище, което въпрочем е фундаментална идея на християнското (западното) историцистично (апокалиптико-телеологично) съзнание.

Бердяев, който несъмнено изразява един краен етап на християнския апокалиптичен телеологизъм, смята, че „само трансцендентният изход прави историята разрешима... чрез изхода отвъд пределите и чрез из-скок на историята в свръхисторията.

Крал Ясперс, напротив, смята „възнесението над историята за заблуда, ако напускаме историята. Основният парадокс на нашата екзистенция, който се състои в това, че само в света ние получаваме възможността да се извисим над света, се повтаря в нашето историческо съзнание, издигащо се над историята“²¹. Така, отричайки метаисторичността като илюзия, Ясперс вижда в самата осъзната историчност на екзистенцията едно трансисторическо и трансцендентално „преодоляване на историята, което е най-постижимо във „висшите творения на изкуството“, през чийто исторически облик „просветва като „вечно настояще“ битието.

Макар Бердяев да остава в границите на една религиозна метаисторичност, а Ясперс да е открито метарелигиозен, и за двамата „преодоляването на историята“ е възможно само чрез трансцендентността.

В подобна посока – от религиозната метаисторичност към трансцендентно преодоляване на историята – се движат славянските месианистични идеи, които най-често придобиват характер на естетически утопии. От Чаадаев до Толстой и Достоевски утопизмът и месианизмът са все още религиозно оцветени. Но у Достоевски вече месианизмът все повече придобива характер на етико-естетическа утопия. Това движение от религиозния апокалиптизъм към естетическата утопия като „преодоляване на историята е още по-забележимо у двамата от големите балкански писатели на нашия век.

Йордан Йовков – въпреки своя християнски (но не клерикален) етицизъм клони в художествената си философия към една трансцендентална етико-естетическа утопия.

Иво Андрич също не вижда спасението на човека на историческо равнище, неговата визия за историята (особено в първата му, т. нар. мрачна фаза) е изпълнена с песимизъм, историята за него е поприще на зло и насилие. Андрич е изрекъл някои от най-мрачните думи за балканското историческо битие и за балканския исторически човек: „Защо балканските земи не могат да влязат в кръга на просветения (про-светения) свят дори чрез своите най-добри и най-гаровити представители? Отговорът не е лек. Но ми се струва, че една от причините е отсъствието на уважение към човека, към неговото достойнство и пълна вътрешна свобода, и то безусловно и последователно уважение... Твърде много този народ е страдал от безредия, насилия и несправедливости и твърде много е свикнал да ги търпи с потиснат ропот или да се бунтува срещу тях в зависимост от времето и условията. Между злоковарни и отмъстителни мисли и временни бунтове минава горчивото и празно време на балканските хора. За всичко друго те са безчувствени и отсъстващи. Понякога дори човек се пита дали духът на повечето балкански народи не е завинаги отровен и може би никога вече те няма да могат да направят нищо друго освен да търпят насилието или да го вършат.“

Този исторически песимизъм на Иво Андрич биба надмогнат в творчеството му не на историческо, а на метаисторическо равнище от един трансцендентален оптимизъм, т. е. само тогава, когато човек – чрез изкуството и екстазите на духа – из-сочи над историята.²²

Със своята културно-естетически наситена месанистична утопия Пенчо Славейков е един от предходниците на балканската художествена мисъл в „преодоляването“ на трагичната историческа съдба на Балканите, чиято емблема може да бъде самото заглавие на неговата творба – КЪРВАВА ПЕСЕН.

¹ Първа публикация – сп. „Демониси“ (1991. кн. 10), последна – в книгата „Творби от българската класика“. С., 1995.

² Николов, Малчо. „Пан Тагеуш“ и „Кървава песен“. Училищен преглед. 1928. кн. 4-5; Йенсен, Алфред. „Кървава песен“ и Пан Тагеуш. Листопад. 1931. кн. 1-2; Леков, Иван. Пенчо Славейков и Адам Мицкевич. Лит. глас. 1932. бр. 159; Динеков, Петър. Из историята на „Кървава песен“, в: Писатели и творби. 1958; Динеков, Петър. Пенчо Славейков и Адам Мицкевич, в: Между свои и чужди, 1969.

³ Идеята за теоцентризма, етноцентризма и антропоцентризма като три основополагащи концепции и три макростъпана на българската култура е изложена в статията „Три основополагащи концепции в българската литература“ (в „Литературен форум“. 1992. бр. 3. последна публикация – в книгата „Творби от българската класика“. С. 1995).

⁴ Бердяев, Николай. Смел петорни. Берлин. 1923. с. 247.

⁵ По тези въпроси повече вж. White. H. Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore. 1973; Ricoeur. P. Temps et récit. T. III. Le Temps raconte. Paris. 1983.

⁶ Понятията „идеология“ и „утопия“ тук използвам

в смисъла, който им дава в известната си едноименна книга Карл Манхайм.

⁷ За американската утопия е писал Parrington. V. L., American Dreams. A Study of American Utopias. Providence. 1947.

⁸ Най-вече в статията му „Восточният въпрос лежи на плещите на българския народ“, в. Знаме, 1874, бр. 2.

⁹ Милев, Гео. Кратка история на българската поезия, в: Антология на българската поезия. С., 1925.

¹⁰ Стапнър. Питър. Руският формализъм. Метapoетика. Шумен. 1995. с. 29–2.

¹¹ Ангелов. Божан. Една българска национална епопея, Пряпорец. 1911. бр. 35; Василев, Ст. П. Българска героична поема. Родна реч, 1929. кн. 3; Осинин. Д. Национално-възпитателно значение на „Кървава песен“. Училищен преглед, 1939, кн. 4; Туханов, Галин. „Кървава песен“: между модерно и трагично. Език и литература. 1995. кн. 3.

¹² Gczeman. Gerhard. Cojstvo i junastvo starih Crnogoraca. Cetinje, 19r.S. s. 13.

¹³ Dzadzic Petar. Komo balcanicus. homo heroicus. Beograd. 1987.

¹⁴ За понятието „утопия“, генезиса и развитието на жанра „утопия“ и взаимоотношението „утопия“ – „история“ – вж. повече: Cioran, E. M. Histoire et utopie. Paris, 1960; Mumford. L. Story of Utopias. X. Y. q 1962; Servier. J. Histoire de l'ulopie. Paris. 1967.

¹⁵ По тези въпроси вж. повече статиите ми за Йовков в книгата „Творби от българската класика“. С., 1995.

¹⁶ Понятието „ретроспективна утопия“ („utopies retrospectives“, „utopies passee“) се среща за пръв път у Чаадаев. вж. Чаадаев, П. Я. Сочинения. М., 1989.

¹⁷ Ujejski, J. Romantycy. Warszawa, 1963; Walicki. A. Filozofia a mesianizm. Stuaia z dziejow filozofii i mysli spolecznoreligijnej romantyzmu pol-skiejjo. Warszawa, 1970.

¹⁸ Янев, Янко. Идеи върху смисъла на историята,

Обществено развитие. 1931, кн. 6; Изток или Запад, Златибор, 1933, кн. 4.

¹⁹ Гадамер. Ханс Георг. История и херменевтика. прев. Христо Тодоров. С. 1994, с. 171.

²⁰ Бердяев, Николай. Цит. съч., с. 236–237.

²¹ Ясперс, Карл. Истоки истории и ее цель. М., 1978, с. 280.

²² За историческия песимизъм и трансценденталния оптимизъм на Иво Андрич вж. повече в моята монография „Иво Андрич“. С., 1992. Също и в статията „Ното balcanicus: кръстопътният човек“ в сборника „Литературно-естетически процеси на Балканите“. С., 1994 и в книгата: „Привечер“. С., 1999.

СВЕТАОЗАР ИГОВ

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРОЛОГ / 5

Песен първа
НА ЗАСЕДАНИЕ / 9

Песен втора
НА ОБОРИЩЕ / 44

Песен трета
КАМЕНГРАД / 82

Песен четвърта
ПЪРВИ ДЕН / 115

Песен пета
В ЧЕРКВА / 147

Песен шеста
ОТВЪН ГРАДА / 184

Песен седма
ВОЙВОДАТА / 220

Песен осма
ПОСЛЕДНИЙ ДЕН / 265

Песен девета
НА ШИПКА / 274

ПО-НЕПОЗНАТИ ДУМИ И ИЗРАЗИ / 300

ДУМИ ЗА ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА / 311

ИНДИВИДУАЛИЗМЪТ НА ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

– С. Казанджиев / 318

ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ – Т. Жечев / 369

КЪРВАВА ПЕСЕН – П. Зарев / 382

„КЪРВАВА ПЕСЕН“ КАТО МЕСИАНИСТИЧНА УТОПИЯ

– С. Игов / 394

Пенчо Славейков

КЪРВАВА ПЕСЕН

Редактор

АНДРЕЙ АНДРЕЕВ

Графичен дизайн и корица

ПЕТЪР ДОБРЕВ

Коректор

ЕВГЕНИЯ ВЛАДИНОВА

Предпечатна подготовка

ЕКАТЕРИНА РУСКОВА

Формат 84/108/32

Печатни коли 26,5

Издателство

„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Печат

„ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА“ ЕАД

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие. Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“